

Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára

A Wesselényiek zsidói, de akkor a szilágysági Göröcsönben br. Wesselényi Miklós által örökölt levéltárát a család a millennium emlékére 1896-ban letétként bízta az Erdélyi Múzeum-Egyesület őrizetére.¹ Ebben a megállapodásban fontos szerepe volt a Múzeum-Egyesület és a kolozsvári tudományegyetem közös könyvtárát igazgató Ferenczi Zoltánnak, a századforduló legszorgalmasabb Wesselényi-kutatójának. E bárói család példáját hamarosan követte az erdélyi történelmi családok egész sora, és levéltára kezelését letétként a Múzeum-Egyesületre bízta. A fiatal Kelemen Lajos sikeres agitációja nyomán² a század első éveiben kiteljesedő mozgalomnak köszönhető, hogy a történetkutatás szempontjából legfontosabb családi levéltárak és magángyűjtemények még a világháborús és forradalmi pusztítások előtt közgyűjteménybe, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kezelésébe kerültek, és ezáltal megmenekültek a pusztulástól. A Wesselényiek letétét követő nagyméretű iratbeáramlás akkor valósággal szétfeszítette a Múzeum Kézirattárának kereteit, és szükségessé tette a Kézirattártól független Múzeumi Levéltár létrehozását az Egyetemi Könyvtár 1908-ra elkészült új épületében.³

A Wesselényi család 1897-ben Kolozsvárra beszállított zsidói levéltára 14 nagy ládát töltött meg, és első rendezését maga Ferenczi Zoltán igazgató végezte saját kezűleg.⁴ Mai végleges rendjét Kelemen Lajos és Szabó T. Attila közösen alakította ki az 1930-as években, 78 tárgyi csoportba osztva be az iratokat. Ekkor e levéltár mintegy húszezer iratot számlált ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltárán, napló- és levelezési könyvein kívül. Ennek a rendszerezésnek az elveiről, mindjárt a munkálatok befejezése után, Szabó T. Attila sietett tájékoztatni a kutatókat.⁵ Minthogy a Kézirattár és a Levéltár szétválasztásakor Wesselényi Miklós levelezési könyvei, naplói, könyv alakú iratai a Kézirattárban maradtak, az ő személyi levéltárának kialakítására csak a háború után kerülhetett sor a szétválasztás elvi alapjainak tisztázását követően. 1942-ben a Múzeum két tára megállapodott abban, miszerint nem a könyvszerű külalak, hanem a könyvszerű funkció és tartalom dönti el, hogy a letétekből mi kerül a Múzeum Kézirattárába, és mi marad a Levéltár őrizetében.⁶ Ekkor kerültek vissza a Kézirattárból a zsidói levéltárba Wesselényi Miklós levelezési könyvei, naplói, és ezzel vált lehetővé a reformkor nagy politikusa személyi levéltárának kialakítása.

Ezzel a feladattal a Levéltár Venczel József egyetemi tanárt bízta meg, aki akkor persona ingrataként munkatársunk volt. A Múzeum-Egyesület a maga részéről így akarta elősegíteni az erdélyi reformkor vezéralakja levelezésének régóta húzódó közzétételét. Ennek az elsőrendű forráscsoportnak Venczel József által ekkor készített ismertetését veheti most kezébe e kiadvány olvasója.

¹ Erdélyi Múzeum 15(1898). 292; Jakó Zsigmond: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai*. Kvár 1942. 5.

² Kelemen Lajos: *Levéltáraink és az Erdélyi Nemzeti Múzeum*. Genealógiai Füzetek 1907. 13–15; Jakó Zsigmond: *Kelemen Lajos (1877–1963)*. = *Erdélyi csillagok*. Bp. 1990. 61–64.

³ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve az 1907. évre. Kvár 1908. 18–20; Jakó: *i. m.* Kvár 1942. 6.

⁴ Erdélyi Múzeum 15(1898). 294.

⁵ Szabó T. Attila: *A Wesselényi-levéltár és XVI. századi magyar iratai*. Levéltári Közlemények 16(1938). 205–235.

⁶ Jakó Zsigmond: *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve az 1942. évre. Kvár 1943. 31–33.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület azt is kötelességének tekintette, hogy a háború során szintén őrizetébe került, egykor Drágon őrzött Wesselényi-levéltár maradványának és középkori oklevelei különböző gyűjteményekbe sodródott darabjainak ismertetésével lehetőleg teljessé tegye a Wesselényi család egykori gondoskodása révén fennmaradt történeti források tanulmányozását. A körülmények változása azonban ez utóbbi munkálatok elvégzését megakadályozta, Wesselényi levelezésének kiadása viszont időszerűvé vált. Természetes volt tehát a döntés, hogy Venczel József ismertetését mielőbb a kutatók számára közzé kell tenni, hiszen erre az Egyesületet a letétben kezelt levéltárak ismertetésére, feltárására tett vállalása is kötelezte.

Így állott tehát a Wesselényi-levéltár tudományos hasznosításának ügye 1950. február 5-én, amikor Venczel József ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltárának kialakításáról és levelezése kiadásának kérdéseiről szóló alábbi dolgozatát közlésre beadta. Ebbe azonban néhány nap múlva beleszólt a történelem: 1950. február 12-én a kommunista diktatúra megszüntette az Erdélyi Múzeum-Egyesület működését, és felfüggesztette hatáskörét a tulajdonát képező javak kezelését illetően.⁷

Habent sua fata libelli (a könyveknek/irományoknak saját végzetük van) – tartja az ókori mondás a könyvekről, az írásos szellemi javakról. Wesselényi Miklós személyi levéltárának kialakítója és az alább közlendő ismertetés tudós szerzője, Venczel József évtizedek óta alussza az igaz emberek örök álmát a Házsongárd fái alatt, félbeszakadt a 20. század esztelen iratpusztításából az Erdélyi Múzeum-Egyesület által kimentett magánlevéltárak feltárása, közkinccsé tétele, ki tudja mennyi időre visszavetve Erdély történetének kutatását. Mert ki merné azt állítani, hogy egy olyan család 700 évre visszanyúló iratörökségét, mint amilyen a Wesselényi famíliáé, vagy egy Wesselényi Miklóshoz hasonló közéleti személyiség levelezését, személyi iratait figyelmen kívül hagyhatja a tudományos kutatás önmaga komoly megkárosítása nélkül? Olyan kérdés ez, amelyen országunk minden kutatójának érdemes lenne elgondolkoznia. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület mai kutatói úgy érzik, hogy e kérdésre az ő válaszuk nem lehet más, mint hogy közzéteszik elhunyt munkatársuk ma is változatlanul időszerű dolgozatát. Ezzel egyaránt tartoznak Venczel József emlékének és az erdélyi tudományos haladásnak.

Végezetül felhívom a figyelmet arra, hogy a Wesselényi család zsigó levéltára és benne ifjabb Wesselényi Miklós (1796–1850) alább ismertetésre kerülő személyi fondja a kolozsvári Nemzeti Levéltárban található és kutatható.

Kolozsvárott, 2002. október 6-án

Jakó Zsigmond

⁷ Erdélyi Múzeum 53(1991). 183.

Ifjabb Wesselényi Miklós (1796–1850) személyi levéltára a Wesselényi családnak az Erdélyi Múzeumban elhelyezett levéltárához tartozik. Iratanyaga az alábbi címek szerint csoportosul:

I. csomó

1. A zsidói határ rendezését és a zsidóiak panaszát illető irások (1826–44)
2. Költségnaplók, kötelezvények, szerződések (1820–48)
3. A törökbúza-dézma alapítvány iratai (1834–38)
4. A freywaldai építkezések iratai (1840–43)
5. Jósika Miklós vagyoni ügyeire vonatkozó iratok (1845)

II. csomó

6. Közérdekű iratok, különös tekintettel az 1835–38. évi hűtlenségi perre (1830–48)
7. A Magyar Tudós Társasággal kapcsolatos levelek (1830–44)
8. Iskolai és egyházi vonatkozású, főként a zilahi kollégium főgondnokságát illető iratok (1804–48)

III. csomó

9. B. Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere. MS (eredeti) című kéziratos colligatum (1835–39)
10. Az 1835–38. évi hűtlenségi perhez tartozó iratok (nyilatkozatok, fogalmazványok stb.)

IV. csomó

- 11–12. Az 1835–38. évi hűtlenségi per leírása: a. tanúvallomások

V. csomó

- 13–14. Az 1835–38. évi hűtlenségi per leírása: b. védelem
15. Ua. c. ítéletek

VI. csomó

16. Magyar országgyűlési iratok (1825–39)

VII. csomó

17. Magyar országgyűlési naplók, tudósítások (1825–39)
18. Törvényhatósági tudósítások (Kossuth Lajos levelezése, 1836–37)

VIII. csomó

19. Az 1834. évi erdélyi országgyűlést előkészítő és azt tárgyaló iratok (1833–35)

IX. csomó

20. Az 1834/35. évi erdélyi országgyűlési iratok és tudósítások (1834–35)
21. Erdélyi országgyűlési történetek (1834; Wesselényi javításaival, bejegyzéseivel és toldásaival)

X. csomó

22. Közép-szolnoki megyegyűlési jegyzőkönyvek (1791–1848)
23. Különböző megyegyűlési jegyzőkönyvek kivonatai (1833–37)
24. Kemény Zsigmond leírása Bihar vármegye 1846. dec. 15-i közgyűléséről

XI. csomó

25. Az úrbért tárgyaló iratok (1819–47; köztük Wesselényi kézírata 1845–46-ból)
26. Az 1831. évi újoncállításra vonatkozó iratok
27. Az 1833. évi inségre tartozó iratok
28. A börtönüggyel kapcsolatos iratok (1842–45)
29. Az 1837-ben kidolgozott alkotmányos sérelmek

XII. csomó

30. Az erdélyi unióval kapcsolatos iratok (1833–36); az erdélyi Unió-Bizottmány üléseinek jegyzőkönyve (1848)
31. A Partium ügyét illető iratok (1836–47); a Részek visszacsatolására kirendelt királyi bizottmány iratai (1848)
32. Az erdélyi és magyar országgyűlést illető iratok 1848-ból
33. Közép-Szolnok vm. kir. biztosságával kapcsolatos levelek (1848)

XIII. csomó

34. Vegyes politikai iratok (1823–49)
35. Jelesebb szónokok beszédeinek kézíratai (1826–48)
36. Bemerkungen (é. n.)
37. Slavizmusról (compilatio)

XIV. csomó

38. *A párviadal szükséges volta* (1832, kézirat)
39. *Erdély törvény-sérelmeiről* (1832, kézirat)
40. *Balítéletek* impuruma (1832)
41. *Zöld könyv* (1842–47. évi kéziratok)
42. *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (1843, kézirat)
43. *Ius publicum*. Honismertetés (é. n., kézirat)

XV. csomó

44. *Balítéletekről* (1831, teljes kézirat két kötetben)
45. Ua. (1831, cenzúrapéldány)
46. Ua. (három csomóban egyes fejezetek kézírata)
47. *Értesítő a Balítéletek kiadásához* (1833, kézirat)

XVI. csomó

48. Beszédek (1830–34, kézirat két kötetben)
49. Kendeffy [Ádám] felett mondott beszéd (1834, kézirat)
50. Beszédfogalmazványok

XVII. csomó

51. Naplók és naplívázlatok (1821–43)

XVIII. csomó

52. Jegyzetek
53. Vegyes iratok (1803–49)

XIX. csomó

54. Levélmásolatok és levelezési jegyzőkönyvek (1825–50)

XX. csomó

55. Levelek (1804–50)

Az iratanyag egy részének csoportosítását már Wesselényi elvégezte, részben üldöztetésének időszakában, amikor becsesebb iratait biztonságba helyezte (lásd a naplók során említendő II. sz. „elegyes jegyzőkönyv” 4. levelén tett feljegyzéseket), részben később, amikor egyes iratokat és iratkötegeket megjegyzéseivel látott el. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy ennek az annyira becses személyi levéltárnak valamiféle eredeti belső rendje lett volna: ez lajstromozás hiányában nem is lehetett. De a Wesselényi halála után készült lajstrom, az 1851. október hó 8-i leltározás sem eredményezett mást, mint egyszerű számbavételt s ennek megfelelő – minden levéltári szempontot nélkülöző – csoportosítást. Az anyag rendezése az Erdélyi Múzeumra várt, amely 1896-ban letétként kapta meg a Wesselényi család akkor Göröcsönben őrzött archívumát.

Sajnos a közelmúltig az Erdélyi Múzeum sem oldotta meg szerencsésen ezt a feladatot, mert a Wesselényi-levéltárnak éppen a fentebb ismertetett anyagát megosztotta a Levéltár és a Kézirattár között, s ezzel – bár mindkét helyen gondos csoportosítás történt – lehetetlenítette az ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltárának egységes áttekintését. Részben ennek is tudható be, hogy bár sokan publikáltak a múzeumi levél- és kéziratár Wesselényi-anyagából, mégis az ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára ismeretlen maradt, és a „nagy” Wesselényiről nem egy téves nézet alakulhatott ki.

A mondottak igazolására elég megtekinteni azt az ismertetést, amelyet Szabó T. Attila a Wesselényi-levéltár XVI. századi magyar iratait regesztáló tanulmánya előtt adott a Wesselényi család levéltáráról (Levéltári Közl. 1938. XVI. 206–208). Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára az I, V, XII, XIX, XXVIII, XXXIII–XXXIV, XXXVIII–XLIV, XLVIII–XLIX, LI–LIII, LVII–LX, LXII, LXXI. és LXXV. csoportban megosztva található fel, s utalás a kiegészítő kéziratos anyagra – amely egyebek mellett a Wesselényi-levelezés legjelentősebb részét, a levélmásolati könyvek gyűjteményét is tartalmazza – nincs, mert azt teljesen elkülönítve a Kézirattár gondozta.

Az utóbbi évek folyamán azonban az Erdélyi Múzeum vezetősége olyképpen szabályozta a Kézirattár és Levéltár viszonyát, hogy az Erdélyi Múzeumban elhelyezett levéltárak eme kettős kezelését megszüntette, s így lehetővé vált ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltárának eredeti egységében való helyreállítása is. Fentebb ennek az örvendetes új állapotnak megfelelő csoportosításról adunk számot.

Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltárát köztudomásúlag a politikai iratok, kéziratok, naplók és levelek jellegzik. A *politikai iratok* főként az 1834–35. évi országgyűléssel, az 1835–38. évi hűtlenségi bűnperrrel, az úrbér, a Partium és az unió kérdésével, végül az 1848. évi eseményekkel kapcsolatosak. Ez iratok változatosságáról már a fenti, összefoglaló címekeben felsorolás is jó áttekintést ad; tüzetesebb ismertetésüktől tehát ez alkalommal eltekintünk. A kéziratokról, naplókról, de főként a páratlan méretű levelezésről a következőkben adunk részletesebb tájékoztatást.

a) A Wesselényi-kéziratok

A Wesselényi-kéziratok részben kinyomtatott művek eredeti fogalmazványai, részben közlésre nem került tanulmányok és cikkek, illetve beszédészövegek. Jelentősebbjei időrendben így következnek:

1. *Balítéletekről*. 1831. (Megvan az impuruma, két kötetben a teljes kézirat, a cenzúrapéldány és három csomóban egyes fejezetek külön szövegei.)
2. *A párviadal szükséges volta*. 1832. 8° 8 lap. (Polémia a Társalkodó 1832. 20. sz.-ban megjelent, a párviadalról írt cikkel.)
3. *Erdély törvény-sérelmeiről*. 1832. 8° (három változatban) 12, 10, ill. 8 lap
4. *Értésítő a Balítéletek kiadásához*. 1833. 8° 34 lap
5. *Beszédek*. 1. kötet (1830. évi két beszéd, a magyar nyelv ügyében mondott beszéd az 1833. évi országgyűlésen és ugyanez időben megyegyűléseken elmondott tizenkét beszéd gondosan letisztázott szövege). 229 lap
6. *Beszédek*. 2. kötet (1833–34-ben Közép-Szolnok vármegye gyűlésein, Kolozsvárt, Désen, Marosvásárhelyen, többségükben azonban az 1834. évi országgyűlésen elmondott beszédek ugyancsak gondosan letisztázott szövege). 254 lap
7. *Kendeffy [Ádám] felett mondott beszéd*. 1834. 8° 13 lap
8. *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. 1843. 4° 197 lap + 5 sztl.
9. *Zöld könyv*. 4° 291 lap, a következő tartalommal:
 - a) Az erdélyi úrberről (1842. dec.) 1–31. l.
 - b) Megyei botrányokról. Nemzeti kórallapot (1843. máj. 10.) 35–92. l.
 - c) Az országgyűlési ifjúságról (1843. jún. 10.; a Pesti Hírlap számára) 93–99. l.
 - d) Lovassy László számára aláírásra felszólítás (1843. jún. 29.) 101–102. l.
 - e) Felszólítás az augsburgi Allgemeine Zeitung ellenünk szórt rágalmai visszatorlására (1844. márc. 14.; közbeiktatva!) 4 sztl.
 - f) Adatok a' Részbeli Megyékről 's jelesen Közép-Szolnokról (1844. okt.) 103–119. l.
 - g) Nézetek a' Részbeli Megyékről (1844. okt.) 122–126. l.
 - h) Lóvali vadászatrul s errei fölszólítás az erdélyiekhez (a Pesti Hírlapba) 127–132. l.
 - i) Pesti polgári oklevél iránt (a Pesti Hírlapba, 1845. ápr. 7.) 4 sztl.
 - j) B. Wesselényi Miklós 845 májusa 28-án a pesti ifjúság által történt megtiszteltetése alkalmával mondott beszéde 135–141. l.
 - k) Polgári hitvallomás (az augsburgi Allgemeine Zeitung-ban mint felelet egy abban megjelent cikke, 1846. márc. 26.) 142–148. l.
 - l) 1846 és az Erdélyi Úrbér 157–172. l.
 - m) Ueber die Gräuelscenen der 18-ten Dec. v. J. im Versammlungsgaale des Biharer Comitats und dereneber 173–181. l.
 - n) (cím nélkül; a lótenyésztéssel kapcsolatos) 183–191. l.
 - o) Nemes Udvarhelynek Rendeihez az úrbér és örökváltság tárgyában (1846. nov. 1–3.; részben megjelent az Erdélyi Híradó 1846. évi 201–204. számában, vö. Ferenczi: *Kossuth és Wesselényi s az úrbér ügye*. Századok 1902 (XXXVI). 152. és 154; megküldve a Pesti Hírlapnak is) 193–221. l.
 - p) (cím nélkül; az úrbér és örökváltság kérdésében; az 1846. nov. 18-i zilahi közgyűlésre s az Erdélyi Híradónak küldve) 223–232. l.
 - r) Az erdélyi adólajstromról (1847. jan. 30.; az Erdélyi Híradónak és a Pesti Hírlapnak küldve az s. alattival együtt) 233–240. l.

- | | |
|---|----------|
| s) „Adj keveset ’s tarts meg sokat” körüli törekvések ’s czélzatok Erdélyben (1847. jan. 31., az Erdélyi Híradónak és a Pesti Hírlapnak megküldve, de nem közölhetik) | 42 sztl. |
| t) Szabad-e még most is az annyira drága és szűkülő gabonából pálinkát főzni (megjelent a Hetilapban és a Pesti Hírlapban) | 18 sztl. |
| u) Der Landtag in Siebenbürgen oder die Urbarial-Verhältnisse in Siebenbürgen (é. n.) | 9 sztl. |
| v) (cím nélkül; a lótenyésztéssel kapcsolatos) | 7 sztl. |

10. *Ius publicum. Honismertetés* (é.n.). 4° (több változatban, a teljes tisztázott példány Wesselényi jegyzete szerint 44 ívlapot tesz ki).

E kéziratokkal kapcsolatos bibliográfiai adatgyűjtést – bár nagyon szükségét éreztük – még ez idáig nem tudtuk teljessé tenni; így nem tudjuk véglegesen elkülöníteni a már Wesselényitől közreadott darabokat a még ismeretlenektől. A *Balítéletek* és a *Szózat* kivételével azonban, a közlési hely napilap lévén, az újraközlés esetleg kívánatos lehet. Szükséges a *Balítéletek* nyomtatott szövegének és a kéziratok példányoknak az összevetése is. A beszédekkel kapcsolatosan utalunk a Kardos Samu szerkesztésében és kiadásában megjelent Régi Okiratok és Levelek Tára 1906(II). évfolyamának *Wesselényi kiadatlan beszédei és javaslatai* c. közleményeire (3. sz.?, 4. sz. 75–79; 5–6. sz. 83–87; 7–8. sz. 93–99.), valamint Kardos monográfiájára (*Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. Bp. 1905; két kötet), amely számos beszéd szövegét közli, többet a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában lévő Wesselényi-kéziratok alapján, amelyeknek gondos, Wesselényi kézírásával készült vagy tőle javított másolatai levéltárunkban a „Beszédék” c. (fentebb az 5. és 6. pont alatt ismertetett) kéziratok kötetekben is megtalálhatók. Utalunk arra is, hogy Kardos birtokában volt (vö. *i. m.* I. k. XII–XIII.) Wesselényi beszédeinek a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nemzeti Múzeum, a családi levéltár, továbbá Pest, Szatmár, Zemplén, Szilágy, Szolnok-Doboka, Kolozs és Maros-Torda vármegye, valamint Zilah város levéltárában feltalálható eredetiek alapján összeállított gyűjteménye 1830. okt. 5-től 1848. aug. 25-ig.

b) A Wesselényi-naplók

A Wesselényi-naplók részben „elegyes jegyzőkönyvek”-be, röptülő lapokra vagy összehajtogatott ívek lapjaira írt naplívázlatok, részben gondosabb, kötött 8° füzetekbe vezetett naplók. Az előbbieket közül az 1825–35 közöttiek a múzeumi Kézirattár egy foliókötetbe egybefűzette.

Az első feljegyzéseket (1821 márciusából) egy kétrét hajtogatott negyedív két lapján találjuk. 1821. nov. 23-tól a naplók első kötetei (1–3.) következnek (1822. dec. 8-ig). Az 1823. január 18.–1825. dec. 15–31. közötti feljegyzések hol a 3. naplóban, hol egy „elegyes jegyzőkönyv” levelein történtek. Ettől kezdve (1825. dec. 15.) az 1835. ápr. 30-ig terjedő naplívázlatok – kevés kivétellel, amelyek az előbbi elegyes jegyzőkönyvbe íratk be – az említett colligatum darabjai: hol 8°, hol 4° lapokra írt gondosabb vagy kevésbé gondos jegyzetek. 1835. máj. 1-től, 1837. márc. 4-ig következnek a naplók 4–9. kötetei. 1836. szept. 14-től 1837. jún. 14-ig újból egy „elegyes jegyzőkönyv” veszi át a napló szerepét, s itt találunk naplívázlatokat. 1838. márc. 1-től 1839. febr. 7-ig megint vannak naplók (10–13. kötet). Az 1839. ápr. 11.–1841. márc. 31. közötti naplívázlatok már csak röptülő lapokon, összehajtogatott íveken, sokszor 32° kis füzetkékből maradtak fenn. A további feljegyzések – ha formailag nem is – folytatják az 1839. febr. 7-én megszakadt naplók sorozatát: ezekkel az 1841. nov. 11.–1843. szept.

19. között 4° ívlapokon gondosabban vezetett napi jegyzésekkel ér véget a több mint két évtizedes naplógyűjtemény. (Részletesebb leírásban lásd az I. sz. mellékletben!)

A naplók és naplójegyzetek több mint 1500 nyolcadrét lapnyi anyagából eddig kiadásra került az 1821. szept. 23.–1822. nov. 21. közötti napló (1–3. sz. napló) *Báró Wesselényi Miklós úti naplója 1821–22* címmel (Kvár 1925. 174 l.; a Wesselényi család egyik magát meg nem nevező tagjának minden tudományos szempontot nélkülöző, az idegen nyelvű részeket magyar fordításban közlő vállalkozása; az 1823–26. évi feljegyzések (az I. sz. elegyes jegyzőkönyvből) *Báró Wesselényi Miklós ifjúkori naplófeljegyzései* címmel a Kardos-féle Régi Okiratok és Levelek Tára 1905(I). és 1906(II). évfolyamában (1905. évi 1. sz. 56–59; 2. sz. 70–73; 3. sz. 73–77; 1906. évi 1. sz. 53–56; 2. sz. 76–79; 3. sz. ?; 4. sz. 67–69; 5–6. sz. 69–73; 7–8. sz. 89–92); az 1836. évi olaszországi napló *Wesselényi olaszországi utazása 1836-ban* (8. sz. napló) az Erdély c. folyóirat 1903. évi évfolyamában (Kelemen Lajos közlése); az 1838. márciusi, a pesti árvízzel kapcsolatos feljegyzések (12. sz. napló) megjelent a Vasárnapi Újság 1888. évfolyamában (666–67, 682–84, 698–700, 718–730) és az Erdély Öröksége c. sorozat XX. kötetében (*Erdélyi arcok 1791–1867*. Bp. é. n. 148–170). Kardos a „felhasznált forrásművek jegyzékében” (I. k. XII.) közli, hogy birtokában van a Wesselényi-naplóknak Kelemen Lajos által készített és 600 ívet meghaladó kézirati másolata. Tudomásunk van azonban arról is, hogy Kelemen Lajos, az Erdélyi Múzeum levéltárának évtizedeken át levéltárosa s utóbb a múzeumi könyv-, kézirat- és levéltár főigazgatója a naplóból újabb másolatot készített: ez a másolat jelenleg is birtokában van.

c) A Wesselényi levelezése

Kardos Samu, ifjabb Wesselényi Miklós életének és munkásságának vállalkozó szellemű laikus monográfusa aligha téved, amikor hangsúlyozza, hogy „Kazinczy Ferencen kívül nincsen senki ama kor nagyjai között, ki Wesselényihez hasonló széles körű politikai és irodalmi levelezést folytatott volna”. Missilis-jegyzékében (I. k. XV–LXII.) 1544 levélre utal, amelyek közül 1050 a Wesselényitől, 494 pedig a Wesselényihez küldött levelek száma, s nem túloz, amikor megállapítja, hogy a levelezés kiadásának feladata arra a Magyar Tudományos Akadémiára vár, amely „Wesselényiért, egyik első igazgatósági tagjáért és ama nagy idők egyik legnagyobb fiáért még jóformán mit sem tett, mit sem áldozott” (I. k. LXIV.).

A Wesselényi-missilisek kiadásának kérdése természetesen nem Kardosnál és 1905-ben vetődik fel először; a hatvanas-hetvenes évektől fogva hol itt, hol ott jelenik meg egy-egy érdekes levél – miként K. Papp Miklós a Történeti Lapok-ban közölt egyik sorozatát címezi – „A zsidói Wesselényi-levéltár kincseiből”. (Lásd Családi Kör 1864: *Báró Wesselényi Miklósnak egy levele ifjú báró Vay Miklóshoz*; Alföldiek Segélyalbuma MDCCCLXI: Wesselényi leveleiből; Hazánk s a Külföld 1869: *Az 1836-ban elfogott országgyűlési ifjak felségsértési pöre; Értekezések a történettudományok köréből*. V. k. II. sz. 1875: Szilágyi Ferenc: *Ifj. Wesselényi Miklós*; Történeti Lapok 1875 és 1876: K. Papp Miklós közlései több sorozatban; Figyelő 1876: K. Papp Miklós: *A „Magyar Tudós Társaság” keletkezése történetéhez* [Döbrentei Gábor két levele báró Wesselényi Miklóshoz]; Életképek 1876: K. Papp Miklós: *Néhány levél B. Kemény Zsigmondtól*; Jakab Elek: *Illustrált epizód műiparunk harminc év előtti történetéből*; Hölgyfutár 1876 és 1877: K. Papp Miklós közlései; *A „Magyar Polgár” nagy naptára 1876 és 1877*: K. Papp Miklós közlései; Jakab Elek: *B. Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere*. I–II. rész, Kvár 1876; Szilágy 1885–1887: *Báró Wesselényi Miklós élet- és jellemrajzához*. A Kiss Károlyhoz írott leveleiből rakogatja Urházy; Hazánk 1888: Kovács József: *Br. Wesselényi*

Miklós életéhez; Irodalomtörténeti Közlemények 1891: Ponori Thewrewk Emil közlése; Szilágy 1893: Wesselényi levele s költeménye; Magyar Nemzet 1900: Versényi György: *Vörösmarty két levele*.) E közleményekben összesen 110 Wesselényitől és 157 Wesselényihez küldött levél jelent meg.

A továbbiakban (*Deák Ferenc emlékezete*. Szerk. Törs Kálmán. Bp. 1876; *Kölcsey Ferenc minden munkái*. Harmadik kiadás, X. k. Bp. 1887; *Gr. Széchenyi István levelei*. I–III. k. Bp. 1889–1891; *Kazinczy Ferenc levelezése*. VI–XXI. k. Bp. 1896–1911; *Bajza József összegyűjtött munkái*. Harmadik bővített kiadás, VI. k. Bp. 1900. és *Vörösmarty Emlékkönyve*. Szerk. Czapáry László. Székesfehérvár 1900) együttesen 19 Wesselényitől és 139 Wesselényihez küldött levelet adnak közre.

A századforduló éveinek legszorgalmasabb Wesselényi-kutatója, *Ferenczi Zoltán* azonban egymaga 224 Wesselényitől és 48 Wesselényihez küldött levél publikálásával gazdagítja a közreadott anyagot (*B. Kemény Zsigmond levelei B. Wesselényi Miklóshoz*. Erd. Múz. 1899(XVI). 660–64; *B. Kemény Zsigmond levelei B. Wesselényi Miklóshoz és B. Jósika Miklóshoz*. Irod. Tört. Közl. 1900(X). 351–366; *B. Wesselényi levelei Vörösmartyhoz*. Uo. 440–44; *Deák két levele s a szláv kérdés 1842–43-ban*. Bp. Szemle 1900. CII. k. 30–46; *Széchenyi és Kossuth írói harca. 1841–1843*. Új M. Szemle 1900(II). 225–40. és 372–407; *B. Wesselényi Miklós levelei B. Kemény Zsigmondhoz*. Irod. Tört. Közl. 1901(XI). 348–64. és 468–84; *Kossuth és Wesselényi s az úrbér ügye 1846–1847-ben*. Századok 1902(XXXVI). 47–68. és 136–62; *Kossuth Lajos kiadatlan levelei B. Wesselényi Miklóshoz*. Történelmi Tár 1902. Új f. III. 161–93. és 321–45; *B. Wesselényi Miklós kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz*. Tört. Tár 1903. Új f. IV. 1–33, 161–97, 321–54. és 583–607; *Kölcsey Ferenc levelei B. Wesselényi Miklóshoz*. Irod. Tört. Közl. 1903(XIII). 98–105; *B. Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenchez 1841–1850*. Tört. Tár 1904. Új f. V. 292–320. és 321–55. 1901-ben Szádeczky Lajos közöl 7 Kazinczy Gáborhoz küldött Wesselényi-levelet: *Wesselényi levelei Kazinczy Gáborhoz*. Erd. Múz. 1901(XVIII). 436–46).

A publikált Wesselényi-levelek számát Ferenczi után Kardos Samu gyarapítja a legjelentősebben. 113 Wesselényitől és 42 Wesselényihez küldött levelet tett közzé. (Deák Imre *1848. Ahogy a kortársak látták* c. munkájában [Bp. 1942] is közöl 9 Wesselényi-levelet, azonban ezek közül csak egy [Batthyány Lajoshoz 1848. máj. 11-én írt] levél ismeretlen [79–81]. *I. m.* főként II. k. 408–496; *Báró Wesselényi Miklós ifjúkori kiadatlan levelei. 1805–1825*. Régi Okiratok és Levelek Tára 1905. I. 1. f. 73–78; 2. f. 80–83; 3. f. 78–81; 1906. II. 1. f. 57–60; 2. f. 80–84; 3. f. ?; 4. f. 70–74; 5–6. f. 62–68. és 7–8. f. 78–88; *Wesselényi kiadatlan beszédei és javaslatai*. Uo. 1906. II. 3. f. ?; 4. f. 75–79; 5–6. f. 83–87. és 7–8. f. 93–99.)

A nagyobb publikációk sorát 63 Wesselényitől és 35 Wesselényihez küldött levéllel Papp Károly közleményei zárják (*Br. Wesselényi Miklós levelei anyjához, Cserey Helénához*. Erd. Múz. 1906. Új f. I. 197–217. és 278–98; *Br. Wesselényi Miklós levelezése íróbarátaival*. Irod. Tört. Közl. 1906(XVI). 239–50, 355–79 és 472–81; *Wesselényi Miklós levelei barátaihoz, Bártfay Lászlóhoz és Jósika Miklóshoz*. Uo. 481–95; *Báró Wesselényi Miklóshoz írt politikai levelek*. Tört. Tár 1906. Új f. VII. 231–45). Újabban csak az Irodalomtörténeti Közleményekben találkozunk Wesselényi-levelekkel (Trostler József: *Ifj. Wesselényi Miklós báró négy német levele Nimptsch Leocadia asszonyhoz*. 1913(XXIII). 100–103; 1918(XXVIII). 198–200).

Összesítve:

	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
1. Az első, minden tudományos igényt nélkülöző közleményekben	110	157
2. Deák, Kölcsey, Széchenyi, Kazinczy, Bajza és Vörösmarty munkáit, illetve levelezését közlő kiadványokban	19	139
3. Ferenczi, Szádeczky-Kardos és Papp Károly közleményeiben	407	125
4. A legújabb közleményekben	5	2
	541	423
Az első csoportban közölt levelekből a későbbi publikációk újraközölnek	1	92

Tehát a Wesselényitől írt levelekből 541-et, a Wesselényihez írt levelekből 423-at, tehát összesen 964 Wesselényi-missilist tekinthetünk közreadottnak. E szám értékét növeli az a körülmény, hogy e levelek nagyobb részének (697 db) közlése – a Kardos-féle Régi Okiratok és Levelek Tárában közreadott levelektől (68 db) eltekintve – minden nagyobb könyvtárban fellelhető sorozatokban, folyóiratokban vagy önálló kiadványként és túlnyomórészt a tudományos követelményeknek megfelelő módon történt.

A közreadott anyag azonban csak töredéke a teljes Wesselényi-levelezésnek. Bár kétségtelen, hogy az eddigi publikációk során a legjelentősebb levelek többsége ismertté vált, mégis teljes képet sem Wesselényiről, sem a Wesselényi-levelezésről ezek alapján nem alkothatunk. Figyelembe veendő ugyanis, hogy ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára több mint 10 000 missilist, illetve levélmásolatot vagy más levelezési adatot tartalmaz. A levéltár ide vonatkozó anyaga két részből áll:

I. *Levélmásolati könyvek és levelezési jegyzőkönyvek gyűjteménye* 1825. január 23-tól 1850. ápr. 20-ig, mégpedig:

a) 1825. jan. 23.–júl. 27; 1826. jan. 14–16; 1828. dec. 7–31., valamint 1829. jan. 2–14. között kelt levelezési jegyzőkönyve egy kis nyolcadrét kötet 32 lapján 217 sorszámmal;

b) 1837. febr. 13.–ápr. 17. közötti „Levelekről Jegyzések ’s levélmásolatok” hat nyolcadrét lapon 12 sorszámmal;

c) 1838. febr. 25.–1839. jan. 29. közötti „Levelek lajstroma” egy negyedréfűzet 16 lapján 263 sorszámmal s ugyanez időből „Levelek másolatja” egy negyedréfűzet 46 lapján 50 sorszámmal;

d) 1841. febr. 4.–1850. ápr. 20-ig levélmásolati könyvek egy negyedréfűzet és negyvenhárom nyolcadrét kötetben 207+7927 lapon 5587 sorszámmal. (A levélmásolati könyvek jegyzékét lásd a II. sz. mellékletben!)

e) 1848. máj. 18.–dec. 27-ig a főispáni hivatalos levelek jegyzőkönyve egy negyedréfűzet 71 lapján 59 sorszámmal, összesen 845 címzetthez küldött 5988 levél szövege vagy kivonata.

II. *Eredeti missilisek gyűjteménye:*

a) Ifj. Wesselényi Miklós levelei anyjához, Cserey Helénához 1801–1831: 288 darab;

b) Ifj. Wesselényi Miklósnak a I. alatti jegyzőkönyvekben vagy levélmásolati könyvekben nem érintett levelei 1816–40: 79 db;

c) Ifj. Wesselényi Miklósnak küldött levelek 609 személy neve alatt 1810–50: 3759 db, *összesen*: 625 személy neve alatt 4126 eredeti missilis.

Ifj. Wesselényi Miklós személyi levéltárában tehát a tőle küldött levelek száma 6355 (a Kelemen Benjáminhoz küldött, ugyancsak az Erdélyi Múzeum levéltárában őrzött 123 db, 1830–40 közötti levéllel együtt 6478), míg a hozzá küldött levelek száma 3759. Wesselényi személyi levéltárának teljes missilis anyaga 10 237 darabot számlál, ebből eddig nyomtatásban 871 darab (az egésznek 8,5 százaléka) jelent meg.

A teljes levelezésanyagról – tehát mind a levélmásolati könyvek, mind pedig az eredeti missilis gyűjtemény leveleiről – a III. sz. melléklet nyújt pontos áttekintést.

A tervezett kiadással kapcsolatos javaslataimat és észrevételeimet, melyek a levéltár átrendezése során szerzett megfigyeléseimen és tapasztalataimon alapulnak, a IV. sz. mellékletben van szerencsém benyújtani.

Kolozsvárt, 1950. február 4-én

I. sz. melléklet

Kimutatás a Wesselényi-naplók és naplószerű feljegyzések időrendjéről

1821. márc. 18–20.	egy nyolcadív két lapján (naplóvázlat)
1821. szept. 23.–1822. márc. 1.	1. sz. napló (8° 54. levél)
1822. márc. 4.–júl. 1.	2. sz. napló (8° 96. levél)
1822. júl.–dec. 8.	3. sz. napló (8° 1–79. levél)
1823. jan. 18.–márc. 29.	uo. 60. és 61. levél <i>b.</i> lapján
[1823.] aug. 4.–okt. 10.	I. sz. elegyes jegyzőkönyv (8°) 61. (utolsó) levelének <i>b.</i> lapján és a boríték belső oldalán (naplóvázlat)
[1823.] okt. 11.–nov. 5.	uo. 56. levél <i>b.</i> lapján (naplóvázlat)
1823. dec. 22–31.	uo. 5. levél <i>b.</i> lapján (naplóvázlat)
1824. jan. 1.–dec. 31.	uo. 6–8. levél (naplóvázlat)
Nb. 1824. ápr. 4., 15. és 17.; okt. 14-i feljegyzéseket lásd 3. sz. napló 49. levelének <i>b.</i> lapján + 80–84. levél lapjain.	
1821. III. 18–20.	I. egy nyolcadív két lapján
1821. IX. 23.–1822. III. 1.	II. egy 8° kötet 54. levelén
1822. III. 4.–VII. 1.	III. egy 8° kötet 96. levelén
1822. VII. 2. –XII. 8.	IV. egy 8° kötet 1–79. levelén
1823. I. 18.–III. 29.	uo. 60. és 61. levél hátlapján
[1823.] VIII. 4.–X. 10.	V. egy 8° kötet 61. (utolsó) levelének hátlapján és a boríték belső oldalán
[1823.] X. 11.–XI. 5.	uo. 56. levél hátlapján
1823. XII. 22–31.	uo. 5. levél hátlapján
1824. I. 1.–XII. 31.	uo. 5. levél hátlapján + 6–8. levél
NB. 1824.	IV. 4.
	IV. 15.
IV. 17.	IV. 79. levél hátlapján + 80–84. levél
X. 15.	

1825. I. 1.–XII. 31. V. I. sz. elegendes jegyzőkönyv 9–16. levelén (naplővázlat)
 NB. 1825. XII. 15–31-i feljegyzéseket lásd az 1825–35 közötti naplővázlatokat tartalmazó colligatum VI. 1. (8°) levelének *a.* lapján
1826. I. 1–27. V. az I. sz. elegendes jegyzőkönyv 17. levelének mindkét lapján
1826. I. 29.–III. 3. VI. az említett colligatum 2. (8°) levelének mindkét lapján
1826. III. 4.–IV. 10. uo. 3. (4°) levél mindkét lapján
1826. IV. 11.–25. uo. 4. (4°) levél *a.* lapján
1826. V. 1–7. uo. 5. (8°) levél *a.* lapján
1826. V. 13.–VI. 29. uo. 6. (8°) levelének mindkét lapján
1826. VI. 30.–VII. 17. uo. 7. (8°) levél *a.* lapján
1826. VII. 23.–XI. 14. uo. 8–9. (8°) levél négy lapján
1826. XI. 14.–1827. I. 8. V. az I. sz. elegendes jegyzőkönyv 34–36. levelének 5. lapján
- NB. 1826. XII. 31.–1827. I. 7. VI. az említett colligatum 10. (4°) mindkét lapján
1827. I. 18.–II. 19. uo.
1827. II. 19.–IV. 21. uo. 11–13. (8°) levél öt lapján
1827. IV. 22.–V. 23. uo. 14. (4°) levél mindkét lapján
1827. VI. 22.–VIII. 1. uo. 15. (4°) levél mindkét lapján
1827. VIII. 13.–IX. 30. uo. 16. (4°) levél mindkét lapján
1827. X. 1.–1828. I. 13. uo. 17–18. (4°) levél négy lapján
1828. I. 13–18. V. az I. sz. elegendes jegyzőkönyv 17. levelének *b.* lapján
1828. I. 19.–1829. V. 11. VI. az említett colligatum 19–34. (8°) levél 30 lapján
- NB. 1829. IV. 3. –V. 22. uo. 35–38. (kis 8°) levél 6 lapján
1829. V. 12.–1831. V. 24. uo. 39–73. (8°) levél 62 lapján
1831. VI. 12.–VII. 15. uo. 74. (kis 8°) levél mindkét lapján
1831. VII. 16.–1832. XI. 26. uo. 75–82. (8°) levél tizenhat lapján
1832. XI. 27.–XII. 12. uo. 83–84. (kis 8°) levél *a.* lapján
1832. dec.–1833. nov. valószínűleg uo. 137. (4°) levél *a.* lapján
 uo. 138. (8°) levél *a.* lapján
 uo. 139. (8°) levél *a.* lapján
 uo. 140. (8°) levél mindkét lapján
 uo. 141. (8°) levél *a.* lapján
 uo. 142. (8°) levél *a.* lapján
 uo. 143. (8°) levél *a.* lapján
 uo. 144. (8°) levél *a.* lapján
- NB. Ezek a naplőjegyzések év nélküliek, sőt a 139, 141, 143–144. levelek feljegyzésein a hónap sincs jelezve.
1833. VII. 9.–VIII. 16. uo. 89. (8°) levél *a.* lapján
1833. VIII. 17–23. uo. 88. (8°) levél *a.* lapján
1833. IX. 1–7. uo. 90. (8°) levél *a.* lapján
1833. XII. 1.–1834. II. 18. uo. 87. (4°) levél mindkét lapján
1834. II. 19.–V. 19. uo. 91–94. (kis 8°) levél 6 lapján
1834. VI. 6–8. uo. 95. (8°) levél *a.* lapján

1834. VI. 9.–VII. 10.
 1834. VII. 11–12.
 1834. VII. 12.–VIII. 4.
 1834. VII. 13–15.
 1834. VII. 20–27.
 1834. VII. 28.–VIII. 10.
 1834. VIII. 11.–IX. 10.
 1834. IX. 11.–XII. 4.
 1834. XII. 5–12.
 1834. XII. 12–17.
 1834. XII. 17–21.
 1834. XII. 21.–1835. I. 3.
 NB. 1834. XII. 23.–1835. I. 25.
 1835. I. 3–16.
 1835. I. 17.–II. 6.
 1835. II. 6.–IV. 30.
 1835. V. 1.–VI. 30.
 1835. VII. 1.–IX. 30.
 1835. X. 1.–1836. I. 25.
 1836. I. 26.–V. 21.
 1836. V. 22.–VII. 24.
 1836. VII. 25.–XII. 31.
 1837. I. 1.–III. 4.
 NB. 1836. IX. 14–15.

 1836. XII. 8–10.
 1836. XII. 1–18.
 1836. XII. 19.–1837. III. 4.
 1837. III. 5.–VI. 14.
 1838. III. 1–31.

 1838. IV. 1.–VIII. 27.
 1838. VIII. 28.–X. 26.
 1839. I. 1.–II. 7.
 1839. IV. 11.–V. 11.
 1839. V. 11.–VII. 4.
 1839. VII. 18.–VIII. 1.
 1839. VII. 1–21.
 1840. X. 26.–XII. 6.
 1840. XII. 4–31.
 1841. I. 1.–XI. 11.
 1841. I. 1.–III. 31.
 1841. XI. 11.–1843. IX. 19.
- uo. 96–98. (4°) levél négy lapján
 uo. 123. (8°) levél *a.* lapján
 uo. 85. (8°) levél *a.* lapján
 uo. 122. (8°) levél *a.* lapján
 uo. 101. (8°) levél mindkét lapján
 uo. 86. (8°) levél mindkét lapján
 uo. 99–100. (4°) levél négy lapján
 VI. 102–108. (4°) levél tizenkét lapján
 109. (4°) levél mindkét lapján
 113. (8°) levél mindkét lapján
 112. (8°) levél mindkét lapján
 111. (8°) levél egyik lapján
 110. (8°) levél mindkét lapján
 118. (8°) levél mindkét lapján
 119–121. (4°) levél hat lapján
 124–136. (4°) levél huszonöt lapján
 VII. egy 8° kötet 37. levelén
 VIII. egy 8° kötet 37. levelén
 IX. egy 8° kötet 37. levelén
 X. egy 8° kötet 38. levelén
 XI. egy 8° kötet 46. levelén
 XII. egy 8° kötet 21. levelén
 uo. 23–25. levelén
 XIII. a. II. sz. elegyes jegyzőkönyv (8°) 12. levelének
 első lapján
 uo.
 uo. 2. levél hátlapján
 uo. 6. levél hátlapján + 7–8. levél
 XIII. 8–12. levél 9 lapján
 XIV. egy (8°) kötet 24 levelén (25–38. levelen újság-
 cikkek bemásolva: pesti árvíz!!)
 XV. egy (8°) kötet 38. levelén
 XVI. egy (8°) kötet 13. levelén
 XVII. egy (8°) kötet 11. levelén
 XVIII. (16°) 7 lapon
 (32°) 14 lapon
 (32°) 3 lapon
 (8°) 3 lapon
 (32°) 5 lapon
 (8°) 2 lapon
 (8°) 11 lapon + 16° három lapon
 XIX. (4°) 2 lapon
 (4°) 74 lapon

II. sz. melléklet

Kimutatás ifjabb Wesselényi Miklós levélmásolati
könyveiről*(A megvakult Wesselényi diktált leveleinek gyűjteménye)*

<i>kötet</i>	<i>időtartam</i>	<i>lapszám</i>	<i>levelek sorszáma</i>
I.	1841. febr. 4.–dec. 28.	207	1–276.
	1842. jan. 6.–dec. 31.	207	1–288.
II.	1843. jan. 4.–ápr. 29.	203	1–165.
III.	máj. 2.–júl. 31.	188	166–300.
IV.	aug. 1.–dec. 31.	198	301–460.
V.	1844. jan. 1.–márc. 31.	182	1–146.
VI.	ápr. 1.–jún. 30.	149	147–281.
VII.	júl. 1.–okt. 31.	183	282–442.
VIII.	nov. 1.–dec. 31.	128	443–533.
IX.	1845. jan. 1.–31.	175	1–72.
X.	febr. 3.–27.	129	73–146.
XI.	márc. 1–31.	195	147–252.
XII.	ápr. 1.–máj. 16.	180	253–388.
XIII.	máj. 22.–aug. 9.	180	389–547.
XIV.	aug. 10.–szept. 30.	173	548–645.
XV.	okt. 1.–nov. 25.	178	646–775.
XVI.	nov. 25.–dec. 25.	195	775–900.
XVII.	1846. jan. 7–31.	173	1–69.
XVIII.	febr. 1.–márc. 5.	170	70–144.
XIX.	márc. 5–31.	186	145–229.
XX.	ápr. 2.–máj. 18.	186	(130–147). 148–346.
XXI.	máj. 18.–jún. 30.	185	347–442.
XXII.	jan. 31.–aug. 16.	186	443–568.
XXIII.	aug. 14.–okt. 4.	184	569–715.
XXIV.	okt. 4.–dec. 31.	266	716–820.
XXV.	1847. jan. 1.–márc. 7.	185	1–123.
XXVI.			124–223. hiány- zik
XXVII.	ápr. 5.–máj. 12.	184	224–356.
XXVIII.	máj. 13.–júl. 7.	184	357–465.
XXIX.	júl. 10.–szept. 28.	176	466–629.
XXX.	szept. 28.–nov. 14.	183	630–729.
XXXI.	nov. 15.–dec. 31.	288	730–872.
		5562	3908
XXXII.	1848. jan. 2.–febr. 15.	189	1–93.
XXXIII.	febr. 17.–márc. 11.	184	94–270.
XXXIV.	márc. 11.–ápr. 26.	186	271–362.

<i>kötet</i>	<i>időtartam</i>	<i>lapszám</i>	<i>levelek sorszáma</i>
XXXV.	ápr. 26.–máj. 19.	169	363–491.
XXXVI.	máj. 20.–jún. 21.	184	492–583.
XXXVII.	jún. 21.–szept. 6.	184	584–726.
XXXVIII	szept. 7.–okt. 21.	187	727–842.
XXXIX.	okt. 24.–nov. 16.	207	843–946.
XL.	nov. 17.–dec. 31.	79	947–988.
	1849. jan. 2.–ápr. 21.	104	1–58.
XLI.	ápr. 22.–szept. 24.	121	59–145.
XLII.	szept. 24.–okt. 31.	95	146–211.
XLIII.	nov. 1.–dec. 31.	194	212–268.
XLIV.	1850. jan. 2.–márc. 9.	289	1–95.
XLV.	márc. 10.–ápr. 20.	183	96–182.
		8134 lap	5587 sorszám

Kolozsvárott, 1950. febr. 4.

III. sz. melléklet

Áttekintés Ifj. Wesselényi Miklós személyi levéltárának levelezésanyagáról

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez küldött levelek száma</i>
Ábrahám János	1844–48	19	
Ádám János	1820		1
Ady	1845	1	
Ajber János	1848	2	
Albach Szaniszló	1839–48	14	15
Albrecht százados	1848	1	1
Allgemeine Zeitung szerk.	1847	2	
Algya Tódor	1849	1	
Andrási János (csejdi)	1834		5
Andrássy Aladár	1846	1	
Andrássy György	1828	1	
Andrássy László	1845–48	4	
Andrássy Manó	1848	2	
Apor Gergely	1847	1	
Apor György	1845	1	1
Apor Lázár	1838–42	11	1
Apor Pál	1845–47	4	1
Appel Gusztáv	1823–46	2	6
Appel József	1825–43	1	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Appiano József	1838		1
Apponyi György	1843–47	3	2
Apponyi Lajos	1838–45	2	4
Asztalos Pál	1848	3	
Attomyr doktor	1835–51	32	23
Augsb. Allg. Zeitung szerk.	1846–48	2	
Bachner Lajos	1843		1
Baczó Károly	1848	1	
Bajza József	1833–48	5	4
Bakody doktor	1845	1	
Balázs Adalbert	1843	1	1
Baldacci ezredes	1848	7	1
Báldog	1828	1	
Bálint Elek alispán	1848	52	
Bálint Imre	1844–48	10	3
Baló	1825	1	
Balogh doktor	1842	3	
Balogh János	1825–45	8	5
Balogh Mihály	1819		1
Balogh Pál	1842–47	6	2
Balogh Pál	1829		1
Balsch A.	1841		1
Bánffy Albert	1841–47	17	13
Bánffy Dénes	1819		2
Bánffy Elek	1820		1
Bánffy Gergely	1815–25	2	12
Bánffy Gergely és többek	1813		1
Bánffy György gubernátor	1818		1
Bánffy György	1820		1
Bánffy János	1846–47	2	1
Bánffy József	1825–47	4	
Bánffy László	1813–37	5	14
Bánffy Miklós	1828–45	6	1
Bánffy Miklósné	1847	1	
Bánffy Pál	1835	3	
Bánffy Sarolta	1833		1
Bánffy Zsigmond	1835–36		2
Bányay Dániel	1848	1	
Bányay János	1845		1
Bányai kerületi főtisztviség	1847	1	
Bányai Vitális	1848	1	
Bardócz Elek	1844–46	3	2

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Bártfay László	1830–49	38	30
Bártfayné Jozefin	1835–50	49	11
Barg Augustin	1844–49	5	
Baricz János	1846	1	
Barra doktor	1826–45	5	
Bartalus István	1845	4	
Barthos Paulina	1839–40	1	2
Báthori György tanító	1847		1
Batthyány Bapt.	1835–46		2
Batthyány István	1846		1
Batthyány Iván	1846	1	
Batthyány Kázmér	1844–47	2	3
Batthyány Lajos	1842–48	21	6
Batthyáyné	1848	1	
Bavalszky	1849	1	
Bay Ferenc	1848	2	1
Bedeus József	1845	1	

I. 193

Bée, Nicolas de	1849		1
Beke Sámuel	1828		1
Béldi Ferenc	1835–48	6	2
Béldi György	1845	2	
Beldovich őrnagy	1847–48	2	1
Belső-Szolnok vm.	1845	1	
Bendik János	1843	1	1
Benzel százados	1844	1	
Bényi Zsigmond	1845		1
Benyovszky Péter	1835–50	31	25
Beöthy Ákos	1846	1	1
Beöthy Ödön	1833–48	49	22
Bereczky György	1844–45	7	
Bereczky Lajos	1846	1	
Berényi Lajos	1842	1	
Bernáth Zsigmond	1847	2	
Berthalerne	1842–48	4	
Bertha Sándor	1831–32		2
Berzenczey László	1848	1	
Berzenczey Miklós	1845–48	22	
Berzsenyi Dániel	1814–17		2
Bezerédy István	1838–48	44	31
Bethlen Domokos	1834–35		2

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Bethlen Ferenc	1847	1	
Bethlen Gábor	1844–47	2	
Bethlen Gergely	1825	3	1
Bethlen Imre	1825	2	1
Bethlen János (id.)	1830–49	43	14
Bethlen János (ifj.)	1846–49	24	14
Bethlen Jánosné	1825	1	
Bethlen Lajos	1844–45	4	4
Bethlen Mihály	1835		1
Bethlen Miklós	1848		1
Bethlen Nina	1818–19		2
Bethlen Olivér	1848	1	1
Bethlen Pál (id.)	1844–47	1	2
Bethlen Pál (ifj.)	1844–45	2	
Bethlen Sándor	1817		1
Bethlen Sámuelné	1825	2	
Bethlenné Mikó Kata gr.	1838		1
Beyschlag		1	
Biasini Gaetan	1838		1
Bihar vm.		1	
Biró Dániel	1847	1	
Biró Miklós	1843–46	8	
Biró Mózes	1848		1
Blagoevics generális	1845–47	4	
Blasnik postamester	1849	1	
Blücher Gebhardt	1843–50	5	2
Blücher M.	1840		1
Bobb püspök	1825	1	
Bodenham, de la Barra C. D.	1849	3	2
Bodó László	1845–47	3	
Bodó Zsigmond	1820–38		2
Bodola Károly	1844	1	
Bodor Pál	1825	1	
Body Imre	1848	2	4
Bogcha Pál	1835		1
Bohus János	1836–38	1	2
Bolyai Farkas	1818	1	
Boncza Elek	1847	1	
Bónis Sámuel	1847	2	
Bornemisza János	1847	1	1
Bornemisza József	1844–46	3	1
Borschiczky	1834–35		2
Borsos József	1848		

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Botos Péter	1835		3
Bölöni Imre	1831		1
Bronislava, Stánski de	1820		1
Bruder	1825	4	
Brudern Antal	1850	1	
Brunswick M. Teréz	1843–48	6	2
Buchné Marie	1841–47	6	1
Bucsy István	1848		1
Buczy Emil	1816–32		2
Buczy József	1848		2
Buda Sándor	1847	1	
Budai István	1846	1	
Buttler János	1839		1
Butykay János	1849		1
Bydeskuthy	1844–46	5	1
Bükfalvi	1847	1	
Bürger Ferenc	1846	1	
Büttel Károly	1846	1	
			II. 173
Carl Henriette	1840		1
Cinhaffer Alois	1838		1
Collorido	1822–23		2
Conrad Ferenc	1841–46	16	
Conrad Ferenc ágens	1834–37		21
Criminalgericht	1849	1	
Curinspection Freywaldau	1843	1	
Czelnitz Johann	1832–43		2
Czenki gazd. igazg.	1843	1	
Czirjék Dénes és Kemény Dénes	1832		1
Csanády Ferenc	1838–47	3	2
Csanády György	1848	1	
Csanády Sándor	1845–47	3	
Csáky György	1845	3	
Csáky József	1845	4	
Csáky Rozália (Josika Jánosné)	1844–47	31	24
Csáky Sándor	1825–35	6	2
Csányi László	1848	1	
Csapody Pál	1838–50	57	32
Császár Ferenc	1836		1
Császár Sámuel	1847		1
Csegezy Antal	1820		1

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Csegezi László	1846	1	
Csengery Antal	1846–48	1	4
Cserei Miklós	1831		1
Cserey Farkas	1810–42	16	30
Cserey József	1820		1
Cserey Krisztina	1838		1
Csiki viceispán	1825	2	
Csiszár Terézia	1838		1
Csomos Mihály	1831		1
Csucsai fogadós	1848	1	
III.131			
Dániel Elekné	1842	1	
Darvay Ferenc	1844–48	28	
Deák Ferenc	1834–50	64	43
Deáky Sámuel	1845–48	4	4
Décsey László	1834–48	14	8
Dedbis ?		1	
Détsei Ferenc	1834		1
Degenfeld Imre	1847–48	5	2
Degenfeld Miksa	1813		1
Degenfeld Miklós	1821		1
Degenfeld Ottó	1832–47	26	20
Degenfeld Pál	1839–48	35	24
Degenfeldné		2	
De Gerando Auguste	1847	1	1
De Latour G.	1850	1	2
Dembscher	1825	1	
Demeter Károly	1846–47	2	
Dercsény	1820		
Desewffy Aurél	1833	1	1
Desewffy Emil	1843–44	2	2
Detrich Miklós	1838–45	4	4
Dejma	1835		1
Deutsch kereskedő	1847	1	
Dési magistrátus	1847	1	
Dier Netti	1842–43	2	
Dibse helység	1848	1	
Ditrich doktor	1849	1	
Dobai István	1814		1
Dobai Károly ezredes	1848	2	
Dobai Sándor	1846	2	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Dobay E.	1848		1
Doboka vm. RR	1846	1	
Doboka vm. tisztsége	1846	1	
Doleschall János	1845	1	
Dósa Elek	1834–38	29	10
Dósa József	1845–46	7	2
Dósa Lajos	1845	1	1
Dósa László	1845	1	
Döbrentey Gábor	1813–47	17	24
Döry Imre	1842–46	4	3
Draskóczy		1	
Draskovich George	1840		1
Draskovics	1836	1	1
Draveczky Zsigmond	1846	3	
Drumár Gergely	1846–48	1	2
Dubanszki Ferenc	1845	1	
Dubraviczky Simon	1844	1	
Dürenkruti posta	1848	3	2
Dürenkruti vasút	1848	1	
			IV. 165
Ebenstein Franz szabó	1843	2	1
Eckardsstein báró	1843	1	
Ecklopstein Béla	1848	4	
Eckstein János	1841	3	
Édes Gergely	1836		1
Egloffstein Béla	1848		2
Eichborn	1849–50	2	1
Eichelburg	1815–23		2
Emmerling	1845–48	2	
Emmich Gusztáv	1846	1	
Eötvös József	1838–48	6	1
Eötvös Mihály	1837–48	35	10
Eperjesi Antal	1848		1
Erd. főconsistorium	1842–46	6	
Erd. Gazd. Egylet	1845	1	
Erdélyi Híradó szerk.	1842–48	8	
Erdődy János	1841–46	4	1
Erdmann-Gilgenheimburg	1842–49	3	
Eröss Sándor	1844	1	
Ertsei János	1834		7
Esterházy Károly	1832–37		6

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Esterházy Mihály	1825–49	7	10
Esterházy Miklós	1843	1	
Esterházy Pál	1849	1	
Esterházy Vince	1825	2	3
Fábián Dániel	1848	1	
Faragó József	1843–47	6	1
Farkas Sándor (Bölöni)	1817–47	14	20
Farkas Sándor (gyulafehérvári)	1842–45		6
Fazakas Imre	1821–35		2
Fazekas doktor	1825	1	
Fáy András	1843–47	5	6
Fáy István	1828–31	1	2
Fejér Rozália (Kispálné)	1843		1
Feketehegyi	1836		1
Feketetői posta	1848	1	
Felszeghi Károly	1844	1	
Fenichen	1823–35		8
Fényes Elek	1843	1	
Fényes Károly	1848	1	
Fényes Mihály festő	1848	1	
Ferdinánd-huszárok	1850	1	
Ferenczi Ferenc	1848		1
Ferenczi Károly	1847	1	
Ferenczy Anna	1825		1
Ferenczy József		1	
Ferenczy László	1843–48	49	49
Ferentzi doktor	1825	3	
Ferentzi József	1818–22		2
Ferussac	1825	1	
Fessler Ignác	1816–18		2
Fest Gusztáv		1	
Festetics Leó	1825–38	2	8
Festetics Sámuel	1842	1	
Fiáth István	1848	1	
Fiktus Károly	1838		1
Filep József	1830		1
Fischer Ernest	1825–50	67	42
Fischer Ferdinánd	1844–48	4	6
Fischerné Karolin	1844–45	7	1
Fischer Róza	1838		1
Flament M.	1847		3
Fleckel Károly	1845–46	2	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Florent Simon	1845		1
Fogarasy István	1844–48	2	
Földvály Farkas	1847	1	1
Földvály Ferenc	1841		1
Frasch	1825	4	
Freystädter L.	1835		1
Friedman Izsák	1847	2	
Fridman Sámuel	1835		2
Friedrich Ferenc	1834–35		2
Frimont báróné	1845	1	
V. 232			
Gaál Antal	1845	1	
Gaál József	1843–44	3	3
Gabányi	1848	1	
Galaci alszolgabíró	1845	1	
Garay doktor	1848–50	7	
Garay Sidonia	1849		1
Gáspár János	1845–46	2	
Gazdasági Egyesület	1843–47	2	
Geibel Károly	1846	1	
General-comando	1846	1	
Gerbelsberg	1843	1	
Géressy László	1848	1	
Ghéczy Péter	1845	1	
Ghyczy Kálmán	1848	1	
Gidófalvi János	1838		2
Gleisprach gróf	1842	1	
Glenn	1849	1	
Góla Mózes	1845	1	
Gombos alezredez	1848	1	
Gonzales Lajos	1845	1	
Gozony Dániel	1835		4
Gömöry András	1838	1	1
Gött János	1838		1
Gräzar generális	1848	2	
Grindel Imre	1845	1	
Grosz doktor	1844	3	
Grothe Heinrich	1845–47	2	
Gunkel József	1842	3	
Guthi Antal	1848	1	
Gyárfás Miklósné	1846	1	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Gyarmathi szabó	1825	1	
Gyarmathy Dániel	1844	1	
Gyergyai Ferenc (id.)	1845	3	
Gyujtó István	1842	2	
Gyulay Lajos	1847	1	1
Gyulay Sámuel			
Hacker	1825	1	
Hadviger Ernst	1843–48	19	1
Hadviger Ferenc	1835–48	20	24
Hage Charlotte v.	1833		1
Halassy Lajos	1845	2	
Halász Márton	1845	1	
Haller Ferenc	1825–46	11	1
Haller János	1825	2	
Haller József	1846–47	3	
Haller Lajos	1838–47	1	2
Haller ?	1830–44		4
Hancki Friedrich nyerges	1825	1	
Hanke Éva	1834–35		4
Hantichné	1850	1	
Hardtmuth	1841	1	
Hatfaludy Antal	1847	1	
Hatfaludy Elek	1846–48	8	
Hatfaludy István	1848	1	
Hatfaludy József	1825	1	
Hatfaludy őrnagy	1846	1	
Hatfaludy Pál	1845–47	2	
Hatfaludy viceispán	1825	7	
Hatfalvy	1844		1
Hatsfeld-Trachenberg herceg	1848–50	5	
Hatsfeld-Trachenberg hercegné	1848–49	2	
Haymann	1843	1	
Heckel szöcs	1843–45	3	
Heekel G.	1848		1
Hegedüs Sámuel	1832–34		2
Heinrich József százados	1841–47	8	
Hekl Károly		1	
Hell János	1845	1	
Helmeczi Mihály	1814–45	1	4
Hänkel Hugó gróf	1843–49	2	1
Hennings Th. könyvtáros	1842–50	9	4
Herepey Gergely	1845	3	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Heroux Wilhelm	1848		2
Herszényi János	1845	1	
Hess	1836		2
Hetilap szerkesztősége	1847	1	
Hetman Lacesko	1843	1	
Heubner könyvtáros	1825	1	
Hild százados	1848	1	
Hinz György	1844–47	5	
Hirnicket & Pülcher	1825	1	
Hirnök szerkesztősége	1843	1	
Hirsch & Ollmütz	1842–43	2	1
Hiry Ferenc	1830–48	26	9
Hofmann ezredes	1813		1
Hohenpachi posta	1849	1	
Homolacz	1848	1	
Hont vm. közönsége	1843	1	1
Horacsek József	1844	3	
Horváth Dániel	1819		3
Horváth István	1848	1	
Horváth Zsigmond	1825	2	
Horváth százados	1820	1	
Horváth Polixena (Péchné)	1847		1
Horvát Mihály	1846	1	
Hosszu László (id.)	1847	2	1
Humboldt dr.	1850	5	5
Hunyad vm.	1842	1	
Hunyadi János	1848	2	
Hunyady József	1843	1	
Hunyady k. n.			1
Huszár József	1825	11	
Huszár Károly	1820		1
Huszár Zsigmond	1845–47	4	
Hutter Adalbert	1835–41		7
			VI. 97
Illésy	1848	1	
Illés (Náprád)	1825	2	
Imreh Domokos	1824	2	
István főherceg nádor	1848	2	
Ivanovich dr.	1839	2	
Jager Bataillon	1848	1	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Jakab Lajos	1846	1	
Jankó Vince	1847	2	2
Janó (Zilah)	1825	1	
Jánosi György	1821		1
Jendrassik Ferenc	1845–47	3	
Jeniche	1825	5	
Jersey Ignác	1848		1
Jobbágy András	1825	1	
Jósa doktor	1847–48	4	
Josika Geyza	1845–47	7	12
Josika János	1825–50	5	1
Josika Lajos	1836–47	6	1
Josika Miklós	1834–48	137	189
Josika Miklós (ifj.)	1845	1	
Josika Miklósné	1848	1	
Josika Sámuel	1825–47	9	9
Jurcsák Fr.	1849		1
Jurenák Fr. Vilmos	1846–49	13	2
Justinus	1816–22		3
VII. 229			
K. L. Hidalmás	1843	3	
Kaba város előljárósága	1848	1	
Kabos Dániel	1845–47	1	1
Kabos Lajos	1845	1	
Kabos József	1847–48	3	2
Kacs Kovics Lajos	1841–45	5	2
Kádár István	1838		1
Kádár János	1846	3	
Kállay István	1844	1	
Kállay Ferenc	1846		1
Kállay Kristóf	1845	1	
Karacsay Sándor	1825–47	4	3
Karcag város előljárósága	1848	1	
Károlyi György	1825–48	17	18
Károlyi Györgyné	1845	2	
Károlyi István	1831–48	2	1
Károlyi Lajos	1825–43	3	1
Károlyi Karolina	1845		2
Kaskel I.	1835–47	9	2
Kaszinó Kolozsvár	1832		1
Kaszinó Marosvásárhely	1832		1

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Kászoni Ferenc	1845	1	
Katona Miklós	1844–48	6	10
Katona Zsigmond	1828	1	
Kauntz András	1843		1
Kazinczy Gábor	1848	7	
Kazinczy Ferenc	1810–31		38
Kecskeméthy Dániel	1836–38		2
Kegel Carl	1825–33	1	1
Keglevich László	1834		1
Keglevics Gábor	1843	2	
Kékesi esperes	1845	1	
Kékesi közönség	1847	7	
Kelemen Benjámin	1825–50	263	
Kelemen Elek	1847	1	
Kelemen Lajos	1834–38	1	1
Kemény Dénes	1847–48	7	2
Kemény Domokos	1845–47	2	
Kemény Farkas	1845	1	
Kemény Ferenc	1838–48	7	3
Kemény György	1835		1
Kemény Ignác	1825–47	4	
Kemény Miklós	1828	1	
Kemény Pál	1833–35		3
Kemény Sámuel	1847–48	1	1
Kemény Ráchel	1832–36		11
Kemény Zsigmond	1844–48	41	20
Keményes János	1835		1
Kendeffy Ádám	1820–33	4	7
Kendeffyné	1841–45	3	1
Kendeffy Ráchel (Wesselényi J.-né)	1839–40	3	4
Kenderesi Mihály	1820		1
Kenézy Lajos	1844	1	
Keresztes István	1846		1
Késmárky Sámuelné	1844	1	
Kessing báró	1825	1	
Kiermayer Christian	1817		1
Kildényi	1848		1
Kilián Georg	1834		1
Kirner József puskaműves	1832–49	18	14
Kispál Ágnes (Farágó Józsefné)	1844–49	31	
Kiss Bálint	1825–38	6	3
Kiss Ferenc	1846	2	
Kiss János ing.	1825	1	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Kiss Károly	1841–50	283	
Kiss Kőműves Károly	1845	1	
Kiss Lajos	1838–45	8	6
Kiss László	1845–48	6	
			VIII. 176
Kelemen Benjámín	1820–22		2
	1832–33		31
	1835		45
	1836		54
	1837		58
			IX. 190
Kelemen Benjámín	1838		23
	1839		11
	1840		10
	1841		21
	1842		33
	1843		33
	1844		29
	1845		40
	1846		31
	1847		51
	1848		26
			X. 308
Kiss Károly	1835–41		22
	1842		12
	1843		10
	1844		30
	1845		29
	1846		36
	1847		1
	1848–50		25
			XI. 185
Kisújszállás város előljárósága	1848	1	
Klauzál Gábor	1843–48	23	4
Klein	1843	1	1
Klicky generális	1843	1	
Koczán József	1947–50	5	4
Kocsis János	1847	1	
Kocsordi tisztt		1	
Kollonicsné Auguste	1838–48	3	3
Kollonics Max	1835–48		60

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez küldött levelek száma</i>
Kollonics Miksa	1841–50	79	
Kolomb Marie	1850	2	
Kollowrat	1836–46	2	3
Kolozsvári Ferenc	1816		2
Kolozsvári Polg. Társalk. Bizottm.	1845	1	
Komáromy György	1846	1	
Komlósy Antal	1838		1
Kónya Lajos	1825–31	1	1
König fővadász	1841–43	3	
Korda János	1847	2	
Kornis Elek	1846	1	
Kornis János		1	
Kornis Mária	1848	1	
Korniss Mihály	1819–36	1	9
Koroknai Zsigmond	1848	1	
Kósa Ferenc	1847–48	3	15
Kósa Zsigmond	1846	1	1
Kossuth Lajos	1833–48	130	30
Kossuth Lujza	1838–48	2	1
Kossuth Lapja szerk.	1848	3	
Kostaky Lacesko	1843	1	
Kostyál Ádám szabó	1843	2	1
Kosztá János	1820		1
Kováchich Márton György	1814		3
Kovács Ferenc esperes	1844–46	3	2
Kovács István	1845	2	
Kovács Lajos	1842–46	15	5
Kovács Lajos	1833–38		19
Kovács László	1842–50	7	4
Kovács Mihály	1820		1
Kovácsi János	1847	1	
Kozma Dénes	1846–48	2	5
Kölcsey Ádámné	1837–39	1	5
Kölcsey Ferenc	1831–38	9	26
Kölcsey Antal		1	
König Carl	1841		1
Kővárvidék közönsége	1848	1	
Kővárvidéki főkapitányság	1848	1	
Kőváry László	1848	1	
Közép-Szolnok	1834		1
Közép-Szolnok vm.	1845	2	
Közép-Szolnok vm. RR	1842–47	5	
Közép-szolnoki kat. sorshúzás bizt.	1842	2	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Közép-Szolnok vm. bizottm.	1848	4	
Közép-Szolnok vm. közp. választ.	1848	1	
Közép-Szolnok vm. polgárai		1	
Közép-Szolnok vm. lelkészei		1	
Közlöny szerk.	1848	1	
Közmötzi József	1848	1	
Kraszna vm. RR	1845	2	
Kraszna vm. tisztsége	1846	1	
Kraszna, Közép-Szolnok és Kővárvidék közönsége	1848	1	
Kraxner Criste	1814–44	13	
Krečsmáryné	1842	1	
Kreuntner ezredes	1845–47	4	
Kronstädter	1847	1	
Kubinyi Ferenc	1839–47	9	6
Kubinyi Miklós	1820–45	1	12
Kummer Jeremiás	1845	1	
Kuun Gergely	1844–49	12	11
Kuun Gotthard	1834		2
Kunemalder	1848		2
Kusztos András	1845–46	3	5

XIII. 250

Lackenbacher testv.	1845	7	
Ladányi Dániel	1837		1
Lajanszky	1849		1
Lambert P.	1821–30		7
Láng Augustin	1848		1
Lanzer dr.	1828–29		3
Lányi Károly	1845–47	2	1
Laskai Károly	1848	1	
Laskai Lajos	1825–48	8	15
Laskai Samu	1819–48	4	1
László Imre	1848		1
Lázár Imréné özv.	1843	1	
Lázár József	1825	1	
Lázár Lázár	1837–44	1	1
Lebeda puskaműves	1841–44	8	2
Léder Albert	1843	1	
Léderer generális	1845–46	3	
Lehovszky	1825	2	
Lemberg	1848		1

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Lemény János püspök	1845–48	13	2
Lesigan Carl	1843	1	1
Lészay Lőrinc	1846	1	
Létai Miklós	1838		1
Leutheuser	1842–43	1	
Lichtenstein Alois stb.	1836	1	1
Lichtenstein Károly herceg	1828–49	8	1
Lichtenstein Carl	1842–49		9
Liedemann Friedrich	1832–49	3	12
Lindeberg A.	1841		1
Lindenberg N.	1841	1	
Lobkovitz Károly herceg	1842	1	
Lisznyay Gedeon		1	
Lobmayer	1848	1	
Lónyay Gábor	1825–47	4	
Lovassi István	1838	1	1
Lovassy Ferenc	1836		1
Lovassy László	1835–37		8
Löwenstein & Sohn	1845	3	
Lubomirsky György herceg	1848–50	11	3
Lukács József	1842		1
Lukács Móric	1843–48	43	42
Lukács Sámuel	1845–47	1	1
Lunkányi János	1849–50	3	2
Luther erdőmester		1	
Lutter Adalbert	1841–43	6	
Lutter Katalin	1845	1	
Lux József	1845–48	6	
M (Pozsony)		5	
Maeszkásy Lajos	1846	1	
Madár	1825	1	
Madass Sándor	1843	1	
Magyar Keresk. Társ.	1845–48	17	23
Maixner Antal	1848	1	
Majláth kancellár	1843	1	
Majláth György	1847–48	2	
Majthényi Rudolf	1844		1
Malicki hadnagy	1841		1
Mandel Karl	1842–43	4	1
Mandel Rudolf	1842	1	
Máramarosi József	1835		5
Mare József	1844	1	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Margittai főbíró	1846–47	2	
Margitta város előljárósága	1848	1	
Marian László	1845	1	
Marienburg Rudolf	1847–48	5	
Marienburg V.	1848		2
Marnzeller dr.	1844	1	
Martiny August	1841–44	3	
Mártonffy Zsigmond	1848	1	3
Massow generális	1842–43	3	
Máté József	1838		2
Matskási Lajos	1834		1
Mauksch Lorette	1820		1
May Ferenc	1843		2
Mednyánszky Alajos	1843	1	
Medvey	1842	1	
Méhes Sámuel	1847	1	1
Mészáros hadügyminiszter	1848	6	
Mészáros Johanna	1838		1
Mezei János	1819		3
Mezei László	1845–46	21	3
Mezei Sándor	1844–47	4	
Mihalcz Elek	1844	1	
Mihályi Gábor	1848	3	
Mikes János	1844–48	9	1
Miklós József	1845	7	
Mikó Borbála (Kendeffyné)	1845	1	1
Mikó Imre	1845	2	
Mocsáry Lajos	1848–49	3	1
Moga Bazilius püspök	1845	1	
Moldvay László	1843–44	1	1
Molnár András	1847–48	8	11
Molnár Borbála	1823		1
Moos István	1835–48	4	5
Morawszky	1848–50	4	7
Mosa József	1845	2	
Mundy báró	1841	3	
Mühlenbruck Eduard	1845–47	5	
Mühr	1825	2	
Müller József	1844–48	11	1

XIII. 201

Müller dr. 1850 1

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez küldött levelek száma</i>
Müller nyomdász	1849	14	
Nádasdy	1836		1
Nadrowsky	1843	1	1
Nagy Dániel	1838	3	1
Nagy Domokos	1847–48	4	1
Nagy Elek	1830–37		6
Nagy Ferenc prof.	1844–45	6	
Nagy Ferenc	1815		2
Nagy János	1825–26	2	
Nagy József	1844		1
Nagy Károly százados	1846	3	
Nagy Károly igazgató	1843–48	6	
Nagykárolyi kat. kormányzó	1848	2	
Nagy Lázár	1832–50	125	
	1832–37		39
	1838–42		48
	1843		24
	1849–50		8
Nagy Lázárné	1848	1	
Nagyléta város előljárósága	1848	1	
Nagy Márton	1834		1
Nagy Mihály	1847	1	
Nagy Samu	1844	1	2
Nalátzi	1825	4	
Nemes Ábrahám	1842	1	
Nemes Ádám	1834		1
Nemes János	1825	1	
Nemes József	1835–45	2	7
Nemes Zsuzsanna	1824		1
Németh László	1848		1
Némethy Sándor	1848		2
Niedermayer Julianna	1835		1
Nimtsch	1843		2
Nimtschné Leocadia	1840–50	19	20
Nitsche Ernst	1843	1	
Niuny József	1845	2	
Nopcsa László	1836–45	1	1
Novák Márton	1848		1
Nowotny Mathias	1841	6	2
N. N. Conrad	1835		1
Nyáry Pál	1848	1	
Nyikolitza	1826	1	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Obester N.	1845	1	
Oder Zeitung szerk.	1849	1	
Odescalchi László	1829		1
Oettinger	1825–46	4	
Onderkó János	1845–46	37	6
Opra András	1845–46	7	1
Oriáni Luigi	1836		1
Osváth Imre	1844	1	
Osztroluczky Gusztáv	1843	1	1
Öry	1850	1	
Pageette János	1843	1	
Pálffy Elek	1843	1	
Pálffy János	1846–47	5	1
Palóczy László	1843	2	
Panajott Miklós	1846–47	9	5
Pap Albert	1844		1
Pap Endre	1846–47	8	2
Pap Ferenc	1847	1	
Pap Ignác	1845–46	1	2
Pap József (szurd)	1845–46	21	1
Pap Károly	1847–48	3	
Papszász	1845	1	
Paptelki esperes	1845	1	
Pascha József	1842	1	
Pásztor Ferenc	1845	7	
Pataki Dániel	1848	1	
Pataki János	1844	1	1
Pataki Julianna	1844		1
Pataki Louise	1845–48	12	2
Pataki Sára (Radnótfáiné)	1841		1
Pattantyus Antal	1846	1	2
Patzák doktor	1849–50	40	
Pávainé	1846	1	
Pázmándy Dénes	1843–48	6	2
Peáchevich Pál	1849	1	
Peáchevich Sándor	1849	1	
Péchy Imre	1825	1	
Péchy István	1825–47	2	2
Peczely Ferenc	1847		1
Péczely József	1838		1
Pelei Farkas	1844	1	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Pelei István	1838	1	1
Pelei Lajos	1845–48	7	1
Perényi Zsigmond	1841–48		6
Pergén gróf	1841–42	5	
Pesti Hírlap szerk.	1843–48	5	
Pesti nev. papság m. isk.	1838		1
Pesti posta	1843–48	3	
Petrides	1843	1	
Phillippy Franz	1843	1	
Picht báró	1841–42	2	1
Pillnitz	1835–38		7
Podmaniczky Andor	1843–44	1	1
Pogonyi Dénes	1848		1
Polzelli	1825	1	
Pongrácz Pál	1843–44	2	2
Poroszlay Friedrich	1843	1	1
Pöllnitz Károly	1841–44	5	2
Prényi Zsigmond	1841–48	10	
Pressburger Zeitung szerk.	1848	2	
Priessnitz Vince	1844–50	15	10
Priworszky	1845	1	
Prónay Albert	1834–35	4	7
Prondzinsky generális	1842	1	
Puchner Antal	1847–48	2	1
Pulszky Ferenc	1845–48	7	1
Puskás György és Társai	1845	1	
Rác János	1843	1	
Ráday Gedeon	1832–48	23	15
Radnótfáy Sámuel	1844–46	2	
Radnótfáyné	1841–46	2	
Ragályi Tamás	1831–34		5
Rajnai (Rainagel) Richard	1845–50	22	17
Rajtsics Ferenc	1844		1
Rákosi	1825	1	
Ramonczai Pál	1847	1	
Rátz János	1843		1
Rauber alezredes	1848	1	
Rauber Róza (Simonné)	1848		1
Raymann Adolf	1845	1	
Rediger Zsigmond	1847	7	
Regéczi József	1848		1
Regéczi Nagy Pál	1844–48	4	4

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Reiche Károly	1842	1	
Répássy István	1846	1	1
Répássy János	1845	1	1
Répássy Mihály	1843	1	
Réthy József	1812–13		2
Rétsi Gáborné	1845		1
Rettegi fhgy. (szds.)	1845–48	4	3
Rhédey Ádám	1825		1
Rhédey Claudia	1828	1	
Rhédey Ferenc	1825–26	2	
Rhédey János	1836–46	2	
Rhédeyné	1846		1
Ribini	1815–17		2
Richter	1850	1	
Rickel	1850	1	
Riedler András	1841–50	59	43
Ridler Antal	1846		1
Riedler Ferenc	1847	1	
Riedler József	1845		1
Roász József	1850		1
Romacska	1850	1	
Rottenbiller	1848	1	
Rudolf Co. Pozsony	1842	1	
Rutkainé	1850	1	
Sächsische National-Universität	1845	1	
Sagner Josef	1841	2	
Sahlender	1825–46	3	
Salamon József	1832		1
Salz L.	1836		1
Sámy László	1847–48	9	16
Saxenheim ágens	1847	1	
Schedel Ferenc	1841	1	
Schedius Lajos	1845	1	
Schenzel százados	1845–48	3	1
Schinding Ferdinand br.	1848		1
Schmied vadász	1847	1	
Schmidt főorvos	1847	1	
Schmidt	1817		1
Schobel főpostamester	1844	1	
Schöberl Josef	1846	1	
Scholtz Vilmos puskaműves	1841–44	4	
Schönberger	1850	1	1

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Schran Ludwig	1846	1	
Schuller Ferenc	1843–48	40	25
Schultze prof.	1845	1	
Schwachthaler	1843	2	
Schwarzenberg Felix hcg.	1844–45	3	2
Schweitzer Hermann	1849	1	1
Sebess Ferenc	1844–48	4	
Sebess Ferencné	1846	1	
Sebess (Sebessy) Miklós	1845–47	4	
Sedlnitzky	1849	1	
Seligmann	1848	1	1
Sepsi Mihály	1846	1	
Sigmondi Pál	1848	1	
Simon Elek	1848		1
Sombory András	1819		1
Somlyói kat. kormányzó	1848	1	
Somlyói főconsistorium		2	
Somogyi Antal	1845–48	8	9
Somogyi József százados	1844–47	10	8
Somosi	1848	1	
Somsich Pongrác	1847		1
Splényi	1838		1
Stahl (Stahel) generális	1843–47	6	
Stahl Ignác főorvos	1844–46	2	1
Stapf Otto dr.	1847–48	2	1
Stein könyvtáros	1846–47	3	
Sterka Sulutiu Sándor	1844–48	6	3
Sternberg Károly gróf	1843–49	12	10
Sternserben dr.	1836–40		2
Stettner György	1847	2	2
Stitz Jakab puskaműves	1841–47	19	5
Stitz Jakabné	1848	1	
Stocklassa	1846	1	
Stoffer		2	
Strókay Antal	1845	1	
Stuller János	1825		1
Suhai Zsuzsanna (Reichardtne)	1844		1
Szádel Menyhárt	1820–49		8
Szádel Olmütz	1825–49	15	
Szabó András	1810–17		2
Szabó Ferenc	1847	1	
Szabó György	1834–44	2	6

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Szabó József (ifj.)	1847	1	
Szabó Lajos	1847	4	
Szabó Miklós	1825–50	13	13
Szabó Mózes	1846	1	
Szabó Pál (ifj.)	1845–47	10	1
Szalay László	1843	1	
Szapáry Ferenc	1842	2	
Szarka Sándor	1843	1	
Szálasy Lajos	1848		1
Szász Károly	1831–45	9	8
Szatmári püspök	1847	1	
Szatmári állomásparancsnokság	1848	1	
Széchenyi István	1821–48	17	43
Széchenyi Pál	1828–35		2
Székács József	1845	1	
Székelyhidy József	1838–47	1	1
Szék város	1848	3	
Szék város közönsége	1848	1	
Széki esperes	1846	1	
Székely János	1848	1	1
Székely Mihály	1825	1	
Székelyekhez	1848	1	
Székelyhíd város	1848	1	
Székényesi Dániel	1845–46	2	
Székényessy József	1835		1
Szemere Bertalan	1843–48	33	6
Szempáli Imre	1838		1
Szenczey Gusztáv	1842	1	
Szentgyörgyi consiliarius	1844	1	
Szentgyörgyi Imre	1846	1	
Szentiványi Mihály	1835		1
Szentmarjai János	1845	1	
Szentpéteri Kristóf	1835–36		2
Szerdahelyi Pál	1838		1
Széplak helység előljárósága	1846–47	7	
Szilágycsehi megyei választm.	1848	1	
Szilágyi Lajos	1834–35		2
Szilágycsehi kat. kormányzó	1848	1	
Szigeti Zsigmond	1846–48	23	
Szilézi Sámuel dr.	1847–48		2
Szilveszter János	1845	1	
Szirmay Ádám	1845	1	
Szirmay Antal	1838	1	1

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Szirmay Pál	1849	2	
Szolgabíró NN	1846	1	
Szombatfalvy József	1842–44	8	8
Szodoray Sándor	1848		1
Szombathelyi József	1847	1	
Szolnok vm. RR	1844	1	
Szöcs Sámuel dr.	1843–48	29	7
Szőnyi Pál	1844–46	6	
Sztella erdőmester	1842	1	
Szurdukra kiküldött bizotts.	1845	1	
Tahy Gáspár	1831	1	
Tajnai János	1835		1
Tanzer Lilla	1841–50	73	
Tarnóczy Kázmér	1847	2	
Taschner Antal	1845–46	2	2
Tasnádi megyei választm.	1848	3	
Tatai M. Farkas	1846		1
Tatersall Richard	1823–32		1
Täichengreber Lajos	1845	4	2
Tänzer Lilla	1835–50		15
Tegzi Márton k.n.			1
Tekusch	1828	1	
Teleki Anna	1821–38		5
Teleki Ádám	1848	1	
Teleki Domokos	1832–50	28	24
Teleki Elek	1835		1
Teleki Ferenc	1825–35	3	2
Teleki Imre	1820–48	13+3	22
Teleki János	1825–48	4	
Teleki József	1825–48	17	10
Teleki László	1845–48	20	10
Teleki Mihály	1825	1	
Teleki Miklós	1834		1
Teleki Rozália	1845–46	1	1
Teleki Sámuel	1831–48	1	1
Teleki Sándor	1842–48	9	
Tenecker	1825–29	2	
Termacsits Rudolf	1848		1
Thálos Márton	1844–46	4	19
Thaly Antal	1835–36		2
Tholdalaghy Ferenc	1828	3	
Tholdalaghy grófnő	1825	2	

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Tholdalagi Ferenc	1837–38		2
Tholdi Sámuel	1820		1
Thoroczkay Miklós		1	
Thoroczkay Sámuelné	1844	1	
Tilscher Ignác	1836		2
Todtal Netti	1841–46	3	8
Todtal Emília	1845		2
Tomutz Mitruj	1836		1
Torma József	1845–46	9	1
Tóth Ferenc	1848	2	3
Tóth István	1846	1	1
Tóth Lőrinc	1838		1
Tóth Sámuel	1844–46	4	
Tottis	1825	2	
Tömösváry Károly	1845		1
Töpszer Krisztina	1843	1	
Török János	1843–46	2	3
Török Zsigmond	1842		1
Törökszentmiklós város	1848	1	
Trampusch Ferenc	1844–46	5	2
Trandafir testv. Kolozsvár	1843–45	2	1
Trattner Johann	1843	1	1
Traunx grófné	1848	1	
Tremmel Christian Johann	1840–49		7
Tunyogi Csapó József	1819–47	5	17
Tunyogi Sándor	1846–47	6	3
Turszky századához	1848	2	
Tyikott József	1850		1
Udvarhelyszék	1834–42	2	2
Udvarhelyszéki biztosság	1843	1	
Újfalussy Miklós	1843–47	4	3
Újfalvy Sándor	1825–50	61	53
Újfalvy Sándorné	1847	1	
Újházy László	1838–48	12	8
Újhelyi Sándor	1838	1	1
Üngár szerk.	1848	1	
Urbán Pál	1846	2	2
Uray Bálint	1838		1
Uzoni F. Izsák	1847–48	2	
Uzoni Fosztó József	1846		1
Vadnay Barna	1845		1

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez</i>
		<i>küldött levelek száma</i>	
Vajda Dániel	1835–44	1	3
Valkó János	1846–47	7	
Valzer	1848	2	
Varfha István	1838	3	
Vasúti expeditor Hohenstadt	1848	5	
Vattay család bizottm.	1845	1	
Vay Ábrahám	1825–48	5	1
Vay László	1848	1	
Vay Miklós	1832–48	8	1
Vécsey	1832		1
Végh Mihály esperes	1846	1	
Vendégfogadós ?	1850	1	
Veress István	1833		1
Viktor Mihály	1845		1
Viczai Károly	1842	1	
Vida Károly	1843	1	
Vikol Gergely és tsa.	1844–49	22	1
Virágh József	1845	1	
Viski őrnagy	1825	1	
Viski György	1848	1	
Viski József	1845–48	31	
Viski László	1848	1	
Viski Pál	1846–48	6	
Viski Péter	1844–47	5	2
Viski Sándor	1848	1	
Vitczai-Héder	1843	1	
Vitéz György	1838	1	
Vitéz (Margitta)		1	
Vizi István	1834	1	
Vörös Antal	1838–45	70	65
Vörösmarty Mihály	1845–48	10	8
Wachmann János	1845	1	
Wagner József	1842–50	1	
Wagner Ferenc	1849–50		2
Wagnstein	1835–38		2
Wallisch Vilmos	1847	3	
Walpfeld Marie	1849–50		2
Walzell A. Fr.	1848		1
Wardan	1844		1
Wargha István	1839–47	5	6
Wass A.	1819		3
Wass Albert	1841–45	21	2

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől küldött levelek száma</i>	<i>Wesselényihez</i>
Wass György	1825	3	
Wass grófné	1825	2	
Wass Sámuel	1844–45	2	3
Wazlawek Anton	1838		1
Weér Farkas	1831–48	18	3
Wehrenhardt	1845	1	
Weidlich	1849	1	1
Wenckheim Béla	1840–48	4	3
Werhardt	1845		1
Werőtzsi Sándor	1842		1
Wersényi Károly	1841–43	11	2
Wersényi István	1843–50	20	15
Wersényi Katalin	1842–48	51	3
Wersényi László	1844–50	10	9
Wersényi Róza (Reinagel R.-né)	1841–50	129	8
Wesselényi Anna (Bruckentalné)		1	1
Wesselényi Farkas (id.)	1846–47	2	4
Wesselényi Farkas (ifj.)	1842–49	46	14
Wesselényi Ferenc (id.)	1845	1	45
Wesselényi Ferenc (ifj.)	1841–49	147	
Wesselényi Ferencné	1847	4	1
Wesselényi István	1828	1	6
Wesselényi Istvánné	1825–45	2	2
Wesselényi Miklósné (Lux Anna)	1848	2	3
Wesselényi Polixénia (Pagette J.-né)	1843–49	5	13
Wesselényi Miklósné Cserey Heléna	1820–31		109
Wiedmanné		1	
Wigand Ottó	1840–45	13	3
Wodianer Móric	1841–50	154	83
Wodianer Sámuel	1841–50	286	49
Wodianer & Sohn	1836–50		84
Wodianer-vegyes	1842–49		6
Wolf I.	1850	5	
Zádor György	1850	1	
Zakariás Antal és Kristóf	1836		2
Zalkai János esperes	1848	1	
Zathureczky Gedeon	1846–50	7	
Zay Károly	1840–46	2	3
Zeyk Dániel	1834		1
Zeyk József	1845–50	6	5
Zeyk Károly	1846–48	5	6
Zichy László	1825–50	9	1

<i>A levélíró (v. címzett) neve</i>	<i>Kelet</i>	<i>Wesselényitől</i>	<i>Wesselényihez küldött levelek száma</i>
Zichy Miklós	1838		1
Zichy Marie	1831–35		4
Zilahi Főtanács (ref.)	1844	1	
Zilahi iskolai gondnokság	1846–48	2	
Zilahi iskolai inspektorátus	1844	4	
Zilahi kat. kormányzó	1848	2	
Zilahi posta	1848	1	
Zilahi professzorok	1842–43	2	
Zilahi üveges	1825	1	
Zilah város közönsége	1848	2	
Zipser dr.	1845–46	3	
Zoltán György	1821	1	
Zoltán János	1845	2	
Zoványi Józsefné (Pataki Terézia)	1845		1
Zsibói pap testvéreinek	1848	1	
Zsibóiaknak	1846–48	2	
Zsibrik Bálint	1828	1	
Zsombory	1848	1	
? Ágost		1	
Ki nem olvasott aláírású levelek			41
Aláírás nélküli levelek			27

Kolozsvárt, 1950. február 4.

IV. melléklet

Javaslatok ifjabb Wesselényi Miklós munkáinak, beszédeinek, naplójának és levelezéseinek kiadására

Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltárának ismertetése során tett bibliográfiai utalásainkból is kitetszik, hogy a magyar történettudománynak halaszthatatlan feladatai vannak a reformkor e nagy egyéniségének szellemi hagyatékával kapcsolatosan. Életének és munkásságának kutatói többnyire egy-egy részletre szorítkoztak; a megjelent monográfiák a módszerbeli hiányosságok mellett is felületesek, mert nélkülözik az egészben látás előfeltételét: e szellemi hagyaték kimerítő forráskiadását.

A „nagy” Wesselényi kéziratának, naplójának és levelezésének során kialakult némely idevágó nézetünket az alábbiakban terjesztjük elő:

1. A kéziratos napló- és levelezési anyag egymástól el nem választható, tehát egyidejű feldolgozása szükséges.
2. A már kiadott kéziratok, naplórészletek és levelek közlési módja különböző, közlési helye pedig nemegyszer alkalomszerű lévén, azok újabb közlése is kívánatos.

3. A kiadásnak tekintettel kell lennie arra is, hogy előkészítse a már nélkülözhetetlen Wesselényi-monográfiát, elkerülhetetlen, hogy a bevezető értekezésekben és jegyzetekben a személyi levéltár a maga egészében és a levéltárak Wesselényivel kapcsolatos anyaga is gondos feldolgozásra kerüljön.

Ezeknek az egyébként magától értetődő megjegyzéseknek előrebocsátásával javaslataink a következők:

1. Teljes kiadást véve számításba, lemásolandó:

- a. Az 1825–29. évi levelezési jegyzőkönyv és az 1837. évi „levelekről jegyzések s levélmásolatok” lapjai, az 1838. évi levelek lajstroma és „levelek másolatja”, továbbá az 1841–50 közötti levélmásolati könyvek kötetei, végül az 1848. évi főispáni hivatalos levelek jegyzőkönyve, összesen mintegy 3000 gépelt ívoldal terjedelemben.
- b. A 4126 darabot számláló missilis gyűjtemény nem kisebb terjedelemben. Valószínű azonban, hogy a levelezés kiadására csak olyképpen kerülhet sor, hogy a közlő válogat, és csak a jelentősebb leveleket adja teljes szövegükben, a többit pedig kivonatolja, vagy éppen csak megemlíti. Esetleg szó lehet arról is, hogy a már kiadott levelekre csak utalás történik. Mindez természetesen jelentősen csökkenti a terjedelmet, de bizonyára 1000 gépelt oldalnál nem kevesebb.

Kérdés azonban, hogy a válogatásnak minő szempontjai lehetnek. A Wesselényi-levelezés tartalmi szempontból szerfölött változatos. A politikai levelek jelentősége nem vitás; az eddigi publikációk is jobbra ezeket vették számba. De nem érdektelenek a gazdasági vonatkozású levelek (főként Wodianerékkal: 440 Wesselényitől és 349 Wesselényihez küldött levél), a Kelemen Benjáminnal, Nagy Lázárral, Kiss Károllyal s más ügyintézőivel (Benyovszky Péter, Conrad Ferenc, Csapody Pál, Ferenczy László, Hadwigerék, Kósa Ferenc, Molnár András, Riedler András, Szabó Miklós, Vörös Antal stb.) folytatott levelezés darabjai (1000-et meghaladó, több mint 1100 Wesselényitől és Wesselényihez küldött levél), továbbá közte és barátai (többek között Bánffyák, Bethlen János, Bezerédy István, a két Degenfeld, Eötvös Mihály, Fischerék, Jósika Miklós, Kály György, Kollonics Miklós, Nimptschné, Újfalvy Sándor, Wesselényi Farkas és Ferenc stb.) között folytatott levelezés (több mint 750 Wesselényitől és több mint 500 Wesselényihez küldött levél), végül a doktorokkal (Attomyr, Bakody, Balogh, Barra, Ditrich, Garay, Jósa, Marnzeller, Müller, Patzák, Priessnitz, Schmidt, Stahl, Szilési, Szócs) váltott levelek (kb. 150 Wesselényitől és 50 Wesselényihez küldött levél). Nem volna kívánatos, hogy a Wesselényi-levelezés forrásszerű kiadása a korábbi publikációk jellegét öltse magára s csak a politikai vonatkozásokat emelje ki, illetve ennek jegyében túlságosan szűkre szabja a „közérdekűség” ismérveit.

2. Kiadásra megszerzendő a Wesselényi-naplóknak Kelemen Lajos ny. levéltári főigazgató birtokában lévő másolati példánya.
3. Összeállítandó a beszédek, javaslatok, cikkek és tanulmányok teljes gyűjteménye. A fenti kiadást előkészítő munkák első szakaszában jobbra a múzeumi levéltár Wesselényi-anyagára lehet szorítkozni, de hamarost kiszélesítendő a kutatás az érdekelt vármegyék és városok levéltáira s azokra a családi levéltárakra is, amelyek Wesselényi-iratokat tartalmaznak.

A levelezés kiadásra való előkészítésénél nem tartanám célszerűnek azt, hogy a válogatás művelete megelőzze a másolást, hogy az utóbbinak költségét csökkentse. Olyan nagyméretű és különböző természetű iratanyagról van szó, amelynek áttekintése szerfölött nehéz, még inkább annak előzetes megítélése, hogy mi közlendő teljes szöveggel, mi kivonatban és mi

marad egyszerű utalásra. Véleményünk szerint minden levél és levelezési adat (így pl. a Wesselényi-féle levelezési jegyzőkönyvekben található tartalmi kivonatok és utalások) külön lapra lemásolandó, s a válogatás és kivonatok is a már elkészült másolatgyűjteményen belül, illetve annak alapján végzendő el, hogy az anyag megfelelő csoportosításával (a Wesselényitől és Wesselényihez küldött levelek párosítása, tárgykörök szerinti elkülönítés stb.) a kellő körültekintést s a fontolgatás egyéb előfeltételeit biztosítani lehessen. Bár ez a javaslat költségnövelőnek tetszik, meggondolandó, hogy kevés kivételtől eltekintve minden levélnek és levelezési adatnak – akárcsak a napló legjelentéktelenebbnek tetsző feljegyzésének – szerepe lehet egyik-másik viszonylat megítélésénél.

A naplók és naplívázlatok kiadásánál sem lehet mindig a Wesselényi-féle naplóegységekre (kötetekre) tekintettel lenni, hanem az egész ide tartozó s fentebb időrendben ismertetett anyagot a maga időrendi egymásutánjában kell előkészíteni. Sok jelentéktelennek tetsző levél itt, a naplók, főleg naplívázlatok jegyzetelése során válhatnék igen fontossá.

A beszédek, javaslatok, cikkek és tanulmányok kiadásánál úgy véljük, hogy a már nyomtatásban megjelent szövegek újraközlése is szükséges a szónok és író Wesselényi helyes megítélésének elősegítésére. Természetesen a *Balítéletekről*, a *Szózat* és a zsibói ménésről szóló tanulmánya újbóli kiadásától egyelőre el lehet tekinteni. Az Erdélyi Hírlapban, Pesti Hírlapban és másutt közreadott cikkei, továbbá az itt-ott, főként Kardosnál közölt beszédei annyira összefüggenek a kéziratos gyűjteményben található cikkekkel és tanulmányokkal, valamint a még nem publikált beszédekkel és javaslatokkal, hogy azoknak együttes kiadása szükséges.

Kolozsvár, 1950. február 4.

Dáné Veronka

Az őraljaboldogfalvi Kendeffy alapítású iskola (1805–1809; 1824–1848)

Az erdélyi református népoktatás történetében sajátos helyet foglalnak el a nemesi családok vagy ezeknek közismert tagjai által alapított iskolák. A köztudatban leginkább a 19. században létrehozottak honosodtak meg, mint a makfalvi Wesselényi-féle intézmény,¹ a patrónusok jelenléte egy-egy tanintézet életében azonban jóval korábbi keletű. Az erdélyi református elit körében már a fejedelemség korában hagyományá, erkölcsi kötelességgé vált a művelődés, az oktatásügy támogatása. Gondoskodásuk a felsőbb fokú oktatás szintjén jól nyomon követhető, elegendő utalnunk a Bánffyak, Bethlenek, Telekiek kollégiumok részére tett adományaira, az általuk létesített alumniákra, a peregrinációkhoz való hozzájárulásukra. Pártfogásuk az oktatás alsóbb szintjén is megnyilvánult, bár erre vonatkozóan forrásaink lényegesen szegényesebbek. Testamentumok, naplók, önéletírások, vizitációs jegyzőkönyvi bejegyzések tanúsítják, hogy jelentős anyagi áldozatot hoztak ennek fejlesztésére is. A rektor béréhez való hozzájárulásukon túlmenően gyakran az addig iskola nélküli eklézsiában alapítva scholát magukra vállalták a mestertartás egész terhét. Bethlen Miklós önéletírásában megemlíti, hogy 1668 táján, volt iskolatársa és prédikátora, az Apáczai-tanítvány Uzoni Balázs ösztönzésére iskolát létesített Bethlenszentmiklóson, amelyben fiú- és leánygyermek egyaránt tanultak.² A főúri családok által gyermekeik nevelésére alkalmazott, a kollégiumok tehetséges ifjai közül kikerülő házitánítók (paedagogus, praeceptor) vezetése alatt esetenként a szegényebb rokon vagy környékbeli nemesi családok fiait is befogadó udvari iskolák alakultak, amelyek a 19. században liberálisabb szabályzatot nyerve a helység tanintézetévé váltak, mint a 17. századtól fennálló gerneszei Teleki-iskola.³ További részletes kutatások deríthetnek fényt arra a kérdésre, hogy Erdély-szerte hol és hány ilyen jellegű iskola létezett.

A következőkben az eddig csaknem teljesen ismeretlen őraljaboldogfalvi Kendeffy alapítású iskola bemutatásával szeretnénk ehhez hozzájárulni s ezáltal teljesebbé tenni az erdélyi református oktatás képét.

A Hunyad megyében fekvő Őraljaboldogfalva egyike a Kendeffy család legrégebb birtokainak, protestáns gyülekezetére vonatkozó első adatunk 1559-ből származik.⁴ Az itteni schola létrehozása a család három tagjának nevéhez fűződik. Az iskolaalapítás gr. Kendeffy Elek (1740–1783) és felesége, gr. Bethlen Krisztina (1744–1807) közös terve volt. A későbbi guberniumi tanácsos, a grófi cím első birtokosa, Kendeffy Elek korán árvaságra jutott, neveltéséről gr. Lázár János gondoskodott. A literátus főúr hatása Kendeffy későbbi művelődéspártoló tevékenységében mutatkozott meg, de ebben nyilvánvalóan szerepet játszott svájci, franciaországi tanulmányútja során szerzett sokoldalú, a kortársak által is elismerően emlegetett

¹ Pallós Albert: *A makfalvi székely-nemzeti Wesselényi-oskola története*. = Parádi Kálmán: *Az evangélium szerint reformált Erdélyrészi Egyházkerület fő-, közép- és elemi iskoláinak állapotrajza*. Kvár 1896. 244–247.

² Bethlen Miklós: *Élete leírása magától*. = Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiadja V. Windisch Éva. Bp. 1980. 635.

³ Csekme Ferenc: *A gerneszei Teleki iskoláról*. Protestáns Közlöny 1893. 265–266, 275.

⁴ Egy 1559-es, Dávid Ferenc superintendens előtt zajló válóper irataiban „En Marton pap Boldogfalvj Plebanus”. A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kezelésében. Ms. U 1017/A I. p. 11–17.

műveltsége is.⁵ Ismert könyvgyűjtő volt,⁶ támogatta Bod Péter műveinek kiadását,⁷ maga is írt, alumnust tartott a szászvárosi kollégiumban. Feleségéről, Bethlen Krisztina grófnőről igen keveset tudunk. Mindaz, amit Lukinich elmond róla,⁸ megfelel a korabeli főrendű asszonyokkal szembeni elvárásoknak. A négy református kollégium, a somkeréki, brassói, szebeni református eklézsia, a kolozsvári ispotály, az özvegy professzornék és a kolozsvári református árvák javára tett adományai társadalmi kötelezettségnek tekinthetők, számos kortársa hasonlóan cselekedett. Jóval többet árul el róla az a néhány irat, amelyet a család vagy a Főkonzisztórium levéltára megőrzött. Ezek fényében egy művelt, határozott elképzelésekkel bíró és ezek megvalósításáért kitartóan munkálkodó, a család és a családi vagyon megtartásán, összetartásán túl a vidék és a nemzet sorsáért felelősséget vállaló nagyszony alakja bontakozik ki előttünk.

A család legismertebb tagja, Kendeffy Ádám (1795–1834), a fentiek unokája, Wesselényi barátja és mellette Erdély egyik legnépszerűbb szabadelvű politikusa volt. Romantikus regényhősökre emlékeztető alakját a korabeli emlékirat-irodalom képviselői, Bölöni Farkas Sándor, gr. Gyulai Lajos, Újfalvy Sándor örökítették meg.⁹ Neveltetését szülei (Kendeffy János és Teleki Polixéna) korai halála után Bethlen Krisztina irányította, nevelőjéül – Méhes György javaslatára – Lengyel Istvánt,¹⁰ a későbbi kolozsvári professzort választotta. (Lengyel Istvánt illetően meg kell jegyeznünk, hogy még diákként Pataki Mózes, Wesselényi majdani házitánítóját is oktatta.) Otthoni tanítása után Lengyel előbb a marosvásárhelyi kollégiumba vitte tanítványát, majd a bécsi katonai tanulmányokra is elkísérte. Hazatérése után Kendeffy az ellenzék egyik vezéregyéniségévé vált, szerepe a kolozsvári kaszinó és vívóiskola alapításában közismert, ám emellett jelentős erőfeszítéseket tett a mezőgazdaság korszerűsítésére, a pesti lövészverseny elősegítésére, az ezzel a céllal létrehozott egyesületek tagja és bőkezű támogatója, 1831-ben pedig a lengyel felkelés menekülteinek megsegítésére indított gyűjtés egyik szervezője volt.¹¹

A család különös figyelmet fordított az oktatásra, s az iskolaalapítás és -fenntartás sem volt szokatlan a Kendeffyek körében. A család környezetében a 16. század végén, 1592-ben tűnt fel egy paedagogus,¹² majd a 18. század elején, 1703-ban az enyedi kollégium diáknévsorában a Kendeffyek praeceptoraként szerepel Ürmösi Basilius,¹³ 1725-ben pedig Rétyi István.¹⁴ Az

⁵ Retegyi György: *Emlékezetre méltó dolgok*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Buk. 1970. 179, 304. A temetésén elhangzott halotti prédikációk gyűjteménye 1783-ban jelent meg Kolozsvárott *Consiliarius sapiens* címmel.

⁶ Jakó Zsigmond: *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története*. = *Írás, könyv, értelmiség*. Buk. 1976. 233–234.

⁷ Lásd Bod Péter *önéletrajza*. = *Magyar Athenas*. Bp. 1982. 79.

⁸ Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Bp. 1927. 518.

⁹ Kendeffy Ádámra vonatkozóan lásd Bölöni Farkas Sándor *naplója*. Buk. 1971; Gr. Gyulai Lajos *naplója*. Bp. 1874; Újfalvy Sándor: *Emlékiratok*. A szöveget gondozta Benkő Samu és Ugrin Aranka. Bp. 1990. 278–279, 292–293; Kövály László: *A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére*. Erdélyi Múzeum 1901. 278–281.

¹⁰ Lengyel Istvánról lásd részletesebben Benkő Samu: *Lengyel István kolozsvári tanár önéletrajza*. = *Őrszavak*. Buk. 1984. 198–218.

¹¹ Csetri Elek: *Az 1830–31. évi lengyel felkelés menekülteji Erdélyben*. Történelmi Szemle 1995/4. 398.

¹² A kolczvári kápolna oltárán található latin nyelvű bekarcolás szövegét („Tobias Decsi de Baranya hic fuit paedagogus”) közölte Szinte Gábor: *Kolczvár*. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvei. Déva 1891–1892. VII. 70; újabban Adrian Andrei Rusu: *Cititori și biserică din Țara Hațegului până la 1700*. Satu Mare 1997. 119.

¹³ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk. 1979. 122

¹⁴ *I. m.* 141.

előbbi kettőről semmi mást nem tudunk, ez utóbbiról azonban Dévai Nagy Sándor 1778-ban, Bácsiban lejegyzett verses emlékiratában megemlíti, hogy 1727-ben ő maga is, több környékbeli nemesi család fiaival egyetemben a Malomvízen működő jó nevű iskolában tanult, az említett praepceptor keze alatt,¹⁵ Bőjthe Ödön – pontos forrásmegjelölés nélkül – azt állítja, hogy ebben az iskolában két rektor tevékenykedett.¹⁶ E néhány szórványos adaton kívül erre az iskolára vonatkozó más forrással nem rendelkezünk. A Hunyad–Zarándi egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei ebből az időszakból nem maradtak fenn, sem a család levéltárában eddig nem találtuk nyomát ennek az oktatási intézménynek, így nem tudjuk időben pontosabban behatárolni az iskola működésének kezdetét, sem megszűnését. Erre vonatkozóan nem szolgálhat támpontként Rétyi István további pályafutása sem: bár ilyen nevű diák kétszer bukkan fel a groningeri egyetem névsorában, 1733-ban és 1746-ban,¹⁷ származási hely és más pontosítás nélkül, ám ha ezek egyike azonos is a korábbi őraljaboldogfalvi rektorral, Rétyi távozása nem jelentette egyúttal az iskola megszűnését is. A fentiek alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a 16. századtól kezdődően, ha nem is folyamatosan, a Kendeffy-udvarban több rektor tevékenykedett, a 18. század elején pedig a vidékbeli nemesifjakat is befogadó udvari iskola működött Malomvízen, melynek egyik rektora – talán a korabeli gyakorlatnak megfelelően, a peregrinációhoz szükséges összeg megszerzéséig – Rétyi István volt. Ez a skóla valószínűleg a 18. század közepe táján megszűnt. Feltételezésünket alátámasztja az őraljaboldogfalvi iskola létrehozásának ekkoriban született terve is.

A Kendeffy házaspár szándékának jelentőségét akkor tudjuk teljes egészében felmérni, ha áttekintjük Hunyad vármegye korabeli oktatási viszonyait. Az általunk tárgyalt időszakban a magyar nemzetiségűek számára az anyanyelven való tanulás lehetőségét a felekezeti falusi iskolák hálózata biztosította. A vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Hunyad–Zarándi egyházmegye eklézsiáinak többségében működött iskola. A közzendű gyermekek egy része látogatta is ezeket, ellenkező esetben az egyházi előjárók pénzbírság kirovásával próbálták a szülőket rákényszeríteni gyermekeik taníttatására, több-kevesebb eredménnyel. A nemesi renden lévőkkel szemben azonban nem léphettek fel ugyanilyen szigorral. Gyakran ismétlődő panasz volt, hogy ezek nem hajlandók gyermekeiket a jobbágyszármazásúakkal egy iskolába adni, ám szűkös anyagi lehetőségeik miatt házitánitót nem tarthattak, így otthon, tanulatlanul nőnek fel, anyanyelvüket sem beszélik. A lányok oktatását a korabeli közvélemény nem tartotta elengedhetetlenül szükségesnek, ám amennyiben szüleik hajlandóak voltak oktatásukra áldozni és a fiúkkal egy iskolába adni, hasonlóképpen a felekezeti iskolákban tanulhattak. Bár már az 1646-os szatmárnémeti zsinat¹⁸ és a Geleji-kánonok¹⁹ (1649), majd a 18. században több zsinat elrendelte a különálló lányiskolák felállítását, ez alig néhány helyen valósult meg, mivel az eklézsiák többségének erre nem volt anyagi lehetősége. Ezen a helyzeten kívánt segíteni Kendeffy Elek és Bethlen Krisztina az őraljaboldogfalvi központi tanintézet fundálásával,

¹⁵ *Dévai Nagy Sándor verses emlékirata*. Közli Sólyom-Fekete Ferenc. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvei. Déva 1882. I. 88.

¹⁶ Bőjthe Ödön: *Hunyadmegye sztrigymelléki részének és nemes családainak története, tekintettel a birtokviszonyokra*. Bp. 1891. 20.

¹⁷ Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században. 1690–1795*. Kvár 1979. 238; Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely 1998. 381.

¹⁸ Szatmárnémeti zsinat V. végzése. Vö. Kiss Áron: *Egyházi kánonok...* Kecskemét 1875.

¹⁹ XCVII. kánon = Kiss: *i. m.*

amely a vidékbeli szegényebb magyar nemesség gyermekeinek – fiúknak, lányoknak egyaránt – anyanyelvű oktatását volt hivatva biztosítani.

Az iskola első korszaka, 1805–1809

Az iskola létrehozása és az oktatás megindulása csupán néhány forrás alapján rekonstruálható. Bár az alapítás terve – mint már említettük – még Kendeffy Elek életében megszületett, azonban haláláig erre nem került sor, s hogy végül két évtized múlva megvalósult, Bethlen Krisztina tántoríthatatlanságának köszönhető. Bár testamentumaiban mindig hangsúlyozza néhai férje szerepét, az óraljaboldogfalvi intézmény fundálása különösen neki lehetett igen kedves terve. Követendő s egyben intő példa is lehetett számára Bethlen Gergelyné Kendeffy Ráchel hasonló szebeni kezdeményezése, amely sajnos csak terv maradt. Az óraljaboldogfalvi iskola sorsát ezért igyekezett minden rendelkezésére álló módon biztosítani: végrendeleteiben (1799,²⁰ 1800,²¹ 1804²²) összesen 10 000 magyar forintnyi tőkét hagyott az iskola fenntartására és a rektorok fizetésének biztosítására, 1804-ben pedig mindezt kiegészítette a több mint 600 forintot kitevő terménybeni járandósággal. Rendelkezéseinek végrehajtására 1799-es testamentumának kísérőlevelében felkérte a Főkonzisztóriumot és id. Bethlen Gergelyt, Kenderesi Mihályt, Gyulai Ferencet és Imreh Domokost. Az iskola feladatát, a tanítók iránti elvárásokat, a tanítandó tárgyakat az 1799. február 11-én és 1804. február 2-án kelt végrendeletében pontosan meghatározta. Különösen hangsúlyozza a lányok oktatásának szükségességét: „Mindenekfelett a leányokat tanítsák, mert ugyanis hogy lehet jó hazafiakat várni, ha boldogtalan anyák nevelik, mivel 8 esztendő korokig többet vagynak az anyyokkal.”²³ Az oktatási intézmény jövőjének biztosítása mellett a grófnő az 1800-as évek elején hozzálatott az iskolaház, papi és rektori ház megépítéséhez. 1804 végére az előkészületek annyira haladtak, hogy Bethlen Krisztina az iskola rektorául meghívta az addig Kéménden tanító Magyar Jánost, és a november 21-én kelt alapítólevelében²⁴ újra írásba foglalta az iskola célját, az iskolamester fizetését. Ugyanazon a napon kelt obligatóriájában Magyar János kötelezte magát, hogy hivatalát a következő év első napján elfoglalja és azt lelkiismeretesen folytatja.²⁵ 1805 elején Bethlen Krisztina végre megvalósulni láthatta régi tervét: az oktatás januárban megindult, és az iskolába folyamatosan érkeztek a diákok.

Az 1805–1809 között itt tanulók nevét öt, egymást kiegészítő diáknévsor őrizte meg: az első 1805 januárjától 1807-ig,²⁶ a grófnő haláláig tartalmazza a neveket, a második a diákoknak és a Hátszeg vidéki nemességnek a Főkonzisztóriumhoz intézett 1808-as kérelemlevele,²⁷ amelyet a diákok saját kezűleg írtak alá, s ezzel egykorú lehet az a keltezetlen névsor is, amelyre a család levéltárában bukkantunk,²⁸ mivel a nevek nagy része megegyezik, a negyedik és az öt-

²⁰ Másolat, az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára (a továbbiakban FőkonzLvt) az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában (a továbbiakban ERGyLvt) 167/1818. Lásd a függelékben.

²¹ Másolat, uo.

²² Az 1804-es végrendeletet másolatban a család és a Főkonzisztórium levéltára egyaránt megőrizte. Kendeffy család levéltára, Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága. Fond 371. nr. 213; FőkonzLvt 167/1818.

²³ Lásd a 20. jegyzetet.

²⁴ Másolat, FőkonzLvt 167/1818; Kendeffy cs. lvt. nr. 213.

²⁵ Uo.

²⁶ Másolat, uo. 167/1818.

²⁷ Uo. 82/1808.

²⁸ Kendeffy cs. lvt. Fond 371. nr. 2.

dik pedig 1806-ból, illetve 1807-ből az egyházközség levéltárában maradt fenn.²⁹ A legértékesebb az 1806. november 5-én kelt névsor, amely a gyermekek neve mellett a szülők nevét, foglalkozását, nemzetiségét, valamint a tanulók életkorát is közli. A névsorokat összevetve megállapíthatjuk, hogy 1805 januárjától 1809-ig Óraljaboldogfalván 76 kisdíák, 51 fiú és 25 lány tanult. Többségük a vidékbeli nemesi családok sarja, ám az iskola már ebben az időszakban befogadta a közrendű, más felekezetű és nemzetiségű tanulókat is. A román anyanyelvű diákok száma tíz-tizenkettőre tehető.

A tantárgyakra vonatkozóan csupán egyetlen forrásunk van, az 1807. július 19-én tartott vizsga jegyzőkönyve, melyet szintén az egyházközség levéltára őrzött meg. A feljegyzés szerint a diákok geográfiából, haza történelméről, természet történelméről, latin nyelvből, olvasásból és írásból feleltek. Ezek megegyeznek a Váradai Dániel kéméni kurátor Magyarai Jánosnak adott ajánlólevelében³⁰ említett tantárgyakkal, amely szerint a rektor Kéméden a poesisig tanította a gyermekeket vallásra, magyar nyelvre, földrajzi és történelmi tudományokra. A tanítás minősége természetesen függött a rektor felkészültségétől. Magyarai János nevével a kollégiumok diáknévsoraiban nem találkoztunk, tudjuk viszont, hogy előbb kristyori (1796), majd kéméni (1797) iskolamester volt, Óraljaboldogfalváról Lozsádra ment, ahol 1809–1821 között tanított. Minden bizonnyal jó képességű, lelkiismeretes tanító volt, amit Bethlen Krisztina meghívása és lozsádi hosszú szolgálata is bizonyít.

A rektor fizetését az 1804-es alapítólevelével rögzítette: eszerint Magyarai János esztendei fizetése 120 magyar forintból, 50 kalangya búzából, 50 véka csós kukoricából, 50 veder borból, 2 szekér szénából, 15 öl fából állt. Ehhez járult a háza előtti veteményeskert használatának joga és a háza mögötti gyümölcsös termésének egyharmada.

A források tanúsága szerint az iskolaépülettel egy időben elkészült a „bennlakás” is. Ez feltételezhetően egy-két szoba lehetett az iskola épületében, s 1805-ben körülbelül 20 gyermeket tudott befogadni. Az intézetben lakó tanulók természetesen itt is étkeztek. Magyarai János javaslata szerint az asztalt három szakaszra kell osztani, az első szakaszért havonta 3 rajnai forintot, 2 véka búzát, 1 szekér fát, a másodikért 2 rajnai forintot, 2 véka búzát, 1 szekér fát, a harmadikért pedig 2 vonás forintot, 1,5 véka búzát és 1 szekér fát kellett volna fizetni. Nem tudjuk, javaslatát a grófnő elfogadta-e vagy sem. Tudjuk viszont, hogy Magyarai 1805 januárjában hat diákkal egyhónapi próbát tett, hogy felmérje, mennyibe kerül egy tanuló egyhavi kosztja. Ezalatt aprólékosan feljegyzett minden kiadást, s a végeredmény 2 rajnai forint 46,5 dénár lett. Javaslatát valószínűleg ezt követően tette.

Bethlen Krisztina az iskolában főzőasszonyt, szolgálót és szolgát alkalmazott. A család levéltára díjlevelüket is megőrizte:³¹ a főzőasszony évi bére 66 magyar forintot tett ki; a szolgáló 32 magyar forintot, 4 véka rozsot, 8 véka búzát, 4 véka kukoricát, 4 kupa lencsét, 4 kupa borsót, 4 kupa babot, 2 kalangya kendert kapott, a szolga 30 magyar forintot (ebbe beletartozott a fél sertésre, bocskornak való bőrre adott pénz is), fél véka babot, 4 font gyapjút, 50 font sót, 12 véka rozsot, 12 véka kukoricát, 4 véka kender és 4 véka kukorica vetését. 1808-ban az új gazda és gazdasszony alkalmazásakor a conventio is módosult: az előbbi járadéka 24 véka gabona, fél véka kukoricavetés, az utóbbié 32 magyar forint, 10 magyar forint csizmára, kendőre, 20 véka gabona volt.

²⁹ Óraljaboldogfalvi Egyházközség levéltára az ERGyLvt-ban, Kendeffy-iskola iratai csomó. Lásd a függelékben.

³⁰ Másolat. FőkonzLvt 167/1818.

³¹ Kendeffy cs. lvt. nr. 213.

A tanítás 1805–1807 között zavartalanul folyt, Bethlen Krisztina halálát követően azonban szinte nyomban megjelentek a gondok. Az örökösök – Kendeffy Józsefné Kendeffy Borbála, Wesselényi Józsefné Kendeffy Ráchel, Teleki Domokosné Kendeffy Zsuzsanna és a kiskorú Kendeffy Ádám nevében gyámja, Imreh Domokos – külön egyezséget kötve kétségbe vonták a végrendelet törvényességét, túl terhesnek találták az őraljaboldogfalvi birtokból adandó terménybeni járandóságot, és a testamentum rendelkezésével ellentétben pénzre szerették volna váltani. A Főkonzisztórium és az örökösök között két évig húzódó tárgyalássorozat kezdődött a tőkéről, az iskola helyzetéről. A tárgyalások alatt, 1808 áprilisában a tanulók és a Hát-szeg vidéki nemesség Barcsai László egyházmegyei gondnok útján a Főkonzisztóriumhoz fordult az iskola fenntartása és helyben maradása érdekében,³² ám mire az örökösök és a Főkonzisztórium megegyezésre jutottak (a Főkonzisztórium végül elfogadta az örökösök ajánlatát, és beleegyezett az 1804-es végrendeletben lekötött terménybeni fizetés 10 000 forinton való megváltásába; a 20 000 forint tőke kifizetése az örökösök közötti egyezmény értelmében Kendeffy Ádámot terhelte), a mester Lozsádra költözött, s az iskola megszűnt. Imreh Domokos 1810-es leveléből kiderül, hogy a tőke kiszolgáltatására még mindig nem került sor, s bár ígéretet tett ennek rendezésére, ez a következő években sem történt meg. Az iskola fenntartásához és a tanítók fizetésének fedezéséhez szükséges alaptőke híján hiábavalónak bizonyultak a család más tagjainak – Kendeffy József, Kendeffy Mihályné Györgyffi Karolina – 1000, illetve 30 rajnai forintnyi szerényebb felajánlásai, az iskolát nem sikerült újraéleszteni.

A második korszak

Az iskola újraindításának előkészítése és második korszaka 1824–1848.

Változást az 1816-os év hozott: Kendeffy Ádám értesítette a Főkonzisztóriumot, hogy mivel a Bethlen Krisztina által különböző jótékony célokra lekötött tőke beadása még mindig nem történt meg, az ügyet haladéktalanul rendezni kívánja.³³ A végleges rendezésre 1818-ban került sor: Bánffy László, Bethlen Dániel, Tompa Simon és Lengyel István kinevezett biztosok 1818. március 27-én értesítették a Főkonzisztóriumot, hogy a pium legatumot átvették, és Kendeffy Ádám ígéretet tett, hogy az iskola épületeit is hamarosan átadja, sőt a telket, amelyen állnak, az iskolának adományozta.³⁴ 1819 októberében a Főkonzisztórium ugyan felkérte Kenderesi Mihály guberniumi tanácsost, Gargócs Elek Hunyad vármegyei főbíró, Bálint Samuel alispánt és Kendeffy Ádámot az iskola helyreállítására, néhány évig azonban nem történt semmi ennek érdekében. 1823 elején Kendeffy Ádám újra kérte a Főkonzisztóriumot, hogy az iskola épületeit – melyeknek az elmúlt öt évben ő viselte gondját – vegye át.³⁵ Kendeffy levélre válaszolva a Főkonzisztórium – figyelembe véve Bethlen Krisztina testamentumainak rendelkezéseit – elkészítette az iskola működését szabályozó *Planumát*, és felkérte Kendeffy Ádámot, hogy tegye meg ezzel kapcsolatos észrevételeit,³⁶ majd ezt kézhez véve és ennek megfelelően igazítva 1824. február 8-án véglegesítette az alapszabályt.³⁷ Ugyanebben a hónapban a Főkonzisztórium felkérte Kendeffy Ádámot, hogy vállalja el a Hunyad–Zarándi egyházmegye és az iskola főgondnokságát, s tegyen javaslatot a pap és első tanító és a rektor sze-

³² FőkonzLvt 82/1808.

³³ Uo. 119/1816.

³⁴ Uo. 167/1818.

³⁵ Uo. 140/1823.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo. 59/1824.

mélyét illetően. Kendeffy, jelezve az Egyházfőtanácsnak, hogy ritkán tartózkodik a vidékbeli birtokain, elfogadta a tisztségeket, utóbbi azzal a kikötéssel, hogy jószágigazgatóját, Bereczki Andrást nevezzék ki algonoknak, aki távollétében teljhatalommal intézkedhessenek.³⁸ A Főkonzisztórium még a hónap folyamán kinevezte a Kendeffytől ajánlott Bántó Mihályt és Kiss Imrét az őraljaboldogfalvi iskola tanítóinak.³⁹ A pap és a rektor május elején érkezett Őraljaboldogfalvára, s másfél évtizednyi szünet után az oktatás június elején újra megindult, az ünnepélyes megnyitóra és beiktatásra pedig a következő év februárjában került sor.⁴⁰

Az iskola megszervezése

Az iskola megszervezése a már említett *Planum* alapján történt, bizonyos részletkérdéseket pedig a rektorok az iskola beindulása után, 1825 márciusában tisztáztak Bereczki András algonokkal.

A papi és mesteri házak építéséről a grófnő még életében intézkedett, valószínűleg 1804 folyamán, legkésőbb 1805 elején készültek el, ezekről pontos képet ad Kendeffy Ádám a Főkonzisztóriumhoz küldött reflexiójában.⁴¹ Eszerint a papi házban öt szoba, konyha, kamara, a mesteriben a tanítoszobán kívül két szoba, konyha, kamara volt, míg a korabeli falusi iskolaházak többsége egy-két helyiségből állt, a tanítás is gyakran a rektor lakószobájában folyt. Ilyen körülmények között lehetővé vált a fiú-, illetve lányiskola teljes szétválasztása. Az elszállásolással már gondok adódtak, mivel a falu lakói – kevesen és szegények lévén – nem tudtak megfelelő szállást adni az ideérkező diákoknak. Átmeneti megoldásként a lányokat a paplakban, a lelkész és felesége felügyelete alatt helyezték el, a fiúk számára a rektor adott szállást, és a felvigyázás is az ő feladata volt.

Az iskolai év kezdete nem volt meghatározott időponthoz kötve, a kor falusi iskoláihoz hasonlóan az oktatás az őszi betakarítás után vette kezdetét, és esetünkben június végén fejeződött be. Ezen belül öt hosszabb-rövidebb szünetidő volt: a három nagy ünnep alkalmával és szüretkor egy hétig, a nyári vizsgát követően pedig egy hónapig, az ünnepi vakációk alkalmával azonban az énekkarban részt vevő diákoknak az iskolában kellett maradniuk. Tudásukról kétszer adtak számot az általában februárban és júniusban tartott vizsgákon, az intézmény gondnokai, a szülők, környékbeli előkelőségek jelenlétében. A kitűnően szereplő diákok pénz-, könyv- vagy tanszerjutalomban részesültek, Kendeffy Ádám életében pedig szüleikkel együtt a patrónus asztalához voltak hivatalosak ebédre. 1810-ben a Főkonzisztórium Bethlen Krisztina 200 forintos ösztöndíjáról tett említést a tehetséges szegény tanulók oktatási költségeinek fedezésére, erről azonban a későbbiekben nem tudunk. Az 1840-es években Szilvássy László és Mara Józsefné többször tett kisebb-nagyobb adományt az eminens tanulók számára.

A fiúiskolában két tagozat működött. A rektor (második tanító) vallásismereti, írás-olvasási, számtani alapvetése után oktatásukat a lelkész mint első tanító vette át, tanulmányaik részletesebbé váltak, de erre a későbbiekben még visszatérünk. Az osztályokba való besorolás nem a tanuló életkorától, hanem ismereteitől függött. Általában két alsó classisban töltött év és a sikeres nyári vizsga után léptek a diákok a felsősök sorába, a végzősök pedig ugyanekkor

³⁸ Uo. 188/1824.

³⁹ Uo. 59/1824.

⁴⁰ Az eseményt és az iskola alapításának rövid történetét az iskola protocollumának első lapjaira jegyezték fel. Az iskola protocolluma (= Prot.) az őraljaboldogfalvi egyházközség levéltárában.

⁴¹ FőkonzLvt 59/1824.

búcsúztak ki. A lányok esetében nem léteztek tagozatok, számuk mindvégig alacsony maradt, sőt 1834–1844 között, mivel a rektor nőtlen ember volt, oktatásuk szünetelt.

Gondnokság, felügyelet

A Bethlen Krisztina által lekötött tőke átadásával az iskola a Főkonzisztórium fennhatósága alá került, a felügyeletet azonban az Egyházfőtanács a grófnő végrendeletére hivatkozva megosztotta Kendeffy Ádámmal, akit felkért a főgondnoki tisztség felvállalására, az algondnoki teendők ellátásával pedig, tekintettel „ezen iskola iránt való buzgóságára”, a gróf volt nevelőjét, óraljaboldogfalvi birtokának prefektusát, Bereczki Andrást bízta meg. Bereczki 1831-ben meghalt, ugyanabban az évben, más elfoglaltságai miatt, Kendeffy Ádám bejelentette lemondási szándékát a főkurátori tisztségről. A Főkonzisztórium azonban – Bethlen Krisztina végrendeletének kitételére hivatkozva – ezt nem fogadta el, és javasolta egy helyettes főgondnok kinevezését, aki a vizsgákon és a kisebb ügyekben képviselje a patrónust. A tisztségre a Főkonzisztórium Kendeffy Farkast és Gargócs Elek egyházmegyei kurátort javasolta. Mindketten már korábban is szerepet vállaltak az iskola életében, a vizsgákon többször megjelentek, a felkérést elfogadták. Gargócs még a következő év folyamán elhunyt, Kendeffy Farkas pedig 1834-ig viselte ezt a tisztséget. Kendeffy Ádám a helyettes főgondnokok kinevezése után is, egyre kisebb mértékben ugyan, de részt vett az iskola gondjainak eligazításában. A gondnoki teendőket Bereczki halála után, 1832–33 között Bálint Sámuel alispán, 1834-ben Lukács Miklós, 1835–37-ben Gargócs Dániel, 1840–42-ben Bágya Ferenc, 1842–43-ban Csongrádi Dániel, 1844–46-ban Makkai László és Mara József helyettes gondnokok és az 1844-ben gondnokká kinevezett s hivatalát 1848-ig viselő Szilvássy László vármegyei főbíró látta el. Mindannyian a vidék jelentősebb családjaiból származtak, egyeseket rokoni szálak fűztek a Kendeffy családhoz. Kendeffy Ádám örökébe halála után, 1834 áprilisában Kendeffy Farkas és Lukács Miklós lépett. Kettőjük közül az utóbbi volt tevékenyebb, az iskola ügyeit nagyrészt egyedül intézte 1843-ban bekövetkezett haláláig, őt pedig 1844-től Lukács József követte.

Az iskola felügyelete, ellenőrzése kissé ellentmondásosan alakult. Említettük már, hogy a felügyelet megosztott a Főkonzisztórium és Kendeffy Ádám között. Az előbbi kezelte az intézmény tőkepénzét és folyósította a tanítók fizetését, az iskola mindennapi életét azonban Bereczki András révén Kendeffy Ádám irányította. A rektorok munkáját az évenként kétszer tartott vizsgák alkalmával ellenőrizte a gondnok vagy távollétében a környékbeli tekintélyesebb családok tagjai közül kijelölt helyettese. A tanulók előmeneteléről, a fizetések kiszolgáltatásáról, az épületek állapotáról, az esetleges gondokról a tanítók és a gondnok tettek jelentést a Főkonzisztóriumnak és a főgondnoknak. Bár a Hunyad–Zarándi egyházmegyének sem a paptanító, sem a rektor meghívásába és alkalmazásába semmi befolyása nem volt, az évenkénti vizitációk alkalmával ellenőrizte ezek munkáját, de úgy tűnik, határozatot nem hozhatott az iskola ügyeiben. 1831-ben a rektorok kérték is kivételüket az egyházmegyei keretek közül,⁴² a Főkonzisztórium azonban ennek nem tett eleget.

Tantárgyak, tanítási módszer

A iskolában tanítandó tantárgyakat Bethlen Krisztina alapítólevelének előírásait figyelembe véve a Főkonzisztórium már említett tervezete jelölte ki, a kor követelményeinek megfelelően.

⁴² Uo. 256/1831

A *Planum* az írás, olvasás, vallási ismeretek mellett az aritmetika, história, geográfia és levél-fogalmazás oktatását rendelte el. 1829-ben az ábécét lefordították román nyelvre, az 1830-as évek második felében a számolást román nyelven is tanították, 1838-ban pedig a tanulók magyarból románra és románból magyarra való fordításból is vizsgáztak. 1840-ben bevezették a gazdasági ismeretek, a különböző pénz- és mértékegységek és átszámításuk, valamint az illetan oktatását is. Az alapismereteket az alsó tagozaton sajátították el, a felső osztályban pedig tanulmányaik részletesebbé váltak.

A lányok tanrendje 1845-ig az alsó classisbeli fiúkéval egyezett, azonkívül kötést, horgolást, varrást kellett bemutatniuk. 1845-ben, a lányok oktatásának újraindítása után egy évvel, pontosan meghatározták tantárgyaikat: ábécé, írás, olvasás, római és arab számok, Erdély földrajza és a már említett kézimunkák, 1847-től ezekhez a gazdasszonyt illető ismeretek járultak.

A felsorolt tárgyakat a román nemzetiségű tanulók számára anyanyelvükön oktatták. A latin nyelv nem szerepelt a tantárgyak között, ennek ellenére a rektorok a továbbtanulni szándékozók számára tanították; az iskola protocolluma szinte minden évben említ egy-két ilyen tanuló. A német nyelv tanulására vonatkozó egyetlen adatunk 1833-ból származik, a bejegyzés szerint egy diák tanult német deklinációt. Az itt tanított tantárgyak lehetővé tették a korszerű ismeretek megszerzését, lépést tartva az új követelményekkel, és a tanítók igyekeztek a különböző társadalmi rétegből származó diákoknak „testre szabott”, jövőbeni életmódjukhoz szükséges és hasznos ismereteket nyújtani. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a Wesselényi alapította makfalvi iskola tantárgyai az őraljaboldogfalviéval szinte teljesen megegyeztek. Mielőtt lezárnánk a tantárgyak ismertetését, egy fontos tényre szeretnénk felhívni a figyelmet: az iskola fennállása alatt vallásoktatás kizárólag a református felekezetűek számára folyt; 1825 márciusában a rektorok Bereczki András gondnok utasítását kérték arra nézve, hogy az iskolába érkező katolikus gyermekeket tanítsák-e a vallás elemeire. Bereczki ezt határozottan ellenezte, illetve csak akkor engedélyezte a keresztény vallás általános, közös tételeinek ismertetését, amennyiben a szülők beleegyeznek.⁴³

A tanítási módszert illetően csupán néhány információval rendelkezünk. A Főkonisztórium tervezete előírta, hogy a rektorok a durvaságot mellőzzék. Az 1844-es vizitáció felfigyelt arra, hogy a felső osztályban, mivel nem egyszerre léptek át, nem minden diák tanulta végig az anyagot, a rektor pedig nem kezdhette mindannyiszor újra. Ezért a vizitáció a tanulók két csoportra osztását javasolta, úgy tűnik, eredménytelenül. 1845-ben az új rektor az osztályterem kölesönös tanítási mód szerinti berendezését javasolta, és kérte engedélyezését, de nincs tudomásunk arról, hogy ez megvalósult volna a hátralévő három év alatt.

Könyvek, tankönyvek, tanszerek

Az iskola könyvtára az iskola protocollumának utolsó lapjaira bevezetett adományjegyzék és az 1844-es könyvleltár alapján rekonstruálható. Az adományjegyzék az 1824–1842 közötti állapotot rögzítette, az 1844-es leltár az iskola teljes könyvállományát vette számba. Eszerint az iskola tulajdonába volt:

1. *A Filler Tár* 2 db (könyvomatokkal illusztrált lap, 1836-tól jelent meg Pozsonyban)
2. *A Világ képekben*

⁴³ Prot. 6.

3. Edvi Illés Pál: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a legszükségesebb tudományok öszvevége, vallási különbség nélkül minden néptanítók és tanulók számára*. Buda 1837
4. *Erkölcsei Könyvecske*
5. Warga János: *Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra, vallási különbség nélkül minden tanítók számára*. I–II. Buda 1837–38
6. *Klio*. Históriai zsebkönyv. I–III. esztendő. Kolozsvár 1832, 1833, 1836. 2 db
7. Balogh János: *Emberismertető*. Kolozsvár 1842
8. Taschen Globus von Anton Sturm
9. Lukács Pál: *Kisdéd utazó*. Buda 1840
10. A Szent históriának rövid summája
11. Lácza Szabó József: *Kisdédek katekizmusa, azaz: a keresztyén hitnek és kegyességnek fő ágazatai együgyű kérdésekbe és feleletekbe szedve a kisdéd tanulók számára*. Győr 1804
12. *A számvetés tudománya röviden a falusi iskolák számára*
13. Brassai Sámuel: *Számító Sokrates*. Fejbeli számolás kérdésekben. Angol mintára hazai viszonyokhoz alkalmazva. Kolozsvár [1842]
14. Hübner János: *Száz és négy bibliabéli históriák*. Ford. Fodor Pál. 1. kiadás. Bazel 1754
15. *Példákba foglalt erkölcsi tanítások*. Öszveszedte s kiadta német nyelven L. Schnell, ford. Kovács Sámuel. Pozsony és Pest 1806. 2. kiadás uo. 1822
16. Pestalozzi: *Oskolai vezér, avagy a nevelők s főként oskolamesterek számára való útmutatás*. Kolozsvár 1817
17. *Az Erdélyi Nagy Fejedelemség rövid Föld leírása alsóbb iskolák számára*. 8 db
18. Fekete János: *Képes számkönyv*. Emerson kézikönyve után saját nézeteivel 6–10 éves kisdédek számára. Bécs 1844
19. Tarczay Lajos: *Népszerű természettan*. Tanulni szerető gazdák, mesteremberek s iskola-tanítók számára és a nép közt uralkodó babonákra különös tekintettel. Pápa 1843
20. Horváth Mihály: *A magyarok története Európába költözésüktől mostanig*. A tanuló ifjúság számára. Pest 1841. 2. kiadás Pápa [1843]
21. Lukács Pál: *Dunán inneni kis magyar*. Pest [1844]
22. Campe, H. J.: *Amerika fölfedezése*. Mulatságos olvasókönyv gyermekek és ifjak számára. Három rész. Kolumbus, Korteiz, Pizarro. Ford. Peregriny Elek. Pest 1836

Az adományjegyzék segítségével néhol kiegészíthetjük a leltár adatait: így a Láczai-féle katekizmust húsz példányban 1824-ben a kolozsvári kollégium tipográfusa, Török István ajánlékozta az iskolának, Schnell könyvéből két példányt ajándékozott Bereczki 1827-ben, egybekötve. Az iskola protocolluma a fentiekén kívül a *Debreceni ABC*-t említi, amelyet először 1681-ben nyomtattak ki Debrecenben, de még a 19. században is igen népszerű volt.

Az iskola könyvtárában a korabeli falusi kisiskolákhoz viszonyítva, amelyekben gyakran a legszükségesebb tankönyvekből is csupán egy-két példány található, igen gazdag, kialakulása a fennebb említett adományozókon kívül ifj. Mara Józsefné gr. Nemes Karolinának, Lukács Miklósnak, Bántó Mihálynak köszönhető. A kis iskolai könyvtár tankönyveket és módszertanokat egyaránt tartalmazott, magába foglalta mind a 17–18. századi, mind a kor leg-haladóbb pedagógiai eszméi szellemében írt munkákat.

A könyvek mellett az iskola birtokában volt két földgömb, egy Európa-, két Magyarország- és Erdély-térkép.

Rektorok

A Kendeffy alapítású iskolában 1824-től 1848-ig hat rektor tevékenykedett, 1844-ig a helység lelkésze egyben az iskola első tanítója volt, ekkor a két hivatalt szétválasztották. A hat mesterből három a kolozsvári kollégium végzettje volt: Bántó Mihály, Kiss Imre, Péntek György, kettő pedig az enyedié: Sándor József és Csekme Dániel. Bántó Mihály hivatal nélküli lelkész, Kiss Imre zilahi conrector, Csekme Dániel diódi rektor, Péntek György három évig bánffyhungyadi mester volt őraljaboldogfalvi hivatala elfoglalása előtt, Sándor József pedig éppen befejezte tanulmányait. Baló Benjáminról e tekintetben nem tudunk semmit. A lányok oktatását – teljes egészében vagy csak a gazdasszonyi ismeretek tekintetében – Bethlen Krisztina végrendeletei és a *Planum* előírásai szerint a papnénak kellett volna magára vállalnia. Bántó felesége azonban nem felelt meg az elvárásoknak, vagy nem akarta vállalni a tanítást, ezért Kiss Imre kötelezte magát, hogy rövid időn belül megnősül, és a lányok tanítására alkalmas feleséget hoz. Nem tudjuk pontosan, mikor, de ígéretének eleget tett, s 1829 eleji halála a lányok oktatásában nem okozott fennakadást: Kendeffy Ádám Péntek György beiktatása után tudósította a Főkonzisztóriumot, hogy az alsós fiúk tanítását Péntek átvette Bántó Mihálytól, a lányok pedig a nyári vizsgákig „mint addig is voltak, özvegy Kiss Imrénél kezénél hagytak”.⁴⁴ Nincsenek adataink arra vonatkozóan, mit tanított, vagy tanította-e egyáltalán Kiss Imre a lányokat, a fentiek alapján azonban úgy tűnik, oktatásukat teljes egészében ez a csak asszonynevén ismert tanítónő látta el 1829 nyaráig. Az iskola második tanítónője Csekme Dániel felesége volt, aki 1846-tól a kézimunkára oktatta a lányokat.

A rektorok kiválasztásában, alkalmazásában az alapítóknak volt döntő szerepük. Bántó Mihályt és Kiss Imrét 1824-ben, több jelentkező közül, Kendeffy Ádám választotta ki, s az ő döntését fogadta el a Főkonzisztórium. (Bántóról tudjuk, hogy Bereczki András sógora volt.) A kiválasztási kritériumokat pontosan nem ismerjük. A *Planum* a grófnő végrendelete alapján olyan általános elvárásokat támasztott a jövőbeni rektorokkal szemben, mint az illő műveltség, jó erkölcs, a durvaság mellőzése. Bethlen Krisztina testamentuma értelmében – mint fennebb említettük – a papnénak megfelelő képzettséggel kellett rendelkeznie ahhoz, hogy a lányok oktatását elláthassa, a lelkész kiválasztásakor ennek tehát feltételként kellett volna szerepelnie. 1824-ben a feltétel nem érvényesült, hiszen Bántó Mihály felesége nem tett eleget ennek a követelménynek. Egy későbbi bejegyzés arról tanúskodik, hogy a lányok tanítója nős kellett hogy legyen. Ezt viszont Péntek György alkalmazásakor nem vették figyelembe, hisz Péntek csak 1844-ben, állása elfoglalása után tizenöt évvel nősült meg, ezért ebben az időszakban a lányok oktatása szünetelt. Csekme Dániel pályázatát azzal az indoklással fogadták el 1844-ben, hogy jól tud románul, felesége pedig alkalmas a lányok tanítására. A román nyelvbéli jártasságot valószínűleg már korábban is megkövetelték, hisz enélkül aligha folyhatott volna román nyelvű oktatás már az 1820-as évek végén. Baló Benjámin, aki mindössze egy évet töltött Őraljaboldogfalván, Lukács Miklós főgondnok ajánlotta 1842-ben. Összegezve elmondhatjuk, hogy az őraljaboldogfalvi rektorok alkalmazásában Kendeffy Ádám véleménye volt a döntő, az általa legmegfelelőbbnek ítélt személy kapta meg a hivatalt. Kendeffy halála után a mindenkori főgondnok és a Főkonzisztórium döntött, a kollégiumok professzori karának ajánlása alapján. A rektor kiválasztása általában bonyodalmak nélkül zajlott, a lelkész-tanító kinevezése körül viszont Kendeffy elhunytával komoly gondok adódtak: a család 1824-ben mellőzött tag-

⁴⁴ Uo. 227/1829.

jai papválasztási jogukra hivatkozva évekig megakadályozták az előregedett, nyugdíjba vonulni szándékozó Bántó utódjának kinevezését.

A rektorok jövedelme, a korabeli szokásoknak megfelelően, pénz- és terményjáradékból állt. Fennebb említettük, hogy a Bethlen Krisztina 1804 februárjában kelt testamentumában a papnak és a rektornak rendelt terményjáradékot az örökösök 10 000 magyar forinton megváltották, s az ezzel együtt 20 000 magyar forintra kerekedett tőkepenzt adta át a Főkonzisztóriumnak Kendeffy Ádám 1818-ban. Az 1824-es újrualapítást követően a két tanító tehát a Főkonzisztórium pénztárából kapta fizetését: a lelkész-tanító évi 450, a rektor 300 magyar forintot. A papnéknak a lányok tanításáért rendelt 150 forintot előbb Kiss Imre, majd Csekme Dániel felesége kapta. Terményjáradékukat a Kendeffy család tagjai biztosították, legnagyobb része természetesen Kendeffy Ádámtól származott. A pap évente 53 kalangya búzát, 43 veder bort, 4 szekér szénát, 13 véka szemes kukoricát, 25 véka csős kukoricát, 6 öl és 4 szekér fát kapott, míg a rektor 37 kalangya búzát, 27 veder bort, 2 szekér szénát, 7 véka szemes kukoricát, 3 öl és 4 szekér fát. Ezenkívül a pap és a rektor 3/5–2/5 arányban részesült a Kendeffy Ádám által adományozott gyümölcsösből, kukorica- és kenderföldből.

A tanítók fizetésénél szólnunk kell a tandíjról. Bár Bethlen Krisztina végrendelete alapján a *Planum* is meghatározta, hogy a szülők tartoznak legalább bizonyos terménybeli fizetéssel, 1825-ben Bereczki András a tanítók kérésére úgy határozott, hogy a tandíj összegét a szülők belátására kell bízni.⁴⁵ Kendeffy Farkas gondnok 1835-ös levele azonban arról tanúskodik, hogy a szülők mindaddig egyáltalán nem fizettek tandíjat, hisz azt mint eddig szokatlant említi, és bevezetését nem is tartja célravezetőnek.⁴⁶ Lukács Miklós főkurátor ugyanazon évbeli levelében pedig csak a tanterem fűtésére adott fát említette mint egyetlen tandíjat.⁴⁷ Ennek ellenére a Hunyad–Zarándi egyházmegyében ebben az időszakban nem volt az óraljaboldogfalvinál nagyobb jövedelmű rektori állás, a mesterek fizetése 60–180 forint körül alakult, csak Brádon érte el a 250 forintot, a kalotaszegi tanítóké 1837-ben 20–70,⁴⁸ a marosszékieké 20–80 forintot tett ki.⁴⁹

Az iskola személyzete

Tekintettel arra, hogy az iskola bentlakásos intézmény volt, akárcsak 1808-ban, úgy az 1824-es újraindítást követően is szükségesnek látszott a fiúk mellé egy szolgáló, a lányok mellé pedig egy szolgáló alkalmazása, aki egyben főzzön is a diákoknak. Fizetésük kiteremtésében a Főkonzisztórium egyrészt a környékbeli nemesség adományaira számított, másrészt a főzésért, mosásért, takarításért a szülőknek kellett fizetniük. A fizetség összegét illetően nincsenek adataink, egy 1828-as feljegyzés szerint a főzésért évente 1 forintra tartoztak a diákok.⁵⁰ Arra vonatkozóan sem tudunk semmit, mikor és hány személy állt az iskola szolgálatában, annyi bizonyos, hogy 1825-ben és 1827–1828 között volt szolgáló.

⁴⁵ Prot. 7.

⁴⁶ FőkonzLvt 340/1835.

⁴⁷ Uo. 341/1835.

⁴⁸ Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig. = Művelődéstörténeti tanulmányok.* (Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor.) Buk. 1979. 145.

⁴⁹ Sipos Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig. = Művelődéstörténeti tanulmányok.* (Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor.) Buk. 1980. 113.

⁵⁰ Prot. 19–20.

Tanulók

A továbbiakban a tanulók származási helyét, társadalmi, felekezeti hovatartozását, nemzetiségét tekintjük át. Amint a két alapítólevélből és a főkonzisztórium tervezetéből kiderül, mind Kendeffy Elek és Bethlen Krisztina, mind Kendeffy Ádám a környékbeli szegényebb nemes-ség gyermekeinek magyar nyelvű oktatását kívánta biztosítani ezzel az intézménnyel. Az iskola eleget is tett ennek: a nemesi származású diákok családneveit megvizsgálva kiderül, hogy ezek olyan, aránylag távoli településekről is érkeztek, ahol létezett iskola, így Alpestesről, Kitidről, Nagypestényről, Rákosdról. A nemesi származásúak mellett azonban már az első években megjelentek a szomszéd falvakból való vagy a helybeli közrendű tanulók. Az 1824–25-ös diáknévsor 13 fiú tanulója közül 5, az öt lány közül pedig három óraljaboldogfalvi, 1830-ban a felső classis öt diákja közül egy volt óraljaboldogfalvi, négy pedig a szomszéd falvakból érkezett.

Az iskola már az 1804-es alapítást követően fogadta a más felekezetűeket is, s bár az 1824-es újraindítást követően már a református egyház fennhatósága alá tartozott, ez továbbra sem léptetett életbe semmiféle korlátozó intézkedést a nem reformátusokkal szemben. A felekezeti hovatartozásról évenkénti kimutatás nem készült, ám a Főkonzisztóriumhoz Bereczki András gondnok által 1824-ben felküldött diáknévsorból kiderült, hogy az iskola tanulói között a reformátusok mellett volt katolikus, lutheránus, zsidó. A következő adat 1844-ből származik: az egyházmegyei vizitáció feljegyzése szerint a 12 felsős közül 2 református, 8 görög nem egyesült, 1 görög egyesült, 1 római katolikus. A 14 alsó tagozatos fiú közül 2 református, 7 görög nem egyesült, 5 görög egyesült.⁵¹

Az iskola nyitottságát mutatja, hogy 1824–25-ben diákjai közé fogadta egy hátszegi kereskedő szellemi fogyatékos lányát, Kámenszki Veronikát, sőt a szolgálónak fogadott, de tanulni vágyó Novatin Terézia is szolgálódiák lehetett.

Ami a diákok nemzetiségét illeti, a magyarok mellett legnagyobb számban román származásúakat találtunk. Ők az iskola fennállása alatt végig jelen voltak, egyre növekvő számban. A rendelkezésünkre álló források szerint a fiúk többségükben pap, kántor vagy deák családból származtak. A lányokról ilyen jellegű adataink nincsenek.

Itteni tanulmányaikat befejezve a diákok egy része tovább tanult a kollégiumokban vagy valamilyen mesterséget választott, nagy részük azonban nem folytatta tanulmányait. A kollégiumok között első helyen a közeli szászvárosi állt, de találtunk diákokat az enyedi és a kolozsvári névsorában is. A katolikusok és néhány román nemzetiségű, valószínűleg görög katolikus tanuló a hátszegi római katolikus nemzeti iskolában folytatták tanulmányaikat, a görögkeletiekről e tekintetben semmi biztosat nem tudunk. Igen értékes forrás viszont ez utóbbiak további pályájára vonatkozóan az a két bizonyáglevél, amelyek Péntek Györgyöt voltak hivatva igazolni.⁵² Mindkét tanúságtevő, Buzdogán János és Lajos József az iskola diákja volt, a levél írásakor pedig az előbbi a mácsói ortodox papi, utóbbi a csopéai ortodox kántori hivatalt töltötte be.

Összesítve: az óraljaboldogfalvi iskolában 1805–1809 és 1824–1848 között 404 diák tanult, 342 fiú és 62 lány, létszámuk azonban nem volt állandó, egy iskolai éven belül, évszaktól

⁵¹ A Hunyad–Zarándi egyházmegye levéltára (a továbbiakban: HZEhmLvt) az ERGyLvt-ban. Vizitációs jegyzőkönyvek. Prot. I/8.

⁵² FőkonzLvt 248/1842. Lásd a függelékben.

és időjárástól függően is nagyon változott. A nemesi származásúak száma 100, a román diákoké 100–110 körülire tehető.

Az iskola hanyatlása és megszűnése

Az iskola életében az első törést az 1831-es év hozta: ebben az évben meghalt az iskola algondnoka és az őraljaboldogfalvi birtok intézője, Bereczki András, Kendeffy Ádám pedig ugyan az iskola főkurátora maradt, és a fontosabb ügyekben továbbra is hozzá fordultak, de amint a ritkuló levelezés mutatja, egyre kevesebb figyelmet fordíthatott az iskolára. Bereczki halálával az iskola egyik legfőbb támogatóját veszítette el. A gróf bizalmát élvező, iskolázott gazdatiszt Kendeffy távollétében kifogástalanul, elkötelezetten intézte az iskola ügyeit, gondoskodott a tanítók járadékának pontos kifizetéséről. Halála után a birtok kezelését bérlő vette át, aki személyesen nem kötődött az intézményhez, nem állt érdekében az iskola támogatása. A rektorok és a bérlő közti, a kepe körüli nézeteltérések már az első években megnyilvánultak.

1834 februárjában Kendeffy Ádám váratlanul elhunyt. Az országszerte ismert, tekintélyes és befolyásos patrónus hiányát az iskola hamarosan megérezte. Kendeffy személyes vonzóerejének megszűntével az iskola tanulói közül rövidesen eltűntek a tekintélyesebb szülők gyermekei. Két hónap múltán a bérlő vonakodott elvégezni a szükséges javításokat, a következő években pedig a rektorok és a bérlő közti ellentét egyre inkább elmérgesedett. A harmincas évek végétől a tanítók és a Főkonzisztórium levelezésének nagy részét a rektorok panaszai teszik ki: a bérlő – a tanítók szerint – nem adta ki járandóságukat, ha mégis, akkor a legsilányabbat: „A miolta a jószág árendában van, csak egy évben kaptunk olyan búzát, mellynek kalangyája után két-két vékát nyertünk [...] Az idén kapott búzánk [...] jóllehet kettőnk részére ötven kalangya, még is olyan kicsiny csomó, hogy megfedésére nem kellett lajtorja, a földön állva egy törpe ember is megfedhette. [...] A szénát a legvadabb helyről adja [...] e folyó esztendőben olyant akart adni, a mellyet semmi esméretes földi teremtet állat meg nem eszen, még a szamar sem. [...] Ami már a fánkat illeti: [...] legalább is felét fuszulka karónak fordíthatnók” – írja Bántó 1837-ben.⁵³ Az új főgondnok, Lukács Miklós, bár a jó szándék kétségtelenül megvolt benne, nem rendelkezett kellő tekintéllyel, hatalommal ahhoz, hogy véget vessen az ellenségeskedésnek, és tehetetlenül állt a perlekedő felek között.

Súlyosabb következményei voltak a Péntek György rektor személye körül kirobbant vitának. Az első panaszok a bérlő és a helybéliek részéről 1839-ben érkeztek a Főkonzisztóriumhoz.⁵⁴ A jelentések szerint a rektor nem egyházi emberhez illően viseli magát, tiszteletlen, törvénytelenül együtt él a gazdasszonyával, sőt gyermeke is van tőle, durva a tanítványaival szemben. A következő években egymást követték a panasz- és védekező levelek, újabb és újabb tanúk meghallgatása. A helyzetet tovább bonyolította a főgondnok halála, a szinte minden évben változó algondnokok. Lukács Miklós halála újabb anyagi veszteséget is jelentett az iskola számára: az általa az iskolaépületek karbantartására adományozott földet, zálogbirtok lévén, a korábbi tulajdonos visszafoglalta. 1842-ben maga Wesselényi Miklós írt a Főkonzisztóriumnak az iskola érdekében.⁵⁵ A döntésre végül 1844-ben került sor, ekkor már Péntek diákjai többször megszöktek, a szülők pedig nem voltak hajlandók gyermekeiket a keze alá adni. Az 1844 februárjában tartott vizitáció Péntek Györgyöt nem találta alkalmasnak hivatala foly-

⁵³ FőkonzLvt 354/1837.

⁵⁴ Uo. 21, 56, 149, 262/1839.

⁵⁵ Uo. 142/1843.

tatására.⁵⁶ Péntek önként lemondott azzal a feltétellel, hogy a traktus más egyházközségbe helyezze. Dévára került, néhány év múlva azonban a dévaiak is durvasága miatt panaszolták.⁵⁷ A vizitáció alkalmával készített feljegyzések az iskola hanyatlásáról árulkodnak: a tanítószobák meszeletlenek, a diákok mosdatlanok voltak, a földre szórt szalmán aludtak, ezt látva – mondják a vizitátorok – igényesebb szülők nem taníttatják itt gyermekeiket. 1844-ben Bántó Mihály nyugalomba vonult, helyébe Sándor József, Péntek helyébe pedig Csekme Dániel került, a kialakult helyzeten azonban sem ők, sem Mara Józsefné gr. Nemes Karolina és Szilvássy László pártfogása nem változtatott. 1848 őszén az oktatás nem indult meg. „Az 1848-ik év végével a népek és nemzetek viszálykodások következtében ezen nép iskola mind két osztályában teljesen megszűnővén a tanítás, csakis az 1851-ik évben kezdde Isten jóvoltából újra annyira gyarapodni”,⁵⁸ hogy az oktatás megindulhatott. 1862-ben a Főkonzisztórium, mivel az elszállásolást továbbra sem sikerült megoldani, a falu magyar lakossága pedig egyre inkább megfogyatkozott, a Bethlen Krisztina–Kendeffy Ádám-féle fundust ideiglenesen a hátszegi iskolának engedte át. Óraljaboldogfalván továbbra is működött ugyan iskola, ennek azonban már semmi köze a Kendeffyekhez.

A Kendeffyek által létrehozott oktatási intézmény nem egyedülálló az erdélyi református népoktatás történetében, említettük már a Telekiek gernyeszegi és Wesselényi Miklós makfalvi hasonló iskolaalapítását. Az óraljaboldogfalvi „reformata oskola” az alapítók szándéka szerint ugyan a környékbeli magyar nemesség gyermekeinek anyanyelvű oktatását volt hivatva biztosítani, ám a közrendű, más nemzetiségű, más felekezetű tanulók fogadásával az iskola ezen már az első években túllépett, a vidék iskolájává vált. A román nyelvű tanítás bevezetése, a lányok nevelésének felvállalása a Kendeffy-iskolának oktatástörténetünkben különleges helyet biztosít.

FÜGGELÉK

A források közlésekor – a hely- és családnevek kivételével – a mai helyesírás szabályait alkalmazzuk, a régies betűalakokat a hangzásnak megfelelően átírtuk, a rövidítéseket jelzés nélkül feloldottuk, a kettőzött mássalhangzókat viszont megtartottuk.

Bethlen Krisztina 1799-es levele és végrendelete

Méltóságos Reformatum Fő Consistorium!

Minden igyekezetem s törődésem az vala, hogy életemet úgy rendeljem s folytassam, hogy a közhaszonra amennyit csak töllem lehet, szerezzek és hagyjak. Meghallgatott az Úristen és sok terheim között réa is segített, ha szintén igen sokat nem lehetett is, tudom, hogy az Úristen kedvesen veszi, ha az ember annyit cselekszik, amennyit lehet. Minden tisztelet mellett meg kell vallanom, hogy nem kevés gyötrődéssel vagyok látván, hogy sok keresztyén jó lelkek hagyományai oly károsan pazérlódnak, mely mián sokak, akiket én is tudok, nevezetesen báró Kordáné sokat hagyott volna, de csak azért, hogy mások elköltsék, vesztegessék, nem hagytak. Megvallom, én is nagy küszködésben voltam, de mégis csak meggyőzött az a kívánság, amely-

⁵⁶ HZEhmLvt Prot. I/8.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Prot. 73.

re örökké törekedtem, hanem kérem az Úristennek szent nevében méltóságos gróff Teleki Lajos urat és méltóságos báró Kemény Sámuel urat, hogy gondollyanak ezen dolgokkal és tégyenek valami igazítást, legalább ami megvagyon, ne hadgyák úgy elveszni. Az én egyetlen fiam jelenté nékem, midőn sok ízben intettem, kértem, hogy légyen ő is segedelemmel ezen szinte elvesző jótétemények igazításában, hogy most legutollyára azt a kinyilatkozását jelentette a méltóságos Fő Consistoriumnak, hogy ha reá bízzák, amit ezután kiad, ha olyan helyre adná, hogy fel nem vehetnék, ő megfizeti. Ennél hozzá kell nagyobb bátorság?! Bízzák azért reája jó contractus mellett, mert meg fogják látni, miheltyen békesség leszen, ha addig igazítást nem tésznek, kiveszik a kezekből és a király fogja gondviselése alá venni. Ezt én nem magamtól írom, hanem olyanoktól hallottam, akik a dolgok folyását jól tudják. Az mián, hogy az intereseket nem fizetik, vallásunkon lévő közönség sem tanulhat úgy, amint kéne, egészen oda lesz, semmivé lesz ezen kicsiny országban szent hitünk, keresztény tiszta vallásunk, amellyért nagy keserűséggel menyek koporsómban. Addig pedig meg nem szünöm kérni az én jó Istenemet, hogy ha lehetséges, kegyelmezzen meg, ha őt igazak nem találhatnának is. Néhai igen kedves jó urammal eltökélt szándékunk volt, hogy OrjaBoldogfalván egy jó oskolát állítsunk, amelyben a nemesség gyermekeiket taníttathassák. A fiúkat amíg a collegiumban vihetik, vagy pedig akinek tellyességgel módgya nem volna a collegiumban taníttatni. Mind törődtem ezen jó szándéknak tellyesítésében, de sok egy-más elegy-belegy dolog közben jöttek, a múlt esztendőben ugyan kevés materiálét öszveszerkesztettem. Hagyok azért ezen végre 7 ~ hétezer magyar forintokat, hogy ennek interesséből az házak és egyéb szükséges épületek építtessenek. Ezek meglévén, annak utána vigyenek egy jó papot, papnét, aki tisztességes, okos asszony, de ne újabb módis, hanem mint az udvarhelyi professorné, Zilahiné, egy jó kántort, kántornét. Mindenekfelett a leányokat taníttásák, mert ugyanis hogy lehet jó hazafiakat várni, ha boldogtalan anyák nevelik, mivel 8 esztendő korokig többet vagynak az annyokkal s amit addig beszíva, hatvan esztendő korában is megesmérszik. A kántor taníttsa olvasni, írni, a pap a hitnek ágazataira, egy kicsiny jó filosofiara. Én Fontenelét jónak tartanám magyarra fordítani (Aranka György úr el is vitte volt töllem, hogy megfordítsa) és azt tanítani, arithmetikát, de ne a mesterséges részeket, hanem csak az öt elsőket, úgymint számlálást, öszveadást, kivonást, sokszorozást, elosztást. A papné pedig vigyázna a jó erkölcsökre, de ez úgy lehet, ha maga is az. Taníttsa varmi, fonni, szőni, kertben dolgozni, gazdasszonykodni, szép magok viseletre. A papnak az interesből esztendőnként 200 kétszáz magyar forint, a papnénak 100 száz, a kántornak 120 százhusz. [...]⁵⁹

Ezeknek pedig megállására újra kérem, kényszerítem a méltóságos Fő Consistoriumot, különösön pediglen fellyebb említett idősb gróff Bethlen Gergely kedves öcsém uramnak és gubernialis secretarius Kenderesi Mihály úrnak és az árvák számvevőjének, Gyulai Ferenc úrnak és Imreh Domokos úrnak lelkekre kötöm s az élő Istennek nevében kényszerítem, hogy restesek ne légyenek, hanem jó lelkiemérettel kövessék az én rendelésemet, mert ha nem, az Úristen a lelkekből vészi ki.

Írtam igen jó egészségben, ép elmével, csendes vidám lelkieméret diktálásából, az Atya, Fiú, Szentlélek, tellyes Szentháromság, egy örök Isten segedelme s kegyelme által erdőszentgyörgyi csendes nyugovó házámban 1799-dik esztendőben Februariusnak 11-dik napján.

Árva Bethlen Kristina

⁵⁹ A végrendeletnek csak az óraljaboldogfalvi iskolára vonatkozó rendelkezéseit közöljük.

Bethlen Krisztina 1804-es végrendelete

Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében kezdem ezen utolsó rendelkezésem tenni és bizonyosan úgy hiszem, hogy sem Isten, sem természet, sem haza törvényével, sem az atyafisággal nem ellenkezik és megállható, mellyet ha bizonyosan nem hinnék, nem is cselekedném. Kérem azért az én kedves gyermekeimet, hogy ezek ne legyen terhekre és valahogy ne ellenkezzenek ezeknek meg nem tartásával és ezeken való törvénykezéssel, nehogy az Isten ítéletét magokra vonnyák, minthogy egészen el végezett szándéka volt kedves jó férjemnek, gróff Kendeffi Eleknek és sokszor engemet is kért, hogy ha halála történik, még is meg cselekedjem, mert ha nem, az Isten megvér. Aki már csak jó gondolóra veszi, hogy mulathattam volna én ezt, sőt eddig gyötrött az én lelkem, hogy miért nem tellyesítettem? Eleget igyekeztem, látta s tuggya az Úristen, de sok egy más bajaim nem engedték s az én sok keserves változásaim, mert életembe is az volt legnagyobb gyönyörűségem, ha akarattját tellyesíthettem az én jó uramnak, hát még halála után? Hogy Orlya Boldogfalván egy oskolát állítson, ahol a fiú gyermekeit is a nemesség taníthassa, a szegényebbje addig is, míg a collegiumba beadhattya, mintegy 10–12 esztendő koráig, és főképpen a leányokat, mert azok ugyan elveszve vagynak, s még magyarul se tudnak. Azért oda egy jó papot, papnét, egy jó kántort, kántornét kell vinni, amellyeknek tartására 10 ezer forintot hagyok, de nincsen készpénzem, mert a sok mindenféle változás, perlekedés nem engedte, terhes házam is lévén, Isten kegyelméből három kedves leányomat is tisztességesen kiházásítván. Hanem minden felkelhetőimet tegyék pénzzé, ezüstömet, arany, gyöngy portékámat, egyébféle házi portékákat, asztalnémüket, bort, szénát, pálinkát, búzát, törökbúzát, zabot, alakort, árpát, rozsot, egyszóval mindenféle felkelhetőimet tegyék pénzzé és talám kitelik az 21 ezer forint, amellyet Isten dicsőségére, szegény felebarátaim épületekre hagyok s testálok. Azt mondhatnák, hogy az aviticumot nem szabad testálni, de igen kevés az aviticum, s ha jól felvesszük, talám semmi is nincsen, mert az három leányomnak amennyi ezüstöt, arany és gyöngy smukot adtam, oda ment az aviticum s bizonyonnyal fel sem éri, de eladnom életembe meg lehetett volna. Akár életemben, akár most, mindegy, de ugyancsak ne essék rosszul kedves gyermekeimnek, s ne ellenkezzenek, mert azt az Úristen úgy kipótolja nékiek, hogy meg sem érzik, de ellenben ha húsz annyit hagynék is kedves gyermekeimnek, de ha az Úristen áldást nem ad reá, minden hijjába való, oda lessz minden szerzemény. [...] Ha még egészen el nem végezhetném Orlya Boldogfalván az mester házat, tehát Kendeffi Ádám árva fiam tutora egészen jól elvégeztesse. Papot, kántort is ha életemben nem vihetnék, vitesen és az fizetéseket mindenkor jól kiadassa, hogy az mián hátramaradása ne legyen az gyermekek tanításának. A pénz fundus lessz, de búza, bor, törökbúza, szénát, fát mindenkor az fiam jószágából aggyanak ki az ki írt conventio szerént, amely is papnak 100 kalangya jó búza, 100 veder bor, 300 véka csős törökbúza, 8 jó szekér széna, 36 szekér fa; a mesternek 50 kalangya jó búza, 50 veder bor, 150 véka csős törökbúza, 4 szekér széna, 24 szekér fa. [...]

Kérem és kénszerítem az én kedves gyermekeimet, még 1799-ben tettem volt rendelkezésem, azután sok változás rajtam meg esett, tetszván az Úristennek az én keserűséggel tellyes életemet eddig nyújtani, most egész másképpen kellett vennem, hanem ugyancsak most azon authenticált takarójában tettem, ezt pediglen írtam s rendeltem ép egészséges testtel, elmével, Isten akarattján megnyugodott csendes lelkiismerettel erdőszentgyörgyi házamnál, 1804-ben 2^a Februarii.

Árva Bethlen Kristina

Az 1804-es alapítólevél

Én akarván egy oskolát felállítani Orlyabóldogfalván s mindenek felett léány oskolát, hogy a magyar nyelvben, a vallásban, amely ezen a földön a nyelvnek nem tudása miatt és egy jó embernek nem létele miatt szinte számkivetésbe megyen, melyre nézve ezen oskolának rektorául meghívtam és meg is fogadtam, mostan itten ezen nemes vármegyében Kéménden, ezen hivatalt dicséretesen folytató felvinci Magyarai János uramat, hogy a közelebb jövő új esztendőnek kezdetével itt, mindjárt ezen hivatalba béállhasson és a tanításhoz hozzákezdhesen. Kinek is szorgalmatosan és jó lelkiismerettel és tellyes igyekezettel lejendő fáradságáért ígértem egy esztendei fizetésül 1. 120 ~ százhusz magyar forint készpénzt; 2. 50 ~ ötven kalangya búzát; 3. 50 ~ ötven véka csös törökbúzát; 4. 50 ~ ötven veder bort; 5. két szekér szénát; 6. 15 ~ tizenöt öl fát; 7. 2 lakó házakat, a háza előtt levő veteményes kerttel és a háza végiben lévő gyümölcsösnek egyharmad részével, mely fizetést a maga idejébe ki fogja kapni; úgy hogy ökegyelmének a mián semmi rövidsége ne essék. Ha pedig nékem halálom történnék, tehát maradékim tartozzanak a fenn írt fizetést az oskola rektorának becsülettel megadni, nevezetesen innen az orlyaboldogfalvi jószágomból, mivel ezen jószágra, amíg törvényesen kikerestük s nagyobb részit az én özvegyiségembe keresvén ki, sok pénzem fekszik rajta, mellyet ha írt maradékim keresztyéni köteleltségtől indítatva szép szerint nem akarnának fenn tartani (amellyet csakugyan nem reméllek) s ennél fogva az írt rektori fizetést megadni nem akarnának, tehát a méltóságos erdélyi Reformatum Fő Consistoriumnak tellyes hatalma alá ajánlom s bízom is, hogy törvényesen is ezen fizetést maradékimmal megfizettesse. Írtam Orlyabóldogfalván 21^a Novembris anno 1804.

Árva Bethlen Kristina

Az 1806-os diáknévsor

Nro	Tanulók nevei	Hazájok	Szüléik nevei	Esztenidejek
1.	Naláti János úrfi	Borbátvíz	méltóságos Naláti István úr	8
2.	Ponori István	Ponor	viceispány tekintetes Ponori István úr	6
3.	Puj Jóseff	Puj	tekintetes Puj Mihály úr	7
4.	Nagy Máté	Klopotiva	néhai tekintetes Nagy Jóseff	9
5.	Nagy Sándor	Klopotiva	néhai tekintetes Nagy Jóseff	6
6.	Batzor Miklós	Ponor	Ponori Gábor úr napája	10
7.	Pogány Lajos	Klopotiva	tekintetes Pogány Sándor úr	8
8.	Bágya Lajos	Fejérvíz	tekintetes Bágya László úr	7
9.	Kéméndi János	Kéménd	nemes Kéméndi János	6
10.	Bágya Karolina	Fejérvíz	tekintetes Bágya Ferencz úr	8
11.	Fóris Mária	Óraljaboldogfalva	Fóris Márton	4
Nota bene: Ezek eddig benn laknak az institutumban, és ott is esznek				
12.	Papp Miklós	Jóvaltseli	oláh pap, nemes ember	11
13.	Papp Péter	idem	idem	9
14.	Popovits Miklós	Demsus	egy oláh nemes ember	11
15.	Osztroí Mihály	Demsus	oláh nemes ember	9
16.	Lukáts Sándor	Pestyén	Lukáts István	10
17.	Koltsár Péter	Óraljaboldogfalva	Juon a kolcsár az udvarban	7
18.	Imreh Jóseff	Abrudbánya	nemes Imreh Jóseff, szabó	6
19.	Kozma István	Óraljaboldogfalva	Kozma Márton, Kendeffy Pálné asszony tisztye	4
20.	Győri Julis	Óraljaboldogfalva	asztalos Győri István	10
21.	Győri Susi	idem	idem	8

22.	Létai Susi	Szászváros	nemes Létai József	7
-----	------------	------------	--------------------	---

Ezek a nro. 12 a faluban tartanak szállást és kosztot.

Az őraljboldogfalvi diákok 1808-as kérelemlevele

Méltóságos főbíró s tractualis fő inspector curator úr és tekintetes nemes vármegye tisztsége, jó atyáink, nagy kegyességű uraink!

A Jézus Kristus, ki az emberi nemzetet mind ez életre, mind pedig a más életre nézve boldoggá kívánta tenni, némellyeknek eltiltására is e földön létében a kised gyermekeket szeretete, azokat kegyes ölébe felvette és megáldotta (Márk 10,16). Istályuk siránkozó ajkakkal mi is alább neveinket tulajdon kezeinkkel leírt őraljboldogfalvi iskolába megtelepedett kised tanuló gyermekek, méltóztassanak minket nagyságtok és a tekintetes urak kegyes öleikbe felvenni, az felséges Guberniumnak bémutatni, minket és az utánunk következőket a tudomány által boldoggá kívánni tenni: gróf Bethlen Kristina úrasszony önnagysága által számunkra kegyesen Őraljboldogfalván fundált oskolánkat s fundatioját az el dirib-darabolástól, törvénytelenül való másuvá elosztástól a törvény és az 1791-ben költ 54-dik articulus és Péld 23,10–11. mellett meg oltalmazni, ez iránt a felséges Guberniumnak írni és azzal edjűtt ezenn ide zárt nemes vidéknek ez ügyben írt instantiaját is a méltóságos Fő Consistoriumnak elküldeni. Mert ha elenség pusztítaná el iskolánkat itt az ország szélén, nem esne olly nehezen ártatlan lelkűnknek. Melly kérésűnket lelkekre, szívekre vévén nagyságtok és a tekintetes urak, mi is fohászodni fogunk az Egek Urához a nagyságtok kegyes életékért s a magyar nemes nemzet boldogulásáért.

A nagyságtok és a tekintetes urak siránkozó szolgálói és szolgálói:

Puj József mp., Gargóts Borbála msk., Naláti János mp., Bágya Károlina mki., Nagy Máté mp., Pogány Rákhel mk., Nagy Sándor, mpr., Pogány Borbára mki., Kéméni Lőrincz János mp., Jári Therésia msk., Bálint Farkas mpr., Ivuj Ersébeth mki., Ponori István mpr., Buda Therésia mk., Tsoka Sándor mpr., Torna Rosália mpr., Darkó József mp., Fóris Mária mki., Papp György mp., Létai Susánna mk., Imreh József mp., Hari Julianna mk., Jordán János mp., Farkas Sigmond mp., Koltsár Péter mp., Udvari Jantsi mk., Hari István mk., Vodiszláb Pál mki. de Livágya, Sztroján Gábor mki., Deák Márton ex Nuxora, Deszkuj János mk., Getse János írástudatlan még most.

Péntek János rektor mellett tanúskodó bizonyáglevelek

Szopos Imre professzor 1842. jún. 20-án kelt bizonyáglevele:

„A hátszegi romano chatholica nemzeti oskolába jött gyermekek, úgymint: Szöts László, Novák Szora, Pap Izaiás, Szora Aaron, tanítóiktól oly tiszta neveléssel, jóindulattal és erkölcselenség nélkül, s ki-ki a maga tehetsége szeréni tanulással jöttek, – melly ellen senki semmi kifogást nem tehet és a tanítót nem vádolhattya, hogy nekik erkölcstelen elveket hintett volna gyermeki szívekbe, kik a hátszegi oskolában is olly jelesek a fennebb előhozottakból, hogy ha ezután is úgy folytatandják a következő osztályokat is, bizonyára sem a boldogfalvi, sem más tanítóknak szégyenére nem léendnek – melyekről tiszta lelkiösméret szerint tulajdon írással s szokott pecsétűnkkel bizonyágot tészek.”

„Én magam is a boldogfalvi oskolában kezdettem és folytattam tanulásomat 3 esztendeig és az abban lévő jó tanítóknak köszönhetem, hogy ma pap vagyok. Most is két gyermekim a rector keze alatt tanulnak több falusiakkal együtt. Mi egészen meg vagyunk elégedve a szorgalmatos és józan életű rectorral. Mert nemcsak a tanítás szelid módjában, de erkölcös maga-

viselésében is csak jót, semmi rosszat nem látnak s nem tanulnak gyermekeink. Melyről igaz papi hitem szerint bizonyítok. Mátson, 1842-ben június 17-én.

Buzdogán János mp. mátsói disunitus pap”

„Én magam két testvéremmel és az apósom egy fiával legelsőbben a boldogfalvi oskolában kezdtük tanulásunkat. Magam ugyan kevesebbet voltam a rector úr keze alatt – minthogy az előtte való rectornál is tanultam – de testvéreim és sógorom 2 vagy 3 esztendeig tanultak a rector úr keze alatt. Vellünk a legjobban bánt, mind a tanítás módjában, mind magaviseletében, jónál egyebet nem láttunk, nem hallottunk és nem tanultunk és örökké áldom a boldogfalvi tanítókat, mert nekik köszönhetem Isten után emberré való formáltatásomat. Sőt amióta Boldogfalván van a rector úr, minden szülék tökéletesen meg voltak elégedve valamint szelíd tanításával, úgy erkölcsös magaviseletével is. Melyről igaz hittel bizonyítok, 1842. június 20-án.

Lajos Józseff mp. csopéai disunitus cantor”

Az első őraljaboldogfalvi diákok névsora (1824–1825)

Fiúgyermek

1. Telegdi Lajos, őraljaboldogfalvi, jött az oskolába 11^a Junii 1824
2. Eperjesi István, ez is őraljaboldogfalvi. Ugyanakkor.
3. Csákány József, háttzegi cantor fia jött 23^a Junii 1824.
4. Klein Jákob őraljaboldogfalvi zsidó fiú, jött 24^a Junii 1824. Tanult őszig, ez ismét vissza fog jóni.
5. Petke István, méltóságos Kendeffi Ferenczné asszony inasa, jött 25^a Junii 1824, elment az asszonyával mint cseléd 28^a Augustii 1824.
6. Lázár János, őraljaboldogfalvi oláh pap fia, jött oskolánkban 3^a Octobris 1824.
7. Roska Ábrahám, totesdi nemes Roska Sámuel fia, jött 24 Novembris 1824.
8. Roska János, matzesdi nemes Roska Boldisár fia, jött 25 Novembris 1824.
9. Hertza Sigmond, fejevízi özvegy Hertza Ádámné fia, jött 4^a Decembris 1824.
10. Fekete Mihály, egy őraljaboldogfalvi csizmadia mostohafia, jött 17^a Januarii 1825.
11. Magyar Moses, réai oláh déák fia. Ugyanakkor jött.
12. Lada Péter, fejevízi nemes Lada János öccse, jött 25^a Januarii 1825.
13. Magyar Miklós, untsukfalvi nemes Magyar Zakariás fia, jött 22. Februarii 1825.

Lánygyermek

1. Lábik Julianna, őraljaboldogfalvi kőműves leánnya, catholica, jött 8^a Julii 1824.
2. Bonyhai Anikó, nalátzi szabó Bonyhai Mihály leánnya, reformata, jött ugyanakkor, de az ősszel, nem lévén módja az apjának itten tartani, kimaradott, addig is onnan jártatta fel naponként. Csakugyan eltelvén a tél, ismét szándékozik feladni egy más kisebb leánnyával együtt.
3. Kámenszki Veronika, háttzegi kereskedő leánnya, catholica. Adatott fel 15^a Augustii 1824. Ennek nincsen tellyes esze és csak próbául adatott ide, ha lehetne-e valamire menni vele? Úgy látszik, hogy valamit szelídült, de sokra nem lehetett vinni. Karácsonig volt itt, azólta otthon van, meglehet, hogy ismét visszahozatik, vagy pedig Bétsbe küldetik. Ezelőtt is volt ott, de semmire sem mehettek ott is vele.
4. Molnár Biri, egy őraljaboldogfalvi asszony leánnya, lutherána, adatott fel 13 Decembris 1824.

5. Novatin Theresia, egy óraljaboldogfalvi özvegyasszony léánnya, jött 17^a Februarii 1825. Ez ugyan mint szolgáló állott bé, de tanulni akar írni, olvasni, varrni és egyéb gazdasz-szonyi dolgokat.

Az óraljaboldogfalvi diákok névsora (1824–1848)

Fiúk			
1. Adorján József	1847	40. Cserbicsán Péter	1834–1836
2. Albuleszk Gyia	1848	41. Csik Illyés	1846
3. Albuleszk György I.	1847–1848	42. Csokán Pál	1848
4. Albuleszk György II.	1848	43. Csuka Antal	1827–1828
5. Albuleszk János	1839–1840	44. Csulai Ferenc	1826
6. Albuleszk József	1846	45. Deák Áron	1831
7. Albuleszk Ruzselia	1848	46. Deák Illyés	1842–1845
8. Ármán Péter	1844	47. Deák János	1843–1844
9. Ármie Salamon	1826–1831	48. Deák Lázár	1834
10. Balog Dániel	1846	49. Deák Máté	1833–1834
11. Bágya Mihály	1826–1829	50. Deák Miklós	1830–1831, 1833
12. Bál Manaszé	1848	51. Deák Péter	1831
13. Bál Mihály	1845–1847	52. Demeter András	1834
14. Bál Péter	1847	53. Denesa János	1832
15. Bálint János	1842–1843	54. Denesisor Péter	1829–1833
16. Beltyán László	1834	55. Dékány István	1828
17. Berbeszk János	1844–1845	56. Dékány László	1828
18. Bernád János	1842–1843	57. Dósa György	1830–1833
19. Bíró Lázár	1848	58. Dregán János	1840–1848
20. Bocsat László	1841, 1843	59. Dregenyesz János	1839–1840, 1846
21. Bocsat Sándor	1840–1841	60. Dumuleszk Péter	1837
22. Boér Elek	1832–1834	61. Eperjesi István	1824–1826
23. Boér József	1832–1834	62. Farkas Gyula	1847
24. Bogyiszláv István	1828–1830	63. Farkas Ignác	1827–1828
25. Bonta Zátyé	1841	64. Farkas László	1828
26. Borvát Sándor	1840	65. Fazakas János	1836–1837
27. Borza Ferenc	1835	66. Fejér Czirillus	1832–1834
28. Broda András	1826–1827	67. Fejér Demeter	1840
29. Broda Mihály	1828	68. Fejér Mitu	1832
30. Buda János	1840–1842	69. Fekete Mihály	1824–1827
31. Budai László	1847	70. Filep József	1844–1847
32. Bukovai/Bukován János	1837–1838	71. Finna József	1843–1845
33. Buzdogán György	1841–1846	72. Finna Sámuel	1843–1845
34. Buzdogán János I.	1825–1826	73. Fodor János	1834
35. Buzdogán János II.	1842–1847	74. Fodor Vidu	1841–1842
36. Czárine/Kárine János	1838–1840	75. Forgó Mihály	1841–1842
37. Czirják Mihály	1844–1848	76. Gaber Sigmond	1847
38. Csákány József	1824–1827	77. Gábor Ádám	1847–1848
39. Csente Mihály	1834–1836	78. Gábor József	1847–1848

79. Gábor Vaszília	1847	83. Ghaß Antal	1847–1848
80. Gáspár Mihály	1827–1828	84. Gyorgyeszk János	1828–1831
81. Germán/Germány Mihály	1848	85. Gyorgyitza Miklós	1847–1848
82. Getse György	1826, 1829	86. György József	1826–1828
87. Halmágy Elek	1828	129. Koszta/Kosztya Ádám	1845–1846
88. Halmágy Ferenc	1844	130. Koszta Elek	1846–1848
89. Halmágy Mihály	1844–1847	131. Koszta György	1826
90. Halmágy Péter	1846–1848	132. Koszta János I.	1843–1847
91. Halmágy Sándor	1845–1848	133. Koszta János II.	1848
92. Helmás Mihály	1843	134. Koszta József	1827–1828
93. Hereza János	1829–1833	135. Koszta László	1832–1834
94. Hertza Mihály	1826, 1828–1829	136. Koszta Miklós	1846–1848
95. Hertza Sámuel	1828	137. Koszta Sofóniás	1846–1848
96. Hertza Zsigmond	1824–1826	138. Kovács Károly	1846–1848
97. Hertzeg Lajos	1847	139. Kovács Lajos	1829
98. Hirnya János I.	1826	140. Kovács Ferenc	1826–1832
99. Hirnya János II.	1848	141. Kovács Károly	1825–1832
100. Iszkra/Iszakru Josip	1826	142. Kupferstein Ignác	1847–1848
101. Itu/Ituly Pál	1845–1847	143. Ladányi Márton	1831
102. Ivuly Ádám	1839–1840	144. Ladányi Péter	1846
103. Jánosi Mihály	1844–1848	145. Lajos József	1826–1832
104. Jári József I.	1842–1846	146. Lajos Lázár	1830–1839
105. Jári József II.	1846–1848	147. Lajos Miklós	1830–1839
106. Jári Károly	1844–1847	148. Lábik András	1826–1829
107. Jári Pál	1827–1828	149. Lábik János	1826–1831
108. Juonics János	1838	150. Láda Péter	1824
109. Kárine Demeter	1837–1840	151. Láda Zsigmond	1847
110. Kárine Miklós	1837–1839	152. Láng Dániel	1842
111. Kelemen Gergely	1827–1828	153. Láng Sámuel	1846–1848
112. Kenda János	1832	154. László Sámuel	1828
113. Kenda József	1841–1843	155. Lázár János	1825–1830
114. Kenda Samu	1841–1845	156. Lugosi János	1848
115. Kenda Zsigmond	1847–1848	157. Lukács János	1835
116. Kendefy Albert	1826	158. Lukács Joseff	1835
117. Kendeffi Ferenc	1835–1837	159. Magár János	1834
118. Kendeffi László	1836–1837	160. Magurécz Iván	1835–1838
119. Kenderesi Dániel	1844–1848	161. Magyar István	1827–1828
120. Kenderesi Farkas	1825–1827	162. Magyar Miklós	1824–1828
121. Kenderesi János	1826–1827	163. Magyar Mózes	1824–1829
122. Kenderesi József	1844–1847	164. Makkai Áron	1839–1841
123. Kenderesi Lajos	1831–1834	165. Makkai József	1839–1844
124. Kis József	1843	166. Mán János	1846
125. Klein Jákob	1824–1827	167. Mánya István	1847–1848
126. Kompert István	1848	168. Mátyás Illyés	1841
127. Kompert Pál	1848	169. Mihályásze János	1837
128. Kotsis András	1826	170. Mihályi János	1836–1837

171. Mihonya József	1827	175. Munza János	1845–1848
172. Miklósi Áron	1841–1846	176. Munyán János	1839–1841
173. Molnár Pisti	1826	177. Muntyán Márton	1838–1840
174. Moses Áron	1833–1836	178. Nagy József	1840–1841
179. Nándra Endre	1835	221. Poloni Mihály	1843
180. Nándra János	1847–1848	222. Poncsa János	1832
181. Nándra Nándra	1831–1834	223. Popovits Elek	1832
182. Nándra Péter	1848	224. Popovits Theodor	1827–1828
183. Neymeyer Károly	1826–1828	225. Rigó Gyula	1843
184. Novot Ferenc	1826	226. Robai János	1827
185. Nyikolájeszk András	1839–1840	227. Roska Ábrahám	1824–1827
186. Nyikolájeszk Vaszi	1840	228. Roska István	1827–1828
187. Orosz János	1832–1833	229. Roska János	1824–1827
188. Orosz Péter	1832–1833	230. Rus Péter	1832–1836
189. Pap Béni	1841–1847	231. Salamon Manoszé	1836
190. Pap Ésaías	1838–1840	232. Sándor János	1847
191. Pap Flórián	1835–1836	233. Sigu Mihály	1843–1846
192. Pap György I.	1830–1834	234. Simon Antal	1826–1828
193. Pap György II.	1846	235. Simon Berbuc	1848
194. Pap Izsák	1839–1840	236. Simon Ventzel	1827–1829
195. Pap István	1838	237. Smit János	1847–1848
196. Pap János I.	1845–1847	238. Szabó László	1841–1844
197. Pap János II.	1846–1848	239. Szabó Nándra	1831
198. Pap János III.	1834, 1841	240. Szakács Albert	1845–1848
199. Pap József	1838	241. Szakács Ádám	1844–1847
200. Pap Károly I.	1832–1833	242. Szalai József	1845–1848
201. Pap Károly II.	1847–1848	243. Szamosán Elek	1834–1838
202. Pap László	1840, 1843–1845	244. Szimera József	1838
203. Pap Lázár	1846–1848	245. Szimuleszk Marin	1838
204. Pap Márton	1845–1848	246. Szirb József	1842
205. Pap Miklós	1830	247. Szóra Áron	1839–1847
206. Pap Moses	1835–1837	248. Szóra János	1837–1841
207. Pap Pál	1833–1839	249. Szóra Márton	1838
208. Pap Péter I.	1833–1843	250. Szóra Moses	1837–1841
209. Pap Péter II.	1847	251. Szúra Noé	1840–1841, 1843
210. Pap Simon	1838–1840	252. Szúra Novák	1838–1840
211. Pap Theofil	1847–1848	253. Szúra Zakariás	1828
212. Petke István	1824	254. Szücs László	1839–1840
213. Petrik Sándor	1835–1836	255. Telegdi Lajos	1824–1826
214. Petrik Zsigmond	1835–1836	256. Terián István	1838
215. Péntek József	1844	257. Terián Lázár	1848
216. Pirv József	1837–1844	258. Theodorovics Arehigenes	1845
217. Pogán Antal	1844–1847	259. Todorán János	1848
218. Pogány István	1845–1848	260. Todoszie György	1827–1829
219. Pogány Zsigmond I.	1844–1847	261. Tógyereszk/Tódor Vida	1841–1843
220. Pogány Zsigmond II.	1844–1846	262. Török József	1844–1845

263. Török Sándor	1836–1837	267. Ungur Éσαιás	1835
264. Török Sigmond	1836–1837	268. Ungur János	1844–1846
265. Turtyán József	1844	269. Urikán Vaszilia	1848
266. Ungur Ábrahám	1843–1846	270. Vajin Péter	1847–1848
271. Valcseli Kozma	1835	282. Vitán László II.	1842–1847
272. Várhegyi István	1826–1828	283. Vizánti Áron	1841–1843
273. Várhegyi József	1826–1828	284. Vladiszláv István	1830–1833
274. Vári Mózes	1833	285. Vladiszláv Jákob	1833–1834
275. Velk Tamás	1837–1838	286. Vladiszláv László	1841
276. Vég Elek	1831–1833, 1848	287. Vladiszláv Pál	1833–1836
277. Vikertie Áron	1831	288. Vlád Sámuel	1847–1848
278. Vincze Áron	1832–1833	289. Zajkáni Kitidián	1841–1843
279. Visánczki Áron	1845	290. Zajkáni Maczesku	1841–1843
280. Vitályos Gábor	1826–1830	291. Zsongráv Mihály	1848
281. Vitán László I.	1828–1830		

Lányok

292. Bareza Sára	1845–1847	311. Kenderesi Terézia	1828–1829
293. Bágya Borbála	1828–1829	312. Kis Ágnes	1828
294. Bonyhai Anikó	1824	313. Koszta Zsuzsanna	1846
295. Czirják Karolina	1844–1845	314. Kováts Kata	1825–1828
296. Czirják Rozália	1844–1845	315. Lábik Julianna	1824–1827
297. Csuka Ágnes	1827–1828	316. Leska Julianna	1826
298. Dékány Mária	1828	317. Mézin Zsófia	1844–1847
299. Farkas Karolina	1828	318. Molnár Borbála	1824
300. Farkas Zsuzsanna	1826–1828	319. Novatin Terézia	1825
301. Finna Zsuzsanna	1844–1845	320. Pap Karolina	1845
302. Fogadós Rózsi	1833	321. Pogány Rozália	1826–1828
303. Gál Julianna	1828–1833	322. Potrik Ráchel	1828–1829
304. Gál Katica	1827–1833	323. Rigó Cecilia	1846–1847
305. Hrányik Mária	1838	324. Rigó Ilka	1846–1847
306. Jári Jozefa	1827	325. Szathmári Anna	1844
307. Kámenszki Veronika	1824	326. Szathmári Jozefa	1845
308. Kelemen Jozefa	1827	327. Theodorovics Matilda	1845
309. Kenderesi Ágnes	1825–1826	328. Vitályos Ágnes	1830–1834
310. Kenderesi Ráchel	1844		

A kolozsvári múzeum középkori kőtára

Kutatástörténeti áttekintés

Talán Pierre Lescaplier francia diplomáciai futár lehetett az első név szerint ismert amatőr kutató, aki útban a gyulafehérvári fejedelmi udvar felé, 1574-ben Kolozsvárott egy kapualjba befalazott két római feliratos kőtáblát örökített meg.¹ A nyomában haladó lelkes, bár főleg külhoni régiségbúvárokat a 18. századtól kezdve fokozatosan hazai, ám az ismeretlenség homályába burkolózó epigráfusaink váltották föl.² Buzgón lejegyeztek mindent, ami csak az útjukba került a városban. Egyikük 1705-ben a II. Rákóczi Ferenc tiszteletére állított diadalkapu alkalmi szövegeit hagyta az utókorra.³ 1735-ben idősebb Pataki István, Páter Pál, Gyergyai Pál szenátorok és Füzéri György jegyző kifejezetten a kolozsvári magisztrátus megbízásából készítettek el közhasznú összeírásukat *Descriptio civitatis Claudiopolis ab origine repetita...*, azaz *Kolozsvár város leírása eredetéig visszamenőleg, továbbá azok a föliratok, melyek a bástyákon és más nevezetes épületeken mindenütt láthatók* címmel.⁴ A június 23-án benyújtott összeállításukat, legalábbis jegyzékük utolsó mondata szerint, nyomtatásban szándékozott megjelentetni a városi tanács a „lakosság okulására és épülésére”. A testület nemes célja azonban nem valósult meg, sőt az eredeti kézirat is elkallódott az idők folyamán. Tartalma ma már csak másolatokból ismeretes.⁵

1781-ben Blahó Vince a Szent Mihály-plébániatemplom feliratait gyűjtötte össze, ám nem elégedett meg pusztán leírásukkal, hanem azokat összevetette az ide vonatkozó történeti forrásokkal is.⁶ 1818-ban Létavay Sándor György piarista matematikatanár készített újabb listát „azon Kő írásokról”, „mellyek Kolosvár Városának kőfalain vagy nevezetes épületein találtnak”.⁷ Munkája tulajdonképpen Patakiék jegyzékén alapult.

A 19. század negyvenes éveiben azután egy merőben más, gyakorlati probléma kapcsán került föl ismét a történelmi beccsel bíró köemlékek összegyűjtésének gondolata. Oka a város terjeszkedése volt. Kolozsvár fejlődésének legnagyobb akadálya akkor ugyanis a középkori

¹ Pierre Lescaplier utazása Erdélyben. 1574. Közreadja Benda Kálmán–Tardy Lajos. Bp. 1982. 91–92. Az útnapló epigráfiai anyagát egy ismeretlen személy később magyarázatokkal látta el, és a Lescaplier által lejegyzett latin föliratok szövegét megküldte Jan Gruter (1560–1627) holland tudósnek, a máig alapvető *Corpus inscriptionum antiquae totius orbis Romanorum* egyik szerzőjének, aki a rendelkezésre álló anyagot fölvette gyűjteményébe. Vö. Benda Kálmán–Tardy Lajos: *Utószó*. = Uo. 112.

² A humanista tradíciókon nyugvó epigráfiai gyűjtést Magyarországon Megyericsei János indította el a 15. században. Mennyisége óriási, s terjedelmes a rá vonatkozó szakirodalom is.

³ *Descriptio portae triumphalis Francisco Rakoczy Claudiopoli erectae*. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattára, Fol. Lat. 377. ff. 113–114.

⁴ Teljes címe: *Descriptio civitatis Claudiopolis ab origine repetita inscriptionibus, in moenibus et aliis notabilibus aedificiis undique conspicuis, pro augmento et varietate incolarum ac religionum, pro vicissitudinibus fatorum, directione item politica, usque ad modernum statum, continuata et compendiose concinnata. Per deputatos pro hoc negotio civitatis amplissimos dominos Paulum Pater, Stephanum Pataki seniore, Paulum Gyergyai senatores et Georgium Füzéri juratum civitatis notarium*.

⁵ A számos kópia közül kettőt az OSZK Kézirattárában őriznek: Quart. Lat. 2072. Fol. Lat. 1208. Erdélyi könyvtárakban, levéltárakban található másolatokról Márkos Albert írt az 1944-ben kiadott magyar fordítás bevezetésében. Kolozsvár 1944. 3–6. (Erdélyi Ritkaságok 18).

⁶ Blahó, Vincentius O. F. M.: *Signatura de templo S. Michaelis Claudiopolitano*. 1781. OSZK Kézirattára, Quart. Lat. 62/3. f. 159. (Miller Jakab Ferdinánd másolatában). *De anno et insignibus, quae in fronte parochialis ecclesiae Sancti Michaelis archangelici cernuntur Claudiopoli*. 1781. = *Notatae historicae miscellanea* [...] OSZK Kézirattára, Oct. Lat. 68. f. 27–28. v.

⁷ Létavay Sándor: *Jegyzetek Bocskay István erdélyi fejedelem szerencsés Péntek napja eránt 's néhány Erdélyi Felírások*. Tudományos Gyűjtemény (1818. V. kötet). 132–141.

fal- és bástyarendszer, amely a 18. század eleji kényszerű renoválások következtében helyellközettel még eléggé ép állapotban érte meg az új századot. Noha a falak és bástyák állapotát állandóan ellenőrizték, sőt néha még javíttatták is őket, fönntartásukat a lakosság már teljesen fölöslegesnek tartotta. Az 1788-ban Bécsben megalakult Aedilis Directio azonban csak abban az esetben járult hozzá a lerombolásukhoz (nyilván hadászati szempontokat is mérlegelve), ha az ominózus falszakaszok valóban ledőléssel fenyegettek. A magas hivatal érdekeivel persze senki sem törődött, és mindennaposak voltak az engedély nélküli bontogatások. Mellesleg szólva a városnak mindebből elég tetemes anyagi haszna származott, mivel így ingyen jutott jó minőségű kőanyaghoz.⁸ Ezt megakadályozandó a császárság székhelyén 1841-ben rendeletet hoztak, hogy a várfalakból a faragott és feliratos köveket szedjék ki, és a város kegyelettel őrizze meg azokat.⁹ A leirat valamennyire hatásos volt, mert a tanácsház építése idején Kolozsvár jegyzője drámai erejű beszédet mondott egy lebontásra ítélt falrész fönntartása érdekében. A magisztrátus erre sürgősen elhatározta, hogy a vár falában található írásos fragmentumokat a készülő új városháza falába fogja beépíttetni.¹⁰ A nagy fogadkozás azonban csupán két köemlék megmentését eredményezte, valamint azt, hogy Nagyajtai Kovács István és Nagy Iván genealógusok rögzíthettek néhány – akkor még meglévő – töredéket, síremléket, de igen jellemző módon erre csak az Angliából idetelepült John Paget javaslata után került sor.¹¹

1853-ban a Katonai Parancsnokság leiratban értesítette a várost, hogy az 1850. december 31-én keltrendelet értelmében az „épületi emlékek fönntartására kellő gondot kell fordítani”. Hamarosan létrejött Bécsben a Central Commission, a koronatarományokba pedig ún. conservatorokat neveztek ki a szóban forgó műemlék(ek) védelmére. A tanács erre az új tisztségre Schütz Józsefet javasolta, s egyben azzal is megbízta, hogy készítsen listát a város megőrzendő építészeti monumentumairól, kőfaragványairól.¹²

⁸ Például a Szent Mihály-plébániatemplom új tornyához Nagy István tanácsos várfalából emelték ki a szebb köveket, de fölhasználták az építkezéshez a kolozsmonostori apátság kőanyagát is. Vö. Entz Géza Antal: *A kolozsvári Szent Mihály-templom neogótikus harangtornya*. *Ars Hungarica* X(1982). 247, 274.

⁹ A várfalakból kikerülő föliratos kövek városháza-falba beépítésének indoklása: „célszerűnek látják [...] mind historiai tekintetből, mind pedig a jelen kornak a hajdan kor iránt viseltetni kellett tiszteleténél fogva”. Kolozsvári Állami Levéltár (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, Cluj-Napoca), Tanácsulési Jegyzőkönyvek. 1843/251. 951, 1844/720. (Magyar Országos Levéltár – a továbbiakban MOL – X. 1250).

¹⁰ Gazdag levéltári forrásanyagot fölhasználva vizsgálta B. Nagy Margit: *Várorendezés Kolozsvárt és Máramarosszigeten a múlt század első felében*. = *Stilusok, művek, mesterek*. Művészettörténeti tanulmányok. Buk. 1977. 128–129. A korabeli utazási irodalomban megemlékezett a rombolásokról gróf Festetics László is 1796-ban a „Nagy Oskola-szünet”-ben. OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 3694. f. 51. v. A kolozsvári városházák bontásához hasonlóan játszódott le a pesti falak és bástyák 1780–1787 közötti vandál lerombolása. E pusztításról részletesen írt, kolozsvári analógiákkal, Römer Flóris: *A régi Pest*. Történeti tanulmány. Bp. 1873. 153–165.

¹¹ Nagyajtai Kovács István: *Vándorlások Kolozsvár' várfalai körül 1840-ben majusban*. Nemzeti Társalkodó (1840. II. félév) 6. szám. 1–46; 7. szám. 49–55; 8. szám. 57–62; 9. szám. 65–72; 10. szám. 73–76; Nagyajtai Kovács István: *Kolozsvári régiségek*. Tudománytár XIV(1843). 14. szám. 67–76. Nagyajtairól: *Nagy-Ajtai Kovács István meghalt (1799. V. 3.–1872. I. 14.)*. Századok 6.(1872). 130; Egyed Ákos: *Nagyajtai Kovács István és az erdélyi tudományos történetírás kibontakozása*. Erdélyi Múzeum LV(1993). 1–2. 41–50. Jánosi Ferenc, aki ez időben a Monostorkaputól a Szent-kapuig terjedő várak birtokosa volt, negyvenhárom latin és német nyelvű, falba épített síríratról tudott, Bölöni Farkas Sándor pedig arról értesítette a bűvárkodókat, hogy ugyanezen várszakaszon van az 1594-ben lefejezett s ide temetett országnagyok epitáfiuma. Vö. Lászlóffy Aladár: *Hátsongárd*. Bp. 1989. 16–17. A Bethlen-bástya fölméréséről: Csányi Károly–Lux Géza: *A kolozsvári várfal egy része a Bethlen-bástyánál*. A M. Kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti Tanszékének Közleményei 17. (Különnyomat a *Technika* 1942/9. 1–5. számából).

¹² Az építészeti emlékek számbavételére vonatkozó iratot a Kolozsvári Állami Levéltár őrzi. Tanácsai jegyzőkönyvek. 1853/147. Idézi B. Nagy Margit: *i.m.* 129. 10. jegyzet. Magának a jegyzéknek a holléte – ha egyáltalán elkészült – nem ismeretes. Szentesi Edit szíves közlése szerint a bécsi Central Commission iratai között nincs nyoma.

A lassan konszolidálódó politikai légkörben, 1859. november 23-án megalakult az Erdélyi Múzeum-Egyesület, majd az Erdélyi Nemzeti Múzeum.¹³ A gróf Mikó Imre kezdeményezésével és anyagi támogatásával létrehozott múzeum az első időkben az alapító tizenkét holdas kertjében álló ún. Mikó-villában kapott helyet.¹⁴ A kerti lak első emeletének déli szárnyán helyezkedett el a mindössze egyetlen teremből álló Régiségtár (vagy Érem- és Régiségtár, Történeti Tár). Kezdetben összeömlesztve a könyvtáros vezetése alá tartozott.¹⁵

1862-ben az anyag gondozását Finály Henrikre bízta, aki 1863-ban megkezdte lajstromozását (1864 februárjáig).¹⁶ Bár 1861–1864 között Kagerbauer Antal tervei szerint jelentősen átalakították és bővítették az épületet, e munkálatok sajnos semmiféle változást nem jelentettek a helyhiánnyal küszködő Régiségtár életében, amelynek ez idő tájt még csak igen csekély részét képezték a köemlékek, a nyilvánosság számára egyáltalán nem hozzáférhetően.¹⁷ Römer Flóris mindenesetre egy feliratos római kőfaragványról emlékezett meg úti jegyzőkönyvében, amikor Theodor Mommsen fölkérésére végzett ott kutatásokat.¹⁸

Ekkor azonban már a historizmus szellemének megfelelően inkább a középkori templomok és egyéb romok építészeti részletei kötötték le az archeológusok, mindenekelőtt gróf Esterházy János figyelmét, aki elsőként dolgozta föl Kolozsvár legjelentősebb egyházi műemlékeit a „buta csúcsíves ablakaikkal” és síremlékeit,¹⁹ a Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága pedig rajzgyűjteménye számára készítettet a helyszínen felméréseket.²⁰

A kiegyezés után a Magyar Történelmi Társulat első vándorgyűlését Kolozsvárott rendezte meg. Az ülésszakon a tagok ismét fölhívták az illetékesek figyelmét a még álló középkori fal-

¹³ Kántor Lajos: *Hídvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében*. Erdélyi Múzeum XXXVI(1931). 182–200; Clauser M.: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése*. Katholikus Szemle LII(1938). 368–369; Szabó T. Attila: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története 1859–1918. = Erdély magyar egyeteme*. Kolozsvár 1941. 139–149.

¹⁴ Kelemen Lajos: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története. = Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére 1859–1909*. Szerk. Erdélyi Péter. Kvár 1942. 26, 40. Mikó Imre történészként is jelentőset alkotott. Többek között 1856-tól 1862-ig szerkesztette az Erdélyi Történelmi Adatok sorozatot. 1868-ban *Benkő József élete és munkái* (Pest 1868) című művében méltatta pályatársának munkásságát. A Múzeumra vonatkozó iratok az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori levéltárában (ma Arhiva Istorică a Filialei din Cluj a Academiei Române) található, Mikó Imre levelezésének egy részével együtt (MOL X. 1221, 1227). Mikó Imre levelezésének másik része (1850–1860) a kolozsvári Állami Levéltárban található (MOL X. 9689). Méltatások munkásságáról: *Megemlékezés gróf Mikó Imréről. 1805. szeptember 4.–1876. szeptember 16.* Századok 10(1876). 754–755; Kemény Gábor: *Emlébeszéd gróf Mikó Imre felett*. Századok 11(1877). 97–109; *Gróf Mikó Imre* (szobrának leleplezése Kolozsváron, 1889. június 10.). Századok 23(1889). 670–671.

¹⁵ *Visszapillantás a titkárról. = Emlékkönyv gróf Mikó Imre emlékszobra leleplezése alkalmára*. Kolozsvárt 1889. június 10. 43.

¹⁶ Uo. 44.

¹⁷ B. Nagy Margit: *Kagerbauer Antal és a romantika építészete Erdélyben. = Stílusok, művek, mesterek*. 91–92. 10. jegyzet.

¹⁸ Römer Flóris úti jegyzőkönyvei. XV. 54. Römer Flóris hagyatéka (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – KÖH – Könyvtára).

¹⁹ Az Esterházy család ifjabb cseszneki ágából származó gróf a Történelmi Társulat alapító tagja s kolozsvári állandó bizottságának elnöke volt. Néhány a témába vágó publikációja: *A kolozsvári Sz. Mihály-egyház története és építészeti leírata*. Archaeologiai Közlemények III(1863). 57–62; *A kolozsvári Boldog-Asszonyról címzett minorita, jelenleg evang. reform. egyház történeti és építészeti leírása*. Archaeologiai Közlemények IV(1864). 3–8; *A kolozsvári ferencesek egyháza*. Magyar Sion IV(1866). 561–585; *A kolozsmonostori apátság és egyházi maradványainak leírása*. Archaeologiai Közlemények IX(1873). 34–36. Méltatása: *Gróf Esterházy János (1810. III. 10.–1874. III. 17.)*. Századok 8(1874). 227, 289–291. (A család levéltárát a pozsonyi Státny slovensky ústedny archívban őrzik. Mikrofilmen: MOL X. 959.)

²⁰ A Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottságának kolozsvári rajzanyaga 1945-ben megsemmisült.

maradványokra és más építészeti töredékek veszedelmére és védelmére. Sajnos minden eredmény nélkül.²¹

Az 1868. szeptember 20–25. között tartott konferencián Rómer Flóris fölszólalásában, Kolozsvár egyházi építészetről értekezve fölvetette, hogy ezen templomok „ajtói némely sajátságuk miatt tüzetes lerajzolást érdemelnek”.²² Fölvívása pusztába kiáltott szó maradt. Akárcsak Henszlmann Imréné, aki magasabb fórumon, az országgyűlésben interpellált az erdélyi műemlékek védelmében.²³ A hiábavaló küzdelemről, az újabb veszteségekről számolt be Esterházy János is Ipolyi Arnoldhoz írt 1870. március 28-án kelt levelében: „Szomorú hírrel írhatom, hogy éppen ma kezdik el a városi kapukat bontani, melyeket minden erőnk megfeszítése dacára megmenteni nem lehetett.”²⁴

Ez időtől kezdve jószerivel csupán a történészeket érdekelték a város műemlékeinek kőfaragványai. Így Szádeczky Lajost, Márki Sándort és főleg Jakab Eleket. Utóbbi háromkötetes monográfiájában, *világosító rajzok* segítségével adta ki a város történetét.²⁵ Hatalmas munkájához Kolozsvár akkor legkeresettebb fotográfusa, Veress Ferenc nyújtott segítséget.²⁶

²¹ Horváth Mihály: *Elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvárt 1868. szept. 21-én tartott gyűlésén*. Századok 2(1868). 521–529. A nagygyűlés állásfoglalásáról, a veszélyeztetett emlékek lerajzolásáról az Archaeologiai Értesítő első évfolyamában (1869) olvashatunk több kisebb cikket és közleményt (29–34, 46, 81–83, 118, 164–165). A téma jelentőségére való tekintettel az Értesítő még a következő számában is foglalkozott a bontásokkal: Schultz Ferenc: *Két elítélt hazai emlék*. Archaeologiai Értesítő II(1870). 8–10. A nagyközönségnek szóló népszerű Vasárnapi Újság ugyancsak megemlékezett a végnapokat élő kolozsvári városfalakról: *A kolozsvári Hídkapu-torony*. Vasárnapi Újság XVII(1870). 43–46. A Társulat fölkereste az új múzeumot is. A látogatásról Rómer Flóris számolt be az Archaeologiai Értesítő hasábjain: „Kitűnő figyelmet fordított az osztály az országos múzeum régészeti kincseire [...] Én itt csak az archaeologiai osztályra szorítkozom. Már künn a főépület körül, valamint tornáca alatt, jól fenntartott római műemlékeket látunk felállítva, a lépcsőn a felírástól téglák (többnyire Torma ajándéka) a legszebb rendben felállítják...” [Rómer Flóris:] *Visszapillantás a magyar történelmi társulatnak Kolozsvárott tartott első vidéki nagygyűlésére*. Archaeologiai Értesítő I(1869). 31–32. A gyűlést kísérő nagy érdeklődést bizonyította az is, hogy számos családi levéltárból küldtek a Társulatnak okleveleket (355 darabot) magánszemélyek, melyekről Szabó Károly készített később regesztákat. Vö. OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 2243.

²² *Visszapillantás a titkárról*. = I. m. 30. 21. jegyzet. Rómer mindenesetre élenjárt az emlékek lerajzolásában, melyről leginkább úti jegyzőkönyvei tanúskodnak. A XV. számában apró följegyzéseket rögzített az akadémiai (piarista) templomról és a Farkas utcai református egyházzal. Itt megjegyezte, hogy „a könyvnyomda előtt a régi portale egyik faragott köve [fekszik]... Általános restaurálási tervet készíteni, pontosan felmérni.” A Szent Mihály-templomról szólva fölírta, hogy az „archívumban” olyan oroszlán van, mint a kolozsmonostori, a „csigagrádicson” pedig kettős feljárás, ahol egy kőfaragójegy is látható G. BOTATS I /15/98. fölirattal. Vö. Rómer Flóris úti jegyzőkönyvei. XV. 57–60; XXVI. 85. Rómer Flóris hagyatéka. KÖH Könyvtára. Kolozsváron kívül fölkereste a szomszédos Kolozsmonostort is. Az ott látottakról rövid cikket közölt: *A kolozsmonostori apátság*. Vasárnapi Újság XVI(1869). 59–60.

²³ *Interpelláció kolozsvári műemlékek ügyében*. Pest 1870. január 31. = *Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. IV. Pest 1870. 77.

²⁴ Esztergomi Prímási Levéltár. Archivum ecclesiasticum. Ipolyi Arnold hagyatéka. Levelezés.

²⁵ *Kolozsvár története*. I–III. Szerk. Jakab Elek. Buda–Budapest, 1870–1888. *Kolozsvár története világosító rajzai*. Az író eredetijéről köre metszette Haske Ferenc. Bp. 1888. A hatalmas munka tulajdonképpen egy pályázatra készült. 1863-ban Kolozsvár vezetősége pályázatot hirdetett a város monográfiájának megírására kemény szakmai feltételekkel, mert azt várta, hogy a pályázó „feliratok, műemlékek, pénzek, eredeti oklevelek, szóval első hitelességű adatok alapján, oknyomozólag, kritikailag megválasztással” írja meg a város történetét 1848-ig (*Kolozsvár története*. I. 22). Teljesítményének elismerésül az Akadémia 1870-ben Jakab Eleket levelező tagjává választotta. Életéről és munkásságáról: Egyed Ákos: *Jakab Elek történetírásáról*. = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 558–568. (Részletes irodalommal és forrásokkal).

²⁶ Veress már évtizedekkel korábban is fényképezte a város műemlékeit. Erről *Kolozsvár képekben* című albuma tanúskodik. Munkásságáról teljességre törekvő bibliográfiával: Miklósi Sikes Csaba: *Fényképezés és műtermek Erdélyben 1839–1916*. Tudománytár és okmánytár. Székelyudvarhely 2001. 212–215.

1872-ben megalakult a Ferenc József Tudományegyetem, ahol a Múzeum-Egyesület gyűjteményei tették lehetővé a művészettörténeti kutatómunka elindítását is.²⁷ Ezt még abban az évben, majd 1895-ben bérleti szerződés szabályozta. E kapcsolat azonban fokozatosan kiszolgáltatta az Egyesületet az Egyetemnek. Így az Erdélyi Nemzeti Múzeum önálló otthonának terve föl sem merülhetett az igazgató-tanárok részéről.²⁸ Bár számos nehézséggel kellett megbirkózni, a század végén mégis elkezdődhetett egy spontán munka, amely épületek kibontott részleteit, kapukat, ablakkereteket, ajtókat, kandallókat, szobrokat, domborműveket igyekezett megmenteni a pusztulástól. Kolozsvárott Pákei Lajos (a város akkori főépítésze) nevéhez fűződik az épületrészek mentése, aki elsősorban a 16–17. századi emlékeket gyűjtötte össze. E mozgalom az 1894-ben lebontott Wolphard–Kakas-ház reneszánsz ajtó- és ablakkereteinek begyűjtésével indult, és eredménye végül egy hatalmas kollekció lett. Pákei szerette volna a maradványokat az általa helyreállított Hunyadi Mátyás-féle szülőházban berendezendő Kolozsvári Történeti Múzeumban bemutatni. Tervéből nem lett semmi, miután az épületet az Erdélyi Kárpát Egyesület és annak néprajzi gyűjteménye foglalta el.²⁹ Nem valósult meg másik, dédelgetett álma sem, „Kolozsvár építészeti műemlékei”-nek rajzokban történő kiadása a 14. századtól a 19. század derekáig. Rekonstrukciói Jakab Elek „világosító” tábláin és mindenekelőtt Myskovszky Viktor intérieur-fantáziáin alapultak. Az általuk képviselt műemlék-interpretáció, mely tulajdonképpen a historizmus képzőművészeti gyakorlatán és esztétikai normáin alapult, ekkorra már befutotta a maga pályáját. Pákei pontos műszaki dokumentálás helyett romantikus ihletésű rajzokat készített, s már akkor túlhaladottnak tekinthető módszere miatt sehol sem akadt kiadója, mint ahogy néhány évvel korábban Myskovszkynak sem.³⁰ Ha fenti elképzelései nem realizálódtak is, néhány építészeti töredéket legalább sikerült megmentenie. Azokat a reneszánsz fragmentumokat, amelyek nem kerültek be a múzeum állományába, és a közterületeken szanaszét hevertek, beépítette saját, Majális utcai villájába.³¹

Pákei mellett Gerecze Péter foglalkozott még ekkor érdemben a kolozsvári és erdélyi építészeti töredékekkel. Először Szalay Imre megbízásából az ezredéves kiállításra gyűjtött Pulszky

²⁷ A Kolozsvári Egyetemre vonatkozó iratanyagot (1804–1899) a MOL őrzi: P 435; Jakó Zsigmond: *Kelemen Lajos (1877–1963)*. = Uő: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. (METEM Könyvek 18.) Szerk. Zombori István. Bp. 1997. 425.

²⁸ Az egyetem történetére vonatkozó irodalom: *Erdély magyar egyeteme*. Szerk. Bisztray Gy.–Szabó T. Attila–Tamás László. Kolozsvár 1941; *Jegyzőkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület önkényes megszüntetéséről (1950)*. Erdélyi Múzeum LIII(1991). 184–185.

²⁹ A Wolphard-ház bontásáról leghitelesebben a Műemlékek Országos Bizottságának iratanyaga számolt be (183/110). Ezt az dokumentumot először Gerecze Péter közölte műemléki lajstromában, majd nyomában Balogh Jolán. Azóta a teljes 1893-as év anyaga eltűnt. Némi tájékoztatást nyújt az eseményről a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a MOL-ban 1956-ban elpusztult iratanyaga: 1882 – V. – 320201, 27644, 43589, 44250. Kivonatai az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetének Levéltári Regeszta-gyűjteményében található MDK A – I. – 4. jelzet alatt (Valkó Arisztid gyűjtése). A Mátyás-szülőház helyreállításáról: MOB Iratok 1882/51, 65, 76, 104, 1883/25, 37, 1885/7, 1897/123, 130, 1899/259, 290, 340, 361, valamint Guttman Szabolcs: *Pákei Lajos (1853–1921) kolozsvári hagyatéka*. Pávilon 8. szám (1993) 49–52.

³⁰ Balogh Jolán: *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. Kvár 1944 (Erdélyi Tudományos Füzetek 186); *Pákei Lajos (1853–1921) rajzai Kolozsvár reneszánsz építészeti emlékeiről*. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása Székesfehérváron. 183–184. (Budapest) é. n. (1983); Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragóműhelyek. XVI. század*. Bp. 1985. 111; Kirizsán Imola: *Pákei Lajos reneszánsz kőgyűjteménye Kolozsváron*. Kézirat. Kvár, 1994.

³¹ 1936-ban a román állam a villát megvásárolta az egyetemnek, a mozdítható faragványokat pedig beszállította a múzeumba. A faragott kövek beépítése a historizmusban általános gyakorlat volt az építészek körében. Hauszmann Alajos a budai királyi palota átépítése során izbégi nyaralója kertjébe vitetett el középkori maradványokat. Ströbl Alajos budavári házában épített föl középkori és reneszánsz fragmentumokból egy kutat. 1903-ban Jakab Árpád kassai palotájában állította föl a Szent Erzsébet-székesegyház néhány faragványát (Horler Miklós: *Magyarország építészeti töredékeinek helyzetképe*. = LAHU I. 26–28. A kassai faragványok megmentésére lásd még: MOB Iratok 1900/24).

Károly mellett anyagot, majd készülő helyrajzi lajstromához.³² Jelentősek voltak még Csányi Károly 1895-ben műegyetemi hallgatók bevonásával végzett fölmérései a Szent Mihály-templomról.³³

A múzeum kötára az Érem- és Régiségtár részeként ekkor kezdett határozottan különválni a többi gyűjteménytől. Anyaga az évek során a különböző műemléki fölmérések, ásatások, res-



A kötár Pósta Béla-féle rendszere



A Szent György-szobor gipszmásolata a kötár Pósta Béla-féle rendszerében

taurálások során egyre bővült, gazdagodott, ámbár továbbra is méltatlan helyeken volt bezúfolva a közönség szeme elől elrejtve.³⁴ Többszöri kényszerű költözködés után végül egy aránylag elfogadható, de még mindig ideiglenes helyen, az egyetem központi épületének keleti szárnyán lévő alagsorban, egy 14,8 m × 7,30 m alapterületű teremben állították föl a római emlékeket. A „keresztény kori” kőfaragványok az északi szárny szuterénjében kaptak helyet, de közülük néhányat helyhiány miatt már csak az udvaron tudtak elhelyezni.³⁵ Gyarapításukhoz Kelemen Lajos járult hozzá a leghatékonyabban. Ő már a 19. század kilencvenes éveinek végétől – legelső publikációiban is – lelkes agitációt folytatott a múzeum középkori kötárának fejlesztéséért.³⁶ *Műemlékeink érdekében* című, 1903-ban megjelent cikkében például drámai hévvel ostromozta az egyházakat, amiért templomaikat kiforgatják eredeti mivoltukból, és felelőtlenül elhánnyák a renoválások alkalmával előkerült faragott köveket, ahelyett hogy a múzeumba juttatnák őket: „Az Erdélyi Múzeum Régiségtára gyűjti az ilyenemű emlékeket. Gyűj-

³² OMvH Magyar Építészeti Múzeuma, Gerecze Péter hagyatéka. Ltsz.: 751530. Kiadása: Gerecze Péter: *Szobrászati emlékek Magyarországon. = Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye.* Szerk. Matlekovits Sándor. Bp. 1898. 90–95. Számos erdélyi kőfaragványt felsorolt még Pulszky Károly is a millenniumi kiállításához készített 1895-ös anyaggyűjtésében. OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 1509/2.

³³ 1895. június 28. OMvH Tervtára, Cziegler Győző hagyatéka. Hat évvel később Möller István restaurálta a kolozsvári ferences kolostort. MOB Iratok 1901/497, 1902/56, 1903/750. A kolozsvári műemlékekről jó áttekintést ad ezekből az évekből: MOB Iratok 1902/603; Márki Sándor: *Jegyzéke a megőrzendő kolozsvári emlékeknek.* Művészet I(1902). 289; Kelemen Lajos–K. Fodor József: *Kolozsvári kalauz.* Kvár, 1902. (Ez utóbbi ismertetés beszámol a múzeumba került maroszentkirályi körablakról, a Brassó vidéki Apáca település templomának ajtajáról és a Hunyadiak gyulafehérvári sírjeleik gipszmásolatairól: 39–41.)

³⁴ Gerecze Péter: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. = Magyarország műemlékei.* II. Szerk. br. Forster Gyula. Bp. 1906. 429–437.

³⁵ Rövid ismertetése: *Emlékkönyv gróf Mikó Imre emlékszobra leleplezése alkalmára.* 44; Pósta Béla: *Köemlékek föllállítása az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában.* Múzeumi és Könyvtári Értesítő (1907). 138–140; Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragóműhelyek. XVI. század.* Bp. 1985. 173.

³⁶ Például *Lebontott régi házak* című írásában. Erdély 1899/10–12. szám. 85–86.

teménye kicsiny, de kezdetnek szép. A nyáron többször megtekintve, mindig elgondoltam, hogy hova fejlődhetett volna máig ez a gyűjtemény, ha az utolsó huszonöt év alatt lebontott régi templomokból csak bár a legjellemzőbb kőajtot, egy-egy szebb ablakot, boltzárókövet vagy vállkövet a Régiségtárba beküldötték volna [...]. Gazdag gyűjtemény mutatná be középkori építészetünket, s az egyházak számára a Régiségtár örökre megőrizte volna múltjuk egy-egy szép maradványát s a magyar kultúra történetéhez értékes adatokat szereztek és szolgáltatottak volna. Fájdalom, nem szereztek és nem szolgáltatották egyiket sem. Ami középkori építészeti részlet van az Erdélyi Múzeum Régiségtárában, az mind az utolsó öt év alatt gyűlt [...]. A bekerült templomépítészeti emlékekkel a dicséretes szép példát a római katolikus és református egyházak adták meg. Így jutott be ajándék útján a kolozsmonostori templom hajdani főkapuja a XV. századból s a kolozsvári Szent Mihály-templom két régebb kikerült boltzáróköve a XV. század végéről. Az előbbiekkal hasonló korú és szintén ajándék a középkori református templom egykori keresztelőmedencéje. A marosszentkirályi református templom román és csúcsíves ízlésű részleteihez már vétel útján jutottak. E derék egyházak álljanak követendő például a többi előtt, ahol még hasonlóképp tehetnek. Ha mindenütt így gondolkoznának, akkor nem történe meg az, amit újra egy mezősegi, szintén Mátyás-kori templomnál láthatunk, ahol a szentély egykori bordakövei ma lépcsőül szolgálnak a cinteremben, s több csinos faragott vállkő a templom körül hever. Az utóbbiakat könnyűszerrel be lehetne bármikor küldeni most is a Régiségtár számára. De nem mindenütt gondolnak a közérdekkel...³⁷ A lassacskán mégiscsak fejlődő kőtár első rendezője és első kiállítója a kolozsvári egyetem Érmészeti és Régészeti Tanszékének professzora, egyben a múzeum igazgatója, Pósta Béla volt. Pósta fáradságot nem kímélő utánajárása tette lehetővé, hogy már múzeumi kinevezésének negyedik évében, 1900-ban a kőanyag jelentős része hozzáférhetővé és tanulmányozhatóvá vált.³⁸ Kiállítási koncepciója a berlini Pergamon Museum és a párizsi Musée Trocadero rendszerét követte.³⁹ A római kőfaragványoknál – a szövegek olvashatóságára gondosan ügyelve – átmeneti elhelyezésük miatt a hagyományos téglafalazású talapatokról lemondott, és a vegyszerrel kezelt, könnyű és könnyen mozgatható fenyőállványzatot alkalmazta, amelyet a semleges hatásra gondosan ügyelve „szamárszürke” tónusúra festettek be.⁴⁰ A kiállított darabok ily módon a kutatás számára minden oldalról hozzáférhetővé és megtekinthetővé váltak. Az újabb kori leletek bemutatásánál – kronológiai sorrendben – az eredeti építészeti helyzetüket igyekezett rekonstruálni, mivel „a műemlék kövei csak az archaeologust lelkesítik, de a tömeget hidegen hagyják, ellenben a rekonstruált műemlék, ha művészileg szép, a legegységesebb hatást gyakorolja”.⁴¹ Az egyes emlékcsoportokhoz gipszmásolatokat (Márton és György kolozsvári szobrászok prágai Szent György-szobra,⁴² Hunyadi János gyulafehérvári tumbája stb.) helyezett el, francia pél-

³⁷ Ellenzék 1903/188. szám. 1–2.

³⁸ *Pósta Béla születésének százados ünnepé. 1862–1962.* Az előszót, életművének méltatását, naplószerű feljegyzéseinek bevezetését írta és a kéziratot sajtó alá rendezte Banner János. Bp. 1962. 14. Pósta kőtárrendezéséről még lásd Roska Márton: *Az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtára.* Szépművészet III(1942). 99–101.

³⁹ Pósta: *i. m.* 138. (Pósta 1890. április 23-án németországi, dániai és norvégiai nevezetesebb múzeumok tanulmányozására 262 forintot kért. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára, 1890–V–3–19003–19836. Kivonatai: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet Levéltári Regeszta-gyűjteménye, MDK A – I. – 4.)

⁴⁰ Pósta: *i. m.* 138–147. Az általa kialakított kőtárról a KÖH Fényképtára őriz néhány archív felvételt. Római emlékek: 16732, 17273, 18779, 19048, 30925, 30926, 30929, 30958. Középkori és reneszánsz emlékek: 11006, 11602, 13185, 14732, 14736, 14739, 17742, 17748, 14761, 17767, 16725, 17731, 18250, 23757, 24577, 24606, 27181, 30098, 30099, 30102. leltári számokon. Valamennyi kópiát Lehoczky András készítette.

⁴¹ Pósta: *i. m.* 138–139.

⁴² A Szent György-szoborról ekkortájt több gipszmásolat készült. 1901. október 21-én például a Kaiser- und Königliche Schlosshauptmannschaft zu Prag arról értesítette az Iparművészeti Múzeumot, hogy „ő Felsője főudvar-

dákhoz igazodva.⁴³ A korszerű kiállítástechnikai módszerekkel létrehozott bemutatói valójában a tanulmányi raktárak kritériumának feleltek meg, de ez is modernnek számított, amikor Magyarországon hasonlókkal csak a Szépművészeti Múzeum rendelkezett még.⁴⁴ Nem is beszélve arról, hogy Pósta addig szinte kizárólag numizmatikával foglalkozott. De nem csupán jó tárlatokat nyitott meg, hanem vezetőt is adott a látogatók kezébe, amely a múzeum tanulmányozásával együtt az erdélyi – később az egész magyarországi – régészek nevelőeszköze volt.⁴⁵ 1919-ig, igazgatósága végéig ötven darabbal gyarapította a köemlékek számát Kelemen Lajos segítségével, s amelyeket nem tudtak megszerezni, azokról fényképfelvételeket, illetve gipszmásolatokat készíttettek Kolozsvári Szeszák Ferenc szobrással.⁴⁶ Pósta mint a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője gondot fordított az országos érdekekre is. A kolozsvári kötár növekedéséről és e gyűjteményt érintő egyéb eseményekről éves jelentései számoltak be 1914-ig.⁴⁷

1906-ban Egyházaspata templomából vittek be a múzeumba egy reneszánsz ajtókeretet. 1908-ban az öreg Myskovszky Viktor rajzolta a Bethlen-bástya faragott köveit és a belváros templomait.⁴⁸ A legjelentősebb eseménynek ebben az időszakban azonban a Farkas utcai református templom Lux Kálmán-féle restaurálása számított. A renoválás és az ásatások során napvilágra került köemlékeket az egykori kerengőben helyezték el, a hajóban kibontott tíz sírkő pedig a helyi múzeumba jutott letétként. Ezekben az években került a múzeumba még to-

mesteri hivatalának megbízásából megküldötte annak az 1373-ból származó Szent György-szobornak gipszmásolatát, mely a prágai Burgplatzon áll” (Iparművészeti Múzeum Adattára, 1901/652). Egyéb másolatokról Lázár Béla írt. (MTA Művészettörténeti Kutató Intézetének Adattára, Lázár Béla hagyatéka. MDK – C – I. 44/413. Beke Zsófia: *Lázár Béla művészeti író hagyatéka. = A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének Adattára. A fondok jegyzéke és leírása.* Szerk. András Edit–Pataki Gábor. Bp. 2000. 37–38). Pósta egyébként maga is foglalkozott a szoborral: *Kolozsvári Márton és György Szent György-szobra. = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Brassóban 1908. június 7–9. napjain tartott vándorgyűlésének emlékkönyve.* Kvár 1908. 63–73. A gipszmásolatok fontosságáról vö. még Pulszky Ferenc levelét Trefort Ágoston miniszterhez 1885. január 5-én: MOL Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára. 1885 – V. – 3/3296. (Kivonata az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetének Levéltári Regeszta-gyűjteményében. MDK – A – I. – 4.)

⁴³ A Hunyadi-tumbák szakirodalmi igen terjedelmes, melynek fősorolásától és az utóbbi néhány évben született néhány izgalmas tanulmánytól ezen a helyen eltekintek.

⁴⁴ Kammerer Ernő miniszteri tanácsosnak, a Szépművészeti Múzeum igazgatójának levele Pósta Bélához. Idézi Pósta: *Köemlékek ...* 147.

⁴⁵ Pósta Béla: *Útmutató az Erdélyi Országos Múzeum Érem- és Régiségtárában.* Kvár 1903.

⁴⁶ Szeszákrol: Pósta Béla: *Az érem- és régiségvár jelentése és munkája. = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve 1913. évre.* Szerk. Erdélyi Péter. Kvár 1914. 34. A szobrász munkája 1913-ban pénzhány miatt abbamaradt. Ebben az időben még a Szépművészeti Múzeumnak volt jelentős gipszgyűjteménye, amelyről több ismertetés is megjelent: Marco: *Ne bántsát a gipszet!* (A Szépművészeti Múzeum gipszgyűjteményéről.) *A Hét* XIX(1908). 470; Hekler Antal: *A gipszmúzeumról.* Budapesti Szemle CXXXIV(1908). 160–162; CXXXV(1909). 447; Bálint Aladár: *A Szépművészeti Múzeum gipszgyűjteménye.* A Nyugat VI(1913). II. 258–259. Az Iparművészeti Múzeumban található anyagrol: Iparművészeti Múzeum Adattára, 128/303. A Magyar Nemzeti Múzeumba jutott erdélyi köemlékekröl: *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye.* Szerk. Horler Miklós. I. *Általános helyzetkép.* Szerk. Feld István et alii. Bp. 1988. 156.

⁴⁷ *Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egylet Érem- és Régiségvár évi állapotáról 1899–1914-ig.* (Az 1906. évi jelentést Pósta betegsége miatt Buday Árpád írta.)

⁴⁸ Balogh Jolán: *i. m.* 265. Myskovszky Viktor vázlatkönyve, XXXV. 2273–2275. (KÖH Tervtára, Myskovszky Viktor hagyatéka). Az általa rajzolt városfalak és bástyák ezekben az években ismét veszélybe kerültek. A MOB által kezdeményezett mentési akciókra lásd MOB Iratok 1909/241, 657, 667, 823. Kolozsvár városrendezési terveiröl: Winkler Gábor: *Városépítészeti a historizmusban. = A historizmus művészete Magyarországon.* Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna. Bp. 1993. 40–41, 43–44, 47. A városfalak bontása ez idő tájt az ország más történelmi városmagjaiban, például Brassóban, Lőcsén, Nagyszebenben is megoldatlan probléma volt. (A lőcsei városfalbontásokröl: MOB Iratok 1908/114, 437, 451, 475, 485, 496, 498.)

vábbi harminchét darab „architektonikus töredék”, és Marosvásárhelyről is behoztak építészeti elemeket.⁴⁹ A kőtár gyarapodásának azonban néhány év múlva vége szakadt.

1918. december 24-én Haller Gusztáv polgármester Kolozsvár határában átadta Gherescu román ezredesnek a város kulcsait. Ez a tragikus-szimbolikus aktus azután hosszú időre meghatározta mind az egész országrész, mind a múzeum sorsának alakulását. Az ostromállapot, majd a megfélemlítettség légkörében a szerzeményezés szünetelt. A cenzúra bevezetése után a tudományos publikációk kiadása nehézségbe ütközött. Ebben a politikai légkörben egyáltalán nem volt aktuális az egyetem és a múzeum különválasztása. A kőtár továbbra is az alagsori termekbe volt bezsúfolva, jóllehet korábban a Múzeum-Egyesület már több bérházat igénybe vett az egyre terebélyesebbé váló táruk részére. Mindez azonban a köemlékek végleges elhelyezését nem oldotta meg. Az Érem- és Régiségtár irányítását időközben Pósta tanítványa, Roska Márton régész vette át, miközben felügyelete az újszülött Román Régészeti és Numizmatikai Intézet alá került. A dermedt politikai csöndet Sándor Imre és Kelemen Lajos törte meg először, akik apró adatközléseikkel megkísérelték fölírni az impériumváltozásba mármár beletörődött, elfásult lakosságot. Írásaikban a műemlékvédelem fontosságát hangsúlyozták, és a kallódó építészeti emlékek összegyűjtésére buzdítottak. Tették mindezt akkor, amikor a megszálló hatalom saját bizánci kultúráját igyekezett erőszakkal meghonosítani.⁵⁰ Ezen a ponton a műemlékkultusz, a kőfaragványok értelmezése egy olyan morális-történeti koncepció részévé vált, amely az ún. transzszilván gondolatban öltött testet.⁵¹

1928-ban Makkai Sándor püspök az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa nevében megbízta Debreczeni László építész, hogy mérje föl a kerület valamennyi templomát. Debreczeni igen rövid idő alatt 512 települést keresett föl, s rögzítette a templomok alaprajzait és más építészeti részleteit, fölszerelési tárgyait. „Terepmunkájának” eredményeképpen jó néhány – korábban ismeretlen – töredékre, síremlékre stb. figyelt fel, amelyek számot tarthattak az Erdélyi Nemzeti Múzeum érdeklődésére is.⁵²

Az 1918-as erdélyi uralomváltozás az egyetemet és a régiségtartat igen nagy összekuszáltságban találta, noha 1938-ig folytak a viszonyok korrekt rendezését célzó tárgyalások, és többször is úgy látszott, hogy az egyetemmel való megegyezésnek nincsenek akadályai. Megállá-

⁴⁹ A Farkas utcai templom restaurálásáról: MOB Iratok 1908/461, 1909/1099, 1910/966, 992, 1053, 1911/176, 284, 367, 388, 398, 456, 557, 558, 586, 601, 1912/54, 474, 785, 815, 1913/283; Sándor Imre: *A kolozsvári Farkas utcai templom régi sírkövei*. Turul 31(1913). 95. és uő: *Kolozsvár címeres emlékei 1377–1707*. Genealógiai Füzetek XI(1913). 1–16, 25–37, 57–73, 101–108, 134–141. XII(1914), valamint külön kötetben is: Kvár 1920. 30. A néhány évvel korábban restaurált ferences kolostorra az Iparművészeti Múzeum Adattárában található iratok: 1914/479, 505, 789, 1918/234. A múzeum köemlékeinek gyarapodására: *Dr. Pósta Béla egyetemi tanár, bizottsági tag jelentése Kolozsvárt a bontás alatt lévő Mátyás király téri 20. számú házban fölfedezett építészeti részletek ügyében*. MOB Iratok 1909/807. (Kiselejtezve); Hekler Antal: *Archeológiai jegyzetek vidéki múzeumainkról*. II. Múzeumi és Könyvtári Értesítő IV(1910). 14–15. A Régiségtárban őrzött kőfaragványok: Csányi Károly: *Az olasz művészet hatása a magyar művészetre*. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közleményei 1913/67. 39. A békés múzeumi munkát 1916-ban a román hadsereg váratlan erdélyi betörése zavarta meg, amikor biztonsági okokból a gyűjtemény jelentős részét összehozták: *Erdélyi múzeumaink és az oláh betörés*. Múzeumi és Könyvtári Értesítő X(1916). 180.

⁵⁰ [Kelemen Lajos]: *Elpusztult kolozsvári faragott köemlékek*. Művészeti Szalon 1928. 10. Hasonló szellemű publikáció még: Sándor Imre: *i. m.*

⁵¹ Legkövetkezetesebb képviselője Kós Károly volt. Munkásságából e témára vonatkozóan lásd: *Erdély kövei*. Kvár 1922.

⁵² Balogh Ferenc: *Debreczeni László. Az építő és iparművész*. Buk. 1983. 43–55; Csurka Attila: *Debreczeni László-kiállítás*. Bp. 1994. Kézirat. Hagyatékának, felméréseinek egy részét az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára őrzi. Néhány xeroxmásolatot ezekből a KÖH Tervtára és az Iparművészeti Múzeum Adattára (Kőszeghy Elemér hagyatéka) birtokol. Debreczeni felméréseiből 1929-ben önálló kötetet jelentetett meg Kolozsvárott *Református templomok* címmel.

podás 1940-ig mégsem jött létre, és az immár a román király, I. Ferdinánd nevére átkeresztelt egyetem a régi szerződések alapján tovább használta a gyűjteményeket, anélkül hogy az éves bérleti összeget kifizette volna.⁵³ A kétértelmű kőtár mellett a Régészeti Tanszék is létrehozott a harmincas években egy külön lapidáriumot, amelynek létezéséről egyedül Kelemen Lajos tudósított röviden.⁵⁴

1932-ben Ferenczi Sándor és Duka Péter átszállították a múzeum Bástyá utcai (később strada Emil Isac 2. – jelenleg str. Constantin Daicoviciu) épülete jobb szárnyának földszinti teremsorába a középkori és reneszánsz kőfaragványokat, ahol végre lehetőség nyílt a méltó elhelyezésükre. Itt tíz terem állt rendelkezésükre, de a kapualjba, a lépcsőházba és az udvarra is vittek darabokat. Az általuk jelentéktelenebbnek ítélt faragványok a pincében létrehozott raktárba kerültek. Nevükhöz fűződik a lebontott kolozsvári polgárházak ajtó- és ablakkereteinek – eredetileg Pákei által elgondolt – hatásos fölállítására.⁵⁵ Teljes ornamentumokat állítottak föl, és így az átlag kőtáraknál lényegesen gazdagabb és teljesebb képet nyújtottak az erdélyi késő reneszánsz építészetéről. A lassacskán normalizálódó légkörben újra megjelenhettek az Egyesület nagy múltú periodikái (Dolgozatok, Közlemények stb.), és újabbak is születtek (Pásztortűz, 1921). Emellett elkezdődhettek – ha korlátozott számban is – a budapesti szakemberek tapasztalatcseréi, tanulmányútjai.⁵⁶

Ekkortájt kezdte Balogh Jolán Constantin Daicoviciu régészprofesszor támogatásával földolgozni a kőtár 15–16. századi emlékeit, amelyeket azután 1934-től – szinte haláláig – 1985-ig folyamatosan publikált.⁵⁷ Tanulmányai fordulópontot jelentettek az elmúlt évtizedek elsődleges régészeti aspektusú interpretációival szemben.

1936-ban Dercsényi Dezső a Műemlékek Országos Bizottságához benyújtott tervezetében javaslatot tett Magyarországon román kori kőfaragványainak korpusz jellegű kiadására. Beadványának egyik fejezete a kolozsvári kőtár földolgozását érintette.⁵⁸

A lapidárium munkatársainak figyelmét ez időben viszont a Házsongárdi temető rendezése kötötte le. Erdély nemzeti panteonjának síremlékeit legrészletesebben az 1920-as évektől kezdve Herepei János írta le források, családtörténeti adatok bevonásával.⁵⁹ Közülük sokat akkor a közvetlen megsemmisülés veszélye fenyegetett. A fölöslegessé vált sírköveket a sírkert gondnoksága a temető északkeleti sarkában álló raktárba szállíttatta. Az Erdélyi Fiatalok című lap kezdeményezésére mozgalom indult el a sírjelek megmentésére.⁶⁰ Hatvan önként vállalkozó fiatalember megkereste a sírokat, leírta a neveket, s az így összeállított jegyzéket az Ellenzék, a Keleti Újság, valamint a Patria című lapok közölték. Magáról az egész akcióról az Erdélyi Fia-

⁵³ Az egyetem történetének ez a korszaka feldolgozatlan.

⁵⁴ Idézi Balogh Jolán: *i. m.* 173.

⁵⁵ Ugyanezt a rendszert akarta korábban Varju Elemér is megvalósítani Kassán. Varju Elemér levele Divald Kornélhoz. Kassa, 1912. június 12. (Divald Kornél hagyatéka. KÖH Könyvtára). Ferencziről lásd Balogh Jolán: *Ferenczi Sándor munkássága*. Bp. 1987. Gépirat másodpéldánya. MTA Művészettörténeti Kutató Intézetének Adattára, MDK – C – I – 67.

⁵⁶ Szindy György: *Múzeumi viszonyok Erdélyben*. A Műgyűjtő (1930). 9. szám. 70–74.

⁵⁷ Bibliográfiáját lásd: Török Gyöngyi: *In memoriam Iolanthae Balogh (†12. Octobris 1988)*. Acta Historiae Artium XXXIV(1989). 3–16.

⁵⁸ MOB Iratok 1936/651. Közölve: Kerny Terézia: *Adalék középkori kőemlékeink kutatástörténetéhez*. Ars Hungarica XX(1992). 85–90.

⁵⁹ Résztanulmányok után teljes posztumusz kiadása: Herepei János: *A házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művészettörténetéhez*. Szerk. Balassa Iván. Bp. 1988. Újabb irodalma: Gaal György: *Házsongárdi panteon*. Korunk Évkönyv (Kvár 1980). 247–280; Sas Péter: *Herepei János és az erdélyi temetők kérdése*. Honismeret XXVII(1996). 6.

⁶⁰ – : *Nemzedékek összefogása a kegyeletért*. Erdélyi Fiatalok 1938/3–4. 5–6.

talok számolt be.⁶¹ A kidobásra ítélt sírkövek közül azonban mindössze huszonöt darabot sikerült beszállítani a múzeumba, amelyeket az udvaron, védett helyen, a falak tövében állítottak föl. Később innen a raktárba kerültek, a temetőben maradtakat pedig MI (Monument Istoric) jelzéssel látták el.⁶²

Észak-Erdély visszacsatolása után a kolozsvári múzeum a Magyar Nemzeti Múzeum részévé vált (a kassaihoz és a sepsiszentgyörgyihez hasonlóan). Dolgozói annak állományába tartoztak, és költségvetését is a magyar állam határozta meg. A megváltozott szervezeti keretek között a Budapestről érkezett új kolléga, Entz Géza (bár ő hivatalosan a Múzeum-Egyesület levéltárában dolgozott) folytatta tovább a kőtár gyarapítását.⁶³ A több évtizeden át gazdtalan műemlékvédelem irányítását ismét a Műemlékek Országos Bizottsága vette át, s a meginduló helyreállításoknak köszönhetően több kibontott építészeti részlet került a lapidáriumba.⁶⁴

1941–1942 között Rados Jenő vezetésével a Budapesti Magyar Királyi Állami Felsőépítő Ipariskola növendékei mérték föl a város reneszánsz építészeti emlékeit. A hallgatók szünidei feladata a még álló műemlékek mellett kiterjedt a múzeumban fölállított ajtó- és ablakkeretekre.⁶⁵ Rados mellett Lux Kálmán és Möller István végzett még Kolozsvárott helyszíni kutatásokat.⁶⁶ Kőszeghy (Winkler) Elemér (1882–1954) az Iparművészeti Múzeum főigazgatójaként 1938–1945 között munkatársaival, ha megkésve is, egy országos ingó műemlékjegyzék összeállításán fáradozva a bécsi döntések nyomán Magyarországhoz került területekre is kiterjesztette a kutatásokat. Jóllehet a felvételi munkák elsősorban a magángyűjteményeket érintették, a kiszállások során nem mulasztották el fölkeresni a nagyobb állami gyűjteményeket. Így került sor többek között a kolozsvári kőtár földolgozására is. Bár a felvételi lapok elkallódtak, sze-

⁶¹ Entz Géza: *Emlékezés az Erdélyi Múzeum-Egyesületre*. Új Erdélyi Múzeum I(1990). 18–22.

⁶² – : *Nemzedékek összefogása a kegyeletért*. i. h.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Rados Jenő: *A kolozsvári Szent Mihály-templom restaurálása*. Technika XXIII(1942). 143–150. A restaurálásról beszámol még Szentiványi Gyula feleségéhez írt egyik levelében. Kvár 1942. X. 6. MTA Művészettörténeti Kutató Intézetének Adattára, Szentiványi Gyula művészeti író iratai, vegyes művészlevelek, dokumentumok. MDK – C – I. – 10/984.

⁶⁵ Rados Jenő: *Kolozsvári műemlékek*. A Magyar Kir. Állami Felső Építő Ipariskola 1941–42. évi szünidei felvételei. XII. (Bp. 1942) az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetének könyvtári példányában (Itsz.: 2410) a következő dedikáció olvasható: „Méltóságos Csányi Károly műegy. ny. r. tanár úrnak tanítványi hálával és szeretetteljes tisztelettel Rados Jenő.” A múzeumban fölmért darabok: 1. Pasztofórium. Kövesd (Felső-Fehér megye) templomából, 1537-ből. Felmérte Zavilla Viktor, rajzolta Ujcz. 2. Reneszánsz ajtókeret az egykori Mikes-házból, 1533. Felmérte Kozik Pál, rajzolta Ujcz. 3. Reneszánsz ajtókeret a Wolphard–Kakas-házból, 1541. Felmérte Gáspár Lajos, rajzolta Lisztes P. 4–5. Két reneszánsz kapu a Fötér sarkán (a mai városházával szemben) állott egykori Bogner-házból, 1599. Felmérte Horgos István, Fröschl Gyula, rajzolta Klein Pál. 6. Reneszánsz ajtókeretek, 1536, 1581 a Wolphard–Kakas-házból. Felmérte Gáspár Lajos, rajzolta Lisztes István. 7–8. Reneszánsz ajtókeretek a Wolphard–Kakas-házból, feliratos szemöldökkő a Belmonostor-utcából, 1585. Felmérte Horgos István, rajzolta Gombos György. 9–10. Két reneszánsz ajtókeret, 1585, 1586. Felmérte Fröschl Gyula, rajzolta Schneider József. 11. Reneszánsz kapu a Fötér északi oldalán állott Püspöki-palotából. Felmérte Vilinovszky István, Zavilla Viktor, rajzolta vitéz Jolsvai Lajos. 12. Reneszánsz ajtókeretek. Felmérte Gáspár Lajos, Kozik Pál, rajzolta Víboch József. 13–14. Reneszánsz ajtó- és ablakkeret a Wolphard–Kakas-házból. Felmérte Varga József, rajzolta Feledi Béla. 15–16. Két reneszánsz ajtókeret a Wolphard–Kakas-házból. Felmérte Fröschl Gyula, rajzolta Papp Pál. 17. Heussler Benedek ötvös, városi számadó mester monogramjával ellátott kapu. Felmérte Zavilla Viktor, rajzolta Danziger Sándor. 18. Haller Gábor szarkofágja, 1608. Oldal- és előnézetek. Felmérte Fröschl Gyula, Horgos István, rajzolta Bárány Imre. 19. A Sükösd-síremlék előnézete és két oldalnézete. Diószegi Péter, 1632. Felmérte Zavilla Viktor, Kilinovszky István, rajzolta Moldován István.

⁶⁶ Möller kolozsvári fölméréseit az KÖH Könyvtárban őrzik. Möller István hagyatéka, Itsz.: K 299, 329, 351, 353, 354, 357, 358, 367. Lux helyszíni munkáiról egy, a MOB-hoz intézett levele tanúskodik, amelyben följánlja Kolozsvár műemlékeiről készített öt darab fényképfelvételét. Az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetének Adattára. Szentiványi Gyula művészeti író iratai, vegyes művészlevelek és dokumentumok, Itsz.: KMDK – C – I – 10/2613.

rencsés módon megmaradtak a hozzájuk készített kisméretű leicaképek negatívjai, amelyek nézőképes mutatók segítségével tanulmányozhatók.⁶⁷

Kelemen Lajos egy évtizeddel későbbi visszaemlékezése szerint 1942-ben vagy 1943-ban a Házsongárdi temetőből huszonöt sírkövet szállítottak a múzeumba.⁶⁸ Ugyanebben az évben a város vezetősége Debreczeni Lászlót fölkérte Kolozsvár műemléki kataszterének elkészítésére.⁶⁹

1943-as jelentésében Roska Márton, a Történeti, Művészeti és Néprajzi Tár öre a következő megoldandó feladatokat jelöli ki programjában: „a gyűjtemények rendezése, anyanyelvükön és valamely világnyelven történő megszólaltatása, hozzáférhetőség a nagyközönség előtt...”⁷⁰ Mindezeket sikerült megvalósítani. A kőtár leltárkönyvét kiegészítették a gyűjteményben lévő egyéb anyaggal.⁷¹ 1944 októberétől a Régiségtárat újra a Román Egyetem Klasszikus Tudományok Intézete kezelte. A második világháborút a múzeum veszteség nélkül élte át, és anyagának publikálása is zavartalanul folytatódhatott. A lapidárium rendbetétele és átrendezése már 1945-ben elkezdődött. E munkálatokat Entz Géza vezette. A rövid, szűkszavú híradásokban a leendő kiállítás kialakításáról a következő szempontok érvényesültek: áttekinthetőség, kronológia, a közös provenienciájú darabok egységes csoportosítása és szelektálása, vagyis a kiállításra kevésbé alkalmas anyagok raktári elhelyezése, illetve az ott deponált egyes darabok bemutatása.⁷² A Groza-éra alatt kedvezően alakuló tudományos életnek 1950-ben vége szakadt.⁷³ Entz Géza még az utolsó pillanatban, 1949–1950 között fölmérte a kőtár *valamennyi*, 243 emlékét, de kiadására már nem kerülhetett sor.⁷⁴

⁶⁷ Az Iparművészeti Múzeum Adattárának Köszegey Elemér-hagyatékában őrzött fényképtári mutató az alábbi emlékeket tartja nyilván a múzeum anyagából: római szobor (6546, CCXXXII. 15), reneszánsz ajtókeret (B. 1277), oszlopfő (B. 1278), oszlop (B. 1279), párkányrészlet (B. 1280), Perényi-cimer, XVII. század (B.1181), síremlék részlete (B. 1282), kandalló (B. 1283), kőfaragvány (B. 1284), ajtókeret (B. 1285), cimerfaragvány (B. 1286), kőfaragvány, 1498. (B. 1287), cimerfaragvány (B. 1288), ajtókeret címerrel (B. 1289), sírkő részlete (B. 1290), keresztelőkút (B. 1291), ajtó Wolphard-címerrel (B. 1035), kövesdi szentségház (B. 1027–1028), reneszánsz ajtókeret (B. 1029–1030), ajtókeret (B. 1292), ajtókeret (B. 1293), síremlék (B. 1294), ajtókeret (B. 1295), ajtókeret (B. 1296), Gerendi Erzsébet emléktáblája (B. 1297), ajtókeret (B. 1298), sírkő töredéke (B. 1300), dombormű (B. 1301), sírkő részlete (B. 1302), féloszlop domborműves díszítéssel (B. 1303), címeres dombormű (B. 1304), oszlopfő (B. 1305), zárókő Agnus Deivel (B. 1306), címeres sírkő, 1595. (B. 1307), szentségház (B. 1308), ajtókeret (B. 1309), ajtókeret (B. 1310), Patócsy Zsófia síremléke, 1583 (2066, LXXIX. 21), Haller Gábor és Bocskay Ilona síremléke, 1608 (2067, LXXIX. 22.), Csepreghy Mihály sírköve, 1704 (2068, LXXIX. 23), ajtókeret, 1586 (1994, LXXVII. 24), kandalló, 1582 (1995, LXXVII. 25), Geréb László címere, XV. század (2063, LXXIX. 18), Geréb László címere (B. 1545, LXXIX. 18) Köszegey egyéb fölméréseiről lásd Horváth Hilda: *Ingó műemlékek jegyzéke*. Iparművészeti Múzeum, Adattár. Műemlékvédelmi Szemle VIII(1998). 69–75.

⁶⁸ Kelemen Lajos levele Herepei Jánoshoz. Kvár, 1955. XI. 26. MTA Könyvtárának Kézirattára, Ms. 5123/408. Elképzelhető, hogy az említett huszonöt darab síremlék azonos a néhány évvel korábban a Házsongárdi temetőből beszállított darabokkal. Közli Sas Péter: *Kelemen Lajos levelei Herepei Jánoshoz*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXVII(1993). 172.

⁶⁹ Miklósi Sikes Csaba szíves szóbeli közlése.

⁷⁰ Eke Éva: *A kolozsvári középkori kőtár. 1937–1994*. Állandó kiállítás. Az Építészmérnöki Kar Műemlék-szakmérnöki posztgraduális képzésére írt dolgozat. Kézirat. Kvár 1994. 7.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

⁷³ – : *Az erdélyi tudományos intézetek háború utáni állapotáról*. Századok 81(1947). 356; Jakó Zsigmond: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület*. História XIII(1991). 2–3. 56–59. Néhány, ezekben az években megjelent ide vonatkozó publikáció: Entz Géza: *Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században*. Kvár 1946; László Gyula: *Varázslat egy középkori falusi templomunkban*. Kvár 1947.

⁷⁴ 1950-ben Entz Géza egyetemi szerződését nem újították meg, és így visszatért Budapestre, de kilencévi kolozsvári működése egész tudományos pályájára nézve meghatározó volt. Vö. Horler Miklós: *Entz Géza 80 éves. = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára*. Tanulmányok. (Művészettörténet – Műemlékvédelem II.) Szerk. Valter Ilona. Bp. 1993. 6. A múzeum kőtáráról készített kisméretű céduláit 1991-ben átadta Lövei Pálnak, azzal a reménnyel, hogy a

1948-ban a klasszika-filológiai tanszéket a Történeti Intézet bekebelezte, az Erdélyi Múzeum-Egyesületet föloszlatták. A múzeum igazgatása a kolozsvári Akadémiai Fiók felügyelete alá került. A tárákat és a kiállításokat zárolták. A gyűjteményeket, főleg az antik anyagot és a római kőtárat csak az egyetem használta oktatás céljára.

Akadtak azonban kedvező fejlemények is. 1953-ban Bágyuj Lajos és Debreczeni László vezetésével új műemlékfelmérés kezdődött Kolozsvárott.⁷⁵ 1954-ben három reneszánsz ajtókeretet vittek be Válaszútról a múzeumba.⁷⁶ 1956–1957 között megindult a Szent Mihály-templom helyreállítása.⁷⁷ 1959-ben Entz Géza, igaz, már Budapesten, két palmettadíszítésű erdői követ publikált a Szépművészeti Múzeum Bulletinjében.⁷⁸ 1962-ben Balogh Jolán ismét folytathatta Constantin Daicovicu segítségével a háború miatt félbemaradt fölméréseit a kőtárban.⁷⁹

1963-ban megalakult az Erdélyi Történeti Múzeum mint a Művelődési és Művészeti Minisztériumnak közvetlenül alárendelt intézmény. A megalakulás után azonnal megnyitotta kapuit a közönség előtt a már berendezett római és középkori kőtár, az őskori és ókori kiállítás. 1947-től (1963-ig) új leltárkönyvet használtak a muzeológusok, amelynek azonban nagy hiánya, hogy nem keltezte a bekerült anyagot. Ebből világosan látható, hogy a kőtár gyarapodása elenyésző volt, s jobbra útépitkezések során talált darabokkal bővült. Egyetlen jelentősebb anyagegyüttes a kolozsvári ferences kolostorból bekerült ablakkeret töredékei.⁸⁰ A csekély növekedés azért különösen elszomorító, mert a földreform és államosítás következtében ezekre az évekre tehető Erdély legszebb kastélyainak, udvarházainak barbár földülése, széthordása, átalakítása.

A Ceaușescu-korszak által meghirdetett kulturális forradalom mintegy három évtizede során a kőtár mint a múzeum egységes része szerencsére nem szenvedett nagyobb károsodást.

1963 után újra leltározták a múzeum egész anyagát. A kőtárat a kiállítási termek sorrendjében vették leltárba, de minden faragvány mellett föltüntették a régi számozást is. Sajnos akadt néhány olyan darab is, amelynek korábbi, a beépítéssel eltakart számát már nem azonosíthatták, pedig a kiállítást az 1945-ig kialakult gyűjteményből rendezték újra. A kiállított tárgyak után a kőtár raktári anyagát külön leltározták be.

Rendszeres publikálásuk 1965-ben kezdődött Murádin Jenő rövid ismertetésével, aki néhány fontos kolozsvári reneszánsz fragmentumra hívta föl a figyelmet a Korunk hasábjain.⁸¹

1967-ben kis, kilenclepos kiadványban, múzeumi kalauzban mutatták be nyolc reprodukció kíséretében a gyűjtemény legszebb darabjait.

1969-ben önálló kötetben kiadták Kolozsvár középkori emlékeit.

Váradai kőtöredékek című kötet mintájára hasonló katalógus készül belőlük. Sajnos kiadásukra objektív nehézségek miatt mindmáig nem kerülhetett sor.

⁷⁵ Bágyuj Lajos: *Beszámoló a kolozsvári Szent Mihály-templom 1956/57. évi helyreállítási munkálatairól.* = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Bodor András–Cselényi Béla–Jancsó Elemér–Jakó Zsigmond–Szabó T. Attila. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai. I. Tanulmányok.) Buk. 1957. 24–25.

⁷⁶ Kelemen Lajos levele Herepei Jánoshoz. Kvár, 1954. VI. 6. MTA Könyvtárának Kézirattára, Ms. 5123/401. Közölve: Sas Péter: *i.m.* 166.

⁷⁷ Sas Péter: *A kolozsvári Szent Mihály-templom.* Kvár 1999. 15.

⁷⁸ Entz, Géza: *Deux pierres sculptées à décor de palmètes de Sződ.* Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux Arts 15(1959). 27–33.

⁷⁹ Balogh Jolán helyszínen készített vázlatait az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetének Adattára őrzi MDK – C – I. – 67. jelzet alatt egyéb ide vonatkozó dokumentumokkal: fényképekkel, leírásokkal együtt.

⁸⁰ Eke Éva: *i.m.* 70.

⁸¹ Murádin Jenő: *A reneszánsz építészet kolozsvári emlékei.* Korunk 1965. 1436–1442.

1974–1975-ben az Akadémiai Fiók Művészettörténeti Kutatócsoportja szervezésében Kolozsvárott műemlékfölmérési munkák kezdődtek el.⁸² 1984-ben párttörténeti kiállítást rendeztek a múzeumban, a kőtár sorsa látszólag megpecsételődött.⁸³

1990-ig a középkori kőtár gyűjteménye alig gyarapodott, kivéve egy-két, a Házsongárdból beszállított sírkövet. Az 1981-es leltározás szerint ekkor került be tizennégy darab 1751–1753-as datálású barokk szobor a bonchidai Bánffy-kastélyból. Ezeknek a kiállításban a 8. és 9, valamint a 10. teremben biztosítottak helyet. A legutóbb beszállított anyag a főtéri városháza kapualjából kivett, eredetileg a lebontott óvári várfalból származó, 1581-es Báthory Kristóf, valamint egy 1641-es évszámú, I. Rákóczi György címerével díszített emléktábla volt. A középkori kőtár kiállítási anyaga ekkor 198 darab köemlék és 80 darab raktári faragvány.⁸⁴

1992-től a kőtári kiállítás első öt termébe a múzeum befogadta az *Asclepyos* segélyszolgálatot, ennek a készleteit raktározzák ott a mai napig.

⁸² Miklósi Sikes Csaba szíves szóbeli közlése.

⁸³ A monstre kiállítás előkészületi munkálatairól a szerző személyesen is meggyőződhetett.

⁸⁴ Eke Éva: *i.m.* 9–10, 12. 1994-ben az Entz Géza-féle koncepciót tükröző „kiállításban” 198 alkotás volt látható. Ebből raktári anyag a szerző szerint körülbelül 80 darab. A teljes kőtár körülbelül 300 tárgyból állhatott.

A gyászkönyv mint az életrajz kiegészítése

„Holtom könnyű vala; még most is szeretlek.”

Nem hazajáró, hanem (egyetlen, egyszeri látomásként) *hazalátogató* asszonyi lélek mondta ezt holtteste felett virrasztó árváinak, özvegyének. Tehát: Teleki Mária – Ádámnak, Józsefnek, Sámuelnek, Johannának, illetőleg gróf Teleki Lászlónak. Már ha hiszünk a versnek, a szerzőnek. Tanulmányunk elsősorban gróf Teleki László saját házastársát búcsúztató halotti verséről szól, az *Egy jó asszony képéről*, amelyet a maga szerkesztette, 1801-es emlékezet-könyvben olvashatunk;¹ de a jelentések feltáráshoz a kötet többi szövegére és más, korabeli, rokon funkciójú írásokra is utalunk majd.

*

A mai ember számára feltűnő az erdélyi kulturális hagyomány temetéshez kapcsolódó gazdag szokásvilága. Az is egyre szélesebb körben ismert, mekkora fontossággal bírt a gyászpompa a 18–19. század társadalmi gyakorlatában.

A temetési rítusok újra egyre nagyobb figyelmet kapnak, egyrészt uralkodók és főpapok, másrészt a parasztemberek temetésének vizsgálata gyakori, főként a társadalmi szimbólumok története okán: a temetés és újratemetés, a halott- és temetőkultusz jelentős tudományos tárggyá lett. Magyarul a 19. század óta ismeretesek érdemleges feltáró tanulmányok a kérdéstről.² A temetési rítusok szöveganyaga időnként a régi magyar filológiának is tárgya: tanulmányunkban a Kecskeméti Gábor által javasolt prédikációszerkezetnek különösen az *alkalmaztatás* része nyer jelentőséget.³ (A verses búcsúztató akár az utolsó rész önállósodásának is felfogható.) Természetesen területileg és időben is vizsgálható a művelődéstörténetnek ez a forráscsoportja, amelyet a ráhatás-személyiségformálás sajátos módozatának is tekinthetünk.

Törvény előtt a szokás

Az 1638-as nagyenyedi zsinat végzéseinak 1. pontja szerint *prédikálni* kell a halott fölött, de lehetőleg nem több ízben. *Szónokolni* nem ajánlott, s ha mégis elkerülhetetlen, mert az egyház hathatós támogatója, nemes ember az elhunyt: latin nyelvű legyen a szónoklat. A verses búcsúztatás (a „*ritmizálás*”) még kevésbé tanácsos, bár rendkívüli ünnepi alkalmakkor arra is

¹ A *Néhai g. Teleki Mária' Sir-halma*. Pesten Trattner Mátyás betűivel 1801, a továbbiakban TMS-ként említett kötet kolozsvári példányát használtam (Egyetemi Könyvtár N 18. 464. Tartalma: 1. Gróf Teleki László: Kedves olvasó (előszó), 2. Báthori Gábor prédikációja, 3. Kolosvári István prédikációja, 4. gróf Teleki László verses búcsúztatója, 5. Epitaphium gróf Teleki Lászlótól, 6. Rácz István, 7. Vadasdi István, 8. Mátyási József, 9. Szabó András magyar és 10. Schedius Lajos német nyelvű verse. (Számozás tölem – E.E.)

² Lásd Jakab Elek: *A XIX. századi erdélyi halotti beszédek bibliográfiájához*. Magyar Könyvszemle 1882/102–103, illetőleg korunkban Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas (Historia litteraria 5.) Bp. 1998; Madas Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XVI. század elejéig*. Csokonai Universitas Könyvtár 25. Debrecen 2002; Szabó Péter: *A végtségesség. A főúri gyászszerkezet mint látvány*. Bp. 1989 és mások tanulmányait.

³ Kecskeméti a 17. századi temetési prédikáció részeit a következőkben jelölte meg: *textus*, a *contextus* rövid meghatározása, a *textus* felosztása, a *részek* magyarázata, az ezekből levonható *tudomány*, a *tanító*, *intő*, *feddő*, *cáfoló*, *vigasztaló részek*, a *conclusio*, az *alkalmaztatás*, a *genealogia* és a *búcsúztatás*. Kecskeméti: *i.m.* 79–80.

sor kerülhet (lásd „solemnitás”).⁴ A 17. században az egyházmegyei vizitáció jegyzőkönyve emlékeztet arra, hogy a helybeli lelkész a temetésen csak prédikációt (tanítást) tarthat, a szónoklatot (korabeli terminussal: orálást) nem vállalhatja, mert az az evangéliumból nem következik; így mint a világi nyilvánosság műfaját a temetési orálást csak az iskola (értsd: a kollégium) teológus professzora gyakorolhatja.⁵ A szerepek ilyen szigorú körülhatárolása a színházi rendtartásban bukkan majd fel évtizedekkel később: az énekeket csak kiművelt hangú énekes adhatja elő, a helyi és a vendégművész teljesítményét pedig különböző mércével mérik.⁶

Látjuk tehát, hogy az előírások létrejöttek, mégis alkalmanként módosulhatott a gyászpompá tartama, eseménySORA; többnyire egyenes arányban az elhunytnak az egyház (egyházi iskola) részére nyújtott támogatásával. „Az emberek semmit nehezebben nem szenvednek, mint ha valamely szokott dolgot, ha szinte hibás is az, valaki helybe nem hágy.”⁷

Az először 1698-ban kiadott, halotti énekeket tartalmazó református énekeskönyv bevezető sorai a temetési szokások sokféleségére utalnak egy felekezethez tartozó közösségeken belül is, és arra, hogy a szokásokhoz való ragaszkodás tény (nem lebecsülendő elve a társadalom működésének).

A mecenatúrának a társadalmi látványkultúrával való összefüggését ismerjük fel a zsinatok határozatait rögzítő, körültekintő megfogalmazásban.

A 18. században újra napirendre került a kérdés a reformátusok törvényhozó testületében. Abban a levélben, amely a szebeni Főconsistoriumnak az 1776. június 16-ra Újtordára összehívott Zsinathoz intézett ajánlásait tartalmazza, kétszer is előfordul a halotti búcsúztatás problémája. Először a tény megállapítása és az egyházközösségre vonatkozó következményeinek elősorolása történik meg (értsd: a személyközi viszonyok megromlása a búcsúztató szövege miatt),⁸ másodsor megfogalmazást nyer a szokás (református) teológiai vitathatósága és bizarrsága. A Főconsistorium azt javasolja, vizsgálja meg a zsinat, hogyan lehetne a halotti tanításhoz „ragasztott” alkalmaztatást és búcsúztatást mint szokást megtúrni vagy változtatni.⁹

⁴ Érdemes idéznünk az 1638-as enyedi zsinat vonatkozó cikkelyét: „I. *Temetésről*. Végeztük egész Generálisul, hogy az halottak felett vagy egyházi szolgálatban ilyen modalitás tartassék, hogy az tűzhelyes vagy városi nemes embereknek több helyen egynél testek felett ne prédikáljanak, hanem ha az ekklesiához valami képpen való beneficiummal lett, avagy hagyott volna. A nemzetes uraknak és fő embereknek pedig, holtok után, ha ugyan egyéb nem lehet benne, koporsóba betételéskor prédikáljanak, amellyel elégedjenek meg, míg a temetésnek ideje elérkezik, amikor osztán mind az háznál a testének felvétele előtt s mind az sír felett prédikáljanak, de több helyen és többször ne, hanem ha zálagas urak teste felett. A ritmizálás pedig teljességgel letétessék, hanem ha azt is valami nagy embernek és nagyságos úrnak teste felett engednék meg, hasonlóképpen az orálás is főképpen deákul tolláltassék, hanem ha valami nagy solemnitásban sok deák embereknek jelenlétekben engedtetnék meg, sub poena depositionis...” Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései. 1606–1762*. Szerk. Buzogány Dezső–Sipos Gábor. Kvár 1999. 46. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek).

⁵ „Halott felett való orálás a tiszteletes parochusoknak teljességgel meg nem engedtetik, mint nem az ő rendjéhez és nem de evangelio levő dolog. Azért azt a publica actiónak nemét bízzák az iskolaiakra, mint eleitől fogva volt. Prot. Vis. P. 68.” Bod Péter: *i. m.* 91.

⁶ Lásd például Bajza József: *Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében*. 1839.

⁷ Előbeszéd (Debrecen, Pünkösöd hava 12, 1698). = *Halotti énekek*. 107. kiadás Debrecen 1917. 3.

⁸ „Bizonyos relatiókból esett értésére a Supremum Consistoriumnak [...] 2.do: Hogy a halotti predicationokban szokásban vett alkalmaztatás és búcsúztatás által a megholtak gyermekei és atyafiai között sokszor azért, hogy edgyiknek nevét előbb említi az actor, mint a másíknak, vagy pedig az edgyiket a másíknál jobban és hathatósabb szókkal dicséri meg, gyűlölség, versengés és haragtartás okoztatik.” *Erdélyi református zsinatok iratai*. IV. 1790–1800. Szerk. Buzogány Dezső–Dáné Veronka–Kolumbán Vilmos–Sipos Gábor. Kvár 2001. 68. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 1/3). (A továbbiakban: *Erd. ref. zsin.*)

⁹ „Alig látja a Supremum Consistorium valami szükséges okát a halotti tanításokhoz ragasztani és az actorok által sokszor kelleninél és a rendes illendőségnél többre terjeszteni szokott alkalmaztatásoknak és búcsúztatásoknak, annyival is inkább pedig, hogy más nemzetekben ezen szokás alig gyakoroltatik. Ezen okokra nézve azért miképpen lehetne

Valóban szokásnak kell az egyre terjedelmesebb és jelvonatkozásaiban egyre gazdagabbá váló gyászünnepet tekintenünk.

Az egyházi főhatóság (mint állandó értekezlet) érzékeli a szövegegyüttest: hármasság tagolásról, pontosabban három szövegtípusról tesznek említést, ezek: tanítás, alkalmaztatás, búcsúztatás. A főhatóság az elsőt tekinti olyannak, amely minden tekintetben helyénvaló. A nyomtatvány az élőkhez szól. Nemcsak a halott emlékének rekonstruálását szolgálja, hanem társadalmi kapcsolatainak rögzítését, kijelentését is: az élők számára, tudomásulvétel végett. Az egyént reprezentáló történet a gyászkönyvben többször is megfogalmazott életrajz, amely nemcsak az elhunyt idealizálását segíti elő: elvont eszmények közvetítésére, népszerűsítésére is alkalmas.

De lássuk, mi is volt a tényleges kifogás az „alkalmaztatás” és a búcsúztatás ellen.

Az első, az alkalmaztatás átírja az életrajzot, földi embert ajándékoz meg a tökéletességnek a protestáns kereszténység szerint csak Istent megillető jelzőivel.¹⁰

A második, a ritmizálás valószínű alkalmat teremt a halottnak a „megszólalásra”.¹¹ (Mint Bessenyei *Ágiáris keservében* Ágissnak, Teleki László verses búcsúztatójában az elhunyt feleségnek a drámai jellegű helyzet kínál alkalmat a megszólalásra, a „feladatkiosztásra”: arra, hogy felmentse férjét a valamikori fogadalom alól, polgári hasznos tettekre való buzdítással rábírja a gyász eltávoztatására, a világi életben való kibontakozásra.)

A zsinat napirendjén szerepelt is a kérdés a javaslatnak megfelelően, döntései szabályozni kívánják a református temetés további rendjét.

A zsinat *Intimatumai* között a harmadik: „a halottak felett téjendő tanításokhoz törvénytelenül ragadott, unalmas és alkalmatlan alkalmaztatásokat és az atyafiak között sok háborgást és egyenlenséget szülő búcsúztatásokat akarja vagy simpliciter tolláltatni, vagy pedig azt rendszeren modificáltatni.”¹²

Ugyanakkor a jegyzőkönyv egy 17. századi határozat érvényességét emlegeti, kéri számon.¹³

A jegyzőkönyv szövegében jól követhető az egyházi hatóság állásfoglalása: a vallásosságot visszarendelni ellenőrizhető eredeti „medrébe”. Konkrétan: az egyházi hatóság s ezt követően a helyi papok első feladata a gyászpompá szövegének különálló részekre bontása. Az *Intimatum* továbbra is fontosnak tartja a temetéskor szokásos beszédek első részét, a halott felett való *tanítást*, mivel az élők keresztényi szellemében való irányítását szolgálja, és mert – fontos érv – a keresztények között már általánosan elterjedt.

Kemény bírálattal illeti azonban a temetési szokások egyéb szövegeit („a kiterjesztést”), és a tanításhoz ragadt illetlenségeknek nevezi. Első megállapítása ezzel kapcsolatban az, hogy az „alkalmaztatás” tudatosan változtat a tényeken: az értékviszonyokat mind pozitívként állítja be, az elhunyt személyt (bármilyen is volt életében) mint minden gyarlóságtól mentes jó kereszt-

ezen ottan-ottan versengésre és illetlen haragra okot szolgáltató alkalmaztatás és búcsúztatásbeli bévett szokást vagy simpliciter tollálni, vagy pedig modificálni, ez iránt a Generalis Szent Synodus tanácskozni és a dologhoz képest conclusumot tenni ne terheltekk.” *Erd. ref. zsin.* 69.

¹⁰ Alkalmaztatás, vagyis az eddig elmondottaknak a halott életére való alkalmazása, a halott dicsérete, amelyet másképp laudationak is neveznek – definiálja retorikailag a szövegrész. Kecskeméti: *i. m.* 80.

¹¹ A mottóval is erre utaltunk.

¹² Bod Péter: *i. m.* 75.

¹³ „...mindenütt az atyafiak tartás magokat a 76. canonhoz és a szakmárnémeti Nationalis Sinodusnak 13-dik conclusumához, melly világosan megmondja, miben álljon a halottak felett való tanításoknak módja és azt mennyire lehessen kiterjeszteni.” *Erd. ref. zsin.* 76.

tényt mutatja be.¹⁴ Másodszor a temetési szöveg *hatáskeresését* marasztalja el az *Intimatum*, a nyilvánvaló törekvést a meghatódás kiváltására; a könnyekre, zokogásra fakasztás szándékát. (Nem nehéz itt a comédie larmoyante – a könnyeztető dráma felé megteremtenünk a kapcsolatot.)

Az irodalmi ízlésdiktátornak bizonyult Kazinczy Ferenc az erdélyieket ugyancsak megróttá az „ízetlen szokás” miatt, mégis méltányosnak tartotta a nemzeti jelképtár építgetése jegyében a neves halottaknak való utólagos emlékállítást.¹⁵

A gyászpompá szövegének (gyakran emlékezetkönyvben megjelentetett) búcsúztatóit mint a gyászos teátrum *felvonásait* tekinthetjük: egymástól valóban különböznek nemcsak a megszólalót, hanem gyakran a szövegmódot vagy a verselést tekintve is.

Egy-egy család temetéseseeményei pedig mint tematikus ciklusok kapcsolódnak (és kapcsolhatók) egymáshoz az ismerősök, a temetések mindenkori közönsége tudatában. Valóban: a legtöbb esetben megfigyelhetők a szövegszerű *visszaütalások* egyik temetés beszédeiben a korábbiakra: a szentírásbeli *textusok* és a saját stílust „hozó” *szónokok* mellett¹⁶ ezek teremtik meg az egyes gyászünnepek nyelvi oldalának koherenciáját.

Közbevetés az elvárt és emlékezetes gyászeseeményről

A 18. századi levelekben és naplókban a látványosságok leírása, a látványos események elbeszélése, kommentárja nem különbözik annak függvényében, miről van szó: farsangi alakoskodásról-e, processzióról, komédiajátásról vagy éppen gyászszertartásról.¹⁷

Barcsay Ábrahám, a testörré, majd császári katonává lett erdélyi nemes megőrizte érdeklődését a gyászünnepek iránt. Orczy Lőrinchez szóló legkorábbi leveleiben már beszámolót kér idős barátjától Grassalkovits Antal temetéséről: „Nagyon fog kötőlezní a Mlgs Generalis Ur, ha a Gődöllőn léjendő halotti pompákrol valamit méltoztatik tudositani, nem azért mint ha halálra kézfűlnék, hanem azért hogy annális Kedvesebb festék alatt láthassam az ollyas fzomoru dolgokat...”¹⁸ – írja patai kunyhójából 1772. február 5-én.

A látvány közvetítése maga is értéknek tűnik ebben a felfogásban: mellesleg a beszámoló sok, Barcsay számára ismert elemet tartalmazhatott, hiszen a költő mint császári tiszt a Grassalkovits család familiárisa volt. A következő levelében Barcsay meg is köszönte a gyászos látványosságok részletezését (kár, hogy ma már nem hozzáférhető Orczynak ez a Grassalkovits-temetést taglaló levele): „Patay Kunyhombol 6dik April – 772. [...] Boldogult Groff Grassalkovits halotti pompájának le írását olvastam, és az egész gyászbol ugy részesültem, mintha szinte magam személlymbe jelen lettem volna.”¹⁹

¹⁴ A TMS által megrajzolt ideálképekkel szembeállítható egy másik portré, az, amely Teleki Domokos és Prónayné epistoláiból áll össze: Teleki Máriát „igen vidám lelkű játszi asszony”-nak, mulatságkedvelő, táncolni szerető, valószínűleg kikapós menyecskeként mutatja. Teleki Domokos: *Az emberi sorsnak változandósága...* Kvár 1815. 206–210.

¹⁵ „[Csokonaival] Elirtóztunk mindketten [Kozma Gergely Halotti búcsúztatója] titulusától ’s szántuk az urat, a’ ki Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kénszerítettik.” Kazinczy levele Kozma Gergelynek. = *Kazinczy Ferenc levelezése*. Szerk. Váczy János. 1892. 3. 95, illetőleg Nagy Zsófia: *Asszonyok árnyék-képe*. Irodalomtörténet 2001. 30.

¹⁶ Akik között joggal tartottak számon hatásosabbakat, sőt a nők érdemeit hitelesebben kifejezőket. Vö. Verestói György teljesítményét vagy Herepei Ádám népszerűségét. Nagy Zsófia: *i. m.*

¹⁷ Lásd erről Egyed Emese: *Színházi jellegű kultúra a XVIII. századi városban*. = *Kolozsvár ezer éve*. Szerk. Dáné Tibor Kálmán–Egyed Ákos–Sipos Gábor–Wolf Rudolf. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület kiadása. Kvár 2001. 157–171.

¹⁸ *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelezése Orczy Lőrincsel 1771–1789*. Szerk. Egyed Emese. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. ETF 234. Kvár 2001. 26.

¹⁹ *I. m.* 28.

Fontosnak tartjuk a Barcsay-szövegben a gyászból való *részesülés* gondolatát, amely az esemény antropológiai természetét jelzi. Mit is kapott? Halotti nyomtatványt (kártát, címert), amint az Erdélyben szokás volt, nem remélhetett. Csak a képzeletben tovább árnyalható és részletezhető narratívák szolgálták temetési ajándék gyanánt az elmélkedőnek.

Rettegi György erdélyi köznemes naplójának jellemzője az elbeszélte temetésesemények sokasága. Nemcsak a ravatal összképére, hanem a temetés megszervezésére is figyel, a szimultán torokra, a pompa fényét növelő illusztris egyházi szónokokra, a beszédek további sorsára is. Általában jelentős reflexiókat is fűz a gyász hírekhez. Az illendőség kívánta, hogy a beszédeket nyomtatott formában is megörökítsék: „19-na Septembris temettetett a szegény gr. Bethlen Lajos úr. Kolozsvárt volt a halotti solemnitás, a testét vitték Bethlenbe. Fekete bársonnyal volt bevonva a koporsója, sűrűn megverve nagy fejű ezüst szegekkel, a két oldalán pedig ezüst pléhből kivágott betűkből: Ludovicus Comes de Bethlen, natus 1724, denatus Ao. 1779. Igen sok nép gyűlt volt. Borosnyai Simon, a marosvásárhelyi pap és Verestói György kolozsvári pap predicáltak dicsőségesen. Gondolom, ki is nyomtatják. Őt háznál volt konyha, csak a deákok számára öt szakács főzött.”

A jelentős létszámú deákság a temetés meghívottai között a zene megbecsülését mutatja ebben a családban.

Más esetben, amikor nem adják meg a (szerinte illendő) módját a temetésnek, a naplóíró Rettegi nem fukarkodik a bírálattal.

Két Mária

A néprajz a temetési szokásokat vizsgálva Van Gennep²⁰ óta a halál beállta miatti anarchia megszüntetésére tett kísérletként értelmezi mind a cselekedeteket, mind az ekkor használatos szövegeket. Az európai parasztságra vonatkoztatja kísérleteit. Keszeg Vilmos kolozsvári kutató is inkább a parasztság szokáskultúrájának vizsgálatára tartja alkalmazhatónak az elvet. Kérdés, hogy érdemes-e ezzel a rendszerrel megközelítenünk az erdélyi és a magyarországi protestáns nemességnek a temetéshez kapcsolódó viselkedését is, hiszen a családok teljesen kész viselkedés- és ezen belül retorikai mintákkal rendelkeztek a halállal beálló helyzetre. A kiterjedt és összetartó családban a temetések gyakorisága az eseményhez való viszonyulást is befolyásolta.

Teleki Ádámné Wesselényi Mária alakját is örzi egy, a gyászünnepe elhangzott prédikációkból és akkori meg később írt versekből összeállt emlékkönyv. (Dolgozatunkban ő felel meg az anya/anyós/nagyanya alakjának.) Ebben a könyvben a prédikátor Verestói György²¹ olyan jelképekre építi a halott érdemeinek és emlékének szentelt gondolatmenetét, amelyek az egyházi szertartás képi-fogalmi világából és a temetési szokásokból következnek:²² „Óh, ha szemléltethetném veletek ennek a' Mennyei Leányzónak és Meny Asszonynak ezt a' ki beszélhetetlen lelki örömét!” (E vv)²³

²⁰ Lásd Keszeg Vilmos: *Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett vándorgyűlésének anyaga. Szerk. Cseri Miklós–Kósa László–T. Bereczki Ibolya. Különlenyomat. Szentendre 2000.

²¹ A nyomtatott prédikáció oldalszámozása hiányzik!

²² Kevéssel későbbi (1794-ből való) a Nagy-Réti Darvas Borbála fölött mondott temetési prédikáció, amelynek címe *Temetési Lakodalom*. „Lakadalom van az Égben, Tor a' Báji udvarban, / méltán ott is, méltán itt is” – olvashatjuk a nyomtatott prédikáció 29. oldalán. *Temetési Lakodalom*. 1794. febr. 26. sz. n., é.n.

²³ Teleki Ádámné Wesselényi Mária tizennégy magzata közül tíznek halálát is meg kellett érnie. (Az életben maradtak közül Polixéna a híres-neves nagyanya nevét örzi, Mária az anyját.) Szomorú ismétlődés: az utóbbi, Teleki Lászlóné is négy gyermeket hagyott árván.

Miután az elhunytat mint égi angyalt megszólaltatta, *gyászos teátrumról* beszél a prédikáló: „*Képzeld azt, mintha* most azt mondaná tenéked: Mit tselekeszel, eddig tartott szerelmes férjem?” (Kiemelés tőlem – E.E.)

Fontos az is, hogy a fantázia működésére apellál (a színházi konvenció képzeletemét aszociáljuk). Véleményünk szerint erre az angyalképre is visszautal a Teleki Lászlónét búcsúztató 1800-as látomás (illetőleg tudós szerzője²⁴). Teleki nemcsak tettek ígéretével válaszol majd az ehhez hasonló kérdésekre, hanem festői, sőt transzcendens képekkel: a gyakorta rigmusszerűen monoton verses búcsúztatóban valóságos képzetalkotó *filozófia* nyomait fedezhetjük fel.

A szónok (Verestói) ugyancsak hangsúlyosan fogalmazza meg beszéde megjelenítő aspektusait: bár maga a megjelenítés csak ideiglenes: rövid ideig tart. Tudatosítja a kép teremtett voltát, a gyászolókat mint egyazon játék *színpadi alakjait-bábjait* aposztrofálja: „És a' midőn már, Méltóságos Grof Ur, szerelmes Házas-Társodnak mindjárt illy' édes szavait hallattatám Te veled, nem szóllok-hát többet te hozzád, hanem magam részemről e' Gyászos Theátrumról elbótsátlak.” (F vv)

Anya és lánya is a Mária nevet viselte. Itt jegyezzük meg, hogy anyának és lányának ugyanazt az igerészt választja mottóul a búcsúztató Verestói György 1786-ban, Teleki László 1800-ban: „Ján XI. 28, 29. Mária, a' Mester imé jelen vagyok, és tégedet hív! A' pedig, Mária, mihelyt ezt hallá, fel-kele hamar, és hozzája, t.i. JÉ'SUSHÓZ méne.”²⁵

Ezek majd az alkalmazásban a név adta analógia retorikai-poétikai lehetőségeit kínálják.

Őt hónappal halála előtt vált el férjétől Teleki Lászlóné. (Egyik prédikáció konkrétan, a férj búcsúztatója áttételesen utal is erre.) A temetés közönsége előtt nem volt titok ez a helyzet, így a gyászos látványosság minden apró része, szöveges utalása, a (volt) férj viselkedése, terjedelmes költeménye mint egy családi tragédia közege telítődhetett jelentésekkel.

Erős volt a családi hagyomány és ezen belül a hajlam a női ág biográfiáinak összekapcsolására. A főrangúak fölött tartott temetési prédikációk leszármazási sztereotípiái legalább két nemzedék méltatását jelentették (itt három nemzedékbe rendeződnek a nagyasszonyok: Daniel Polixéna²⁶ – Wesselényi Mária²⁷ – Teleki Mária²⁸). A nyomtatvány az élőkhez szól, nemcsak a halott emlékének rekonstruálását szolgálja, hanem társadalmi kapcsolatainak rögzítését, kijelentését is: az élőknek, tudomásulvétel végett. A közönséget az előszóban (kedves) olvasóként szólítja meg a megözvegyült szerkesztő: a férj, Teleki László. Ugyanakkor utal arra, hogy a szövegek megítélése az egyéni – szerzői és olvasói – fantázia függvénye: a versek „az ő képzelődések módja szerint”²⁹ lehetnek érdekesítőek vagy „hosszasak” (értsd: unalommal teljesek).

A széki Teleki család a halállal szemben keresztény bátorságot és istenességet tanúsított. A nyomtatott temetési prédikációs gyűjteményekből a legközelebbi hozzátartozók (gyakran versben megírt) búcsúzása sem maradt ki. Házastárs, gyermek, testvér verses vagy patetikus prózai vallomással adózott az elhunyt emlékének.³⁰

²⁴ Gróf Teleki László.

²⁵ Verestói György: *Jésusát szerető, és ugyan Jésusához sietve el-is költözött igaz és valóságos Mária*. 1786

²⁶ Wesselényi Istvánné.

²⁷ Teleki Ádámné (Teleki Ádám: 1740–1792)

²⁸ Teleki Lászlóné (Teleki László: Szirák, 1764–1821, Pest)

²⁹ TMS. *Kedves olvasó*. Gr. Teleki László bevezetője.

³⁰ Arra is van példa a Teleki családban, hogy anya búcsúztatja gyermekét (bár azt a lehetőséget sem kell kizárnunk, hogy a gyászoló anya csak megrendelő volt): Halász Borbála: *A méltóságos édesanya felette kedves fiával való beszéde*

A Teleki Lászlóné széki Teleki Mária emlékét őrző kiadványba többen is adtak munkákat. Az egyént reprezentáló történet a gyászkönyvben többször is megfogalmazott *életrajz*, amely nemcsak az elhunyt idealizálását segíti elő, hanem elvont eszmények népszerűsítésére is alkalmas.

„Tegyük fel, hogy bizonyos actiót három különböző író, a történetek változása nélkül, ezen három különböző szempontból dolgozzon; úgy fog tetszeni, mintha három különböző történet lenne. Mert amit az egyik felvett, azt a másik elmellőzte; amit az egyik közönséges vonásokba foglalt össze, azt a másik különös környülményekkel bőven adta elő” – olvassuk Engel esztétikájában, amely Kölcsey előtt is (német eredetiben) sokak olvasmánya volt Magyarországon és Erdélyben.³¹

A mai olvasót leginkább a férj verssé lett gyásza indítja meg az emlékezet-könyvből.³² De férfi és nő viszonyának, kapcsolattörténetének ellentmondásosságára utal az egyik prédikációnak – a férjhez szóló – példája is, amely gondosan jelzi a várt és az elért hatás, a meghatódás fokát: „Keseredik érzékeny nemes szíved? Méltóságos gróf? Méltán! Mert igen keserű a’ pohár, mellyet a’ mindenható nyujtott tenéked.”³³

Visszatérve a versre: Teleki László *Gyásznéke* bővelkedik dramatikus elemekben. A szerző egyáltalán nem tekinthető dilettánsnak: Teleki, akinek Voinovich Géza monografikus tanulmányt szentelt,³⁴ és akit száz évvel későbbi színháztörténetében Kerényi Ferenc is az *Ágis* szerzője epigonjának nevez, három valóságos drámát is írt. Még drámái előtt, marosvásárhelyi református kollégiumi éve idején keletkezett latin *Castrum dolorisa*, illetőleg másik műve, a magyar nyelvű *Passio deplorandae sortis Pannoniae*.³⁵ Életművében hangsúlyos a gyász témája, s ez nem a szakma velejárója, mint az író papok esetében, hanem egyéni hajlam és döntés kérdése. Ez a szerző büszke volt arra, hogy apját, de apósát is verses búcsúztatóval tisztelte meg: saját szavaival: „elénekelte”.³⁶

A divatos olvasmányok ismerője másként él, tervez, ír, mint a szigorú hagyománykövetők. Péczely József 1787-ben (második kiadását 1792-ben) adta ki az angolból francia közvetítéssel fordított *Young Éjtszakáit*, 1790-ben a *Hervej sirhalmai és elmékedései* című munkát. Ha érzékeny gyászirodalmat kívánt követni gróf Teleki László, nem szükölködött mintákban. Péczely özvegyétől a gróf apja, Teleki József vásárolta meg az író könyvtárának 684 műből ál-

holta után. = *A Jehovától buzgó kérelemmel kéretett... Méltóságos keresztyén, római szent birodalombéli született gróf Széki Teleki III. Sándor úrfi önagysága*. Nyomt. Nagyenyeden 1768. esztendőben.

³¹ Engel: *Az elbeszélésről*. 4. töredék. *Engel esztétikai töredékei*. = Kölcsey Ferenc *Összes Művei*. KFÖM 556.

³² Kézirata is fennmaradt; Teleki József utódai révén került az Akadémia gyűjteményébe. Lásd M. Irod. Régi és új írók 4-rét 132. sz. h. és 59. sz. 9.

³³ Kolosvári István: *A’ testi halál nyereség azon kegyesekre való nézve-is, a’ kik e’ földön méltán mondatnak boldogoknak: mellynek igaz voltát ama’ szép, ’s ékes testtel, nagy dicső eredettel, gazdagsággal, virtussal, ’s kegyességgel ékes néhai R. Sz. B. Grófné, széki Teleki Mária asszony ő nagyságának méltóságos R. Sz. B. Gr. Széki Teleki László urnak, felséges urunk arany koltos hivének el-felejtethetlen drága emlékezetü Kezves élete párjának halotti pompája alkalmatosságával augusztusnak 31-dik napján 1800. esztendőben a’ sziráki templomban, együgyű halotti oratiojában meg-mutatta Kolosvári István A’ Sziráki Ev. Anyaszentegyház Lelki Pásztorá. = TMS 78.*

³⁴ „Drámái csak kísérletek, de az egyedüliek, melyek Bessenyei hatását mutatják irodalmunkban.” Voinovich Géza: *Idősb gróf Teleki László irodalmi munkássága*. Irodalomtörténeti Közlemények 1899. IX. 129–167, különösen 131.

³⁵ Érdemes rájuk a témátörténet okán is figyelni. Lelőhelyük: MTA Kézirattár. M. Irod. Vegyes ívr. 18. sz.

³⁶ Testvérét, Istvánt is versben siratta el. Pesten, Trattner M. nyomdájában jelent meg 1797-ben apjáról, 1798-ban apósáról írott megemlékezése.

ló külföldi könyvállományát. Másrészt *Hervey sírhalmait* Teleki Mária anyja, Teleki Ádámné Wesselényi Mária is lefordította, a mű kéziratban maradt, de a család számon tartotta.³⁷

A gyászének szerzőjeként úgy viselkedik Teleki László gróf, mint a csoport számára fontos szimbólumok tudatos megalkotója. Mint a közösség (a „törzs”) számára jelentős tetteket kívánja megnevezni, elősorolni (felidézni) a haldokló nő gesztusait és a bennük feltáruló karaktervonásokat.³⁸ A róla – Máriáról – szóló mű által halhatatlanságot szerezni az egykori érdemes halandónak, emellett az alkotás gyógyító, az alkotóra nézve feszültségoldó hatásával is élni: ez a férj célja az *Egy jó asszony képével*³⁹ és az egész kötettel, a *Teleki Mária sírhalmával*. (Ne becsljük le az alkotáslélektani lehetőség e korai felismerését, közlését.⁴⁰)

A nagyság vonzóvá lesz, a veszteség bemutatása és a kísérlet valamiféle visszaszerzésére: ez a könyv tétje. A halál fenségessége mint nemes érzélem, mint tanulható (nyelvileg tagolható) érték jelenik meg a versben s az azt kísérő magyarázó jegyzetekben (mint – hogy folytassuk a megfeleltetések sorát – a színművek „félre” mondott reflexióiban): „Azt a’ készséget ’s nyugodt elmét, a’ mellyel a’ néhai áldott feleségem halála oráján, sőt egész nyavalyája alatt magát viselte: nem lehet bámulva nem szemlélni. Különös környül állásait ennek a’ mint egyenként elő fordulnak, fel-jegyezni el-nem mulatom. Minden hízelkedés nélkül, egész bátorsággal el-lehet róla mondani azt a’ Frantzia mondást: Elle étoit le Héros de la mort.”⁴¹

A halál hőségének titulálja tehát feleségét a verses búcsúztató szerzője. (Hősnek: de itt mind a ’történelmi hős’, mind a ’mártír’ jelentés kizárt!) Egyfelől a testi szenvedés és a halál mint félelmetes ellenség, másfelől a gyöngye nő mint erős küzdőfél jelenik meg a javasolt fantáziajelenetben.

Egybekelésük emlékének komor fenségét az adja, hogy az ifjú pár a kendilónai templomban esküdött egymásnak hűséget (1788-ban), de pontosan a menyasszony anyja, Teleki Ádámné Wesselényi Máriának valaha a templomba helyezett hamvai fölött. Nász és halál ilyen összekapcsolása az esemény (már-már metafizikus) jelentőségét hivatott hangsúlyozni: „A Copulátatásunk Erdélyben, a’ Lonai Templomban esett meg, a’ mellynek alatta a’ Néhai Ipam Lineájának kryptája vagyon: és ott is a helyly ugy ki-választatott; hogy egyenesen a’ néhai Napám teste felett állottunk azon Szent és Nevezetes Czérémonia alatt. Igen érzékeny, és szívre ható környülállás volt ez.”⁴²

Figyeljünk oda: a menyasszony mintegy a rendező szerepét játszotta, amikor ily módon *állította be* a helyzetet (amelynek ő maga is főszereplője, látványeleme volt)!

³⁷ Báthori Gábor: *A’ fő mester hivatalára késedelem nélkül el-ment Mária. Néhai Méltóságos R. Sz. B. Grófné, széki Teleki Mária asszony ő nagysága méltóságos R. Sz. B. gróf széki Teleki László ő nagyságának, a’ Cs. K. Felső arany-koltos hívének igen kedves és el-felejtethetlen élete párja. A’ kit utolsó tisztessége meg-adatása alkalmazosságával, szomorú halotti tanításában, az élőknek példálú tett, ’s előadott, a’ sziráki evangelicum templomban a MDCCC esztendőben aug. 31. napján Báthori Gábor A’ Pesti Ref. Ekklesia L. Pásztor, és a’ Dunán innen lévő Superint. Hites Gen. V. Notáriusa.* = TMS 36.

³⁸ „...ha szinte némely helyt a’ színek elevenséget mutatnak is, magában a’ képben hízelkedés nincsen” – hangoztatja az emlékkönyv (az emlékalakzat) képközpontúságát az előszóban a szövegek valamiféle hitelesítésére vállalkozó férj. TMS A2 verso.

³⁹ Gróf Teleki László: *Egy jó asszony’ képe mellyet néhai Mélt. R. Sz. B. gróf széki Teleki Mária elfelejtethetlen, emlékeztető felesége áldott hamvainak tiszteletére férji érzékenységgel felemelt gróf Széki Teleki László.* = TMS 87–140.

⁴⁰ TMS A3

⁴¹ TMS 102. (lábjegyzet).

⁴² TMS 110. (lábjegyzet).

Itt jegyezzük meg, hogy Engel egyik értelmezésében valóban jelenvalóvá lehet a jó elbeszélés révén a múltbeli esemény, a képzelet: „Az elbeszélő tehát sok grádicsokon közeledhetik a jelenvalóhoz; a képzeletnek az idő felcserélgetése által segédjére kelhet, hogy a jelenlét s szemmel látás felé könnyebben küszködhessen, de azt egészen a valóságba belé nem teheti úgy, mint a dialogista, akinél minden jelenvaló...”⁴³

Az elárvult gyermekekhez fordul a gyászba borult férj, és – miután tudatosítja bennük, hogy születésük okozta anyjuk halálát – leckét tart nekik anatómiából, az asszony holttestét bemutatva: a *theatrum anatomicum* szokása most nemcsak természettudós férfiak titka, a „képmutogatás” a nyilvánosság előtt zajlik:

*Huzzátok-el azért e' fejér lepleket,
Hadd oktassak itten négyen benneteket...*

Először a halott nő arcát, majd külön szemét, arcbőre színét, homlokát, keblét. Később gróf Fekete János éppen ezt a mikroszkopizáló, a fiziko-teológia hatását mutató viselkedést (leskelődésszerű fantáziálást) tartja kegyeletsértésnek:

Test bontássá váltak halottas verseink.

Fekete ennél is tovább megy a bírálatban: a tagok egyenkénti dicséretét, ereklyévé magasztalását egyenesen bálványtiszteletnek titulálja.⁴⁴ (A színibírálokéhoz hasonló éllel.)

Verses búcsúztatójában a továbbiakban Teleki (még mindig a *színház a színházban* koncepciója jegyében, hiszen gyermekeinek „mutat”, magyaráz, hogy a közönség többi része is értse) a halott asszony (kinyújtóztatott) testét mutatja meg, de ennek részeit már szavakkal sem fedi föl: hirtelen elhallgatással, föltámadt szemérmességgel előbb a *lélekre* vezeti vissza a figyelmet, aztán javasolja (gyermekeinek) a mindannyiuk számára drága test visszaburkolását:

*Fedezzétek hát el e' kedves tagokat...*⁴⁵

Ha a megszólítás sorrendjét figyeljük: a gyermekekhez, a testhez, majd magához az elhunythoz fordul a gyászoló férj: utóbbi esetben az ideálkép megrajzolásának biografikus szándékával. Aztán a jelenlevőkhöz szól egyenként vagy családonként, és rendre fogalmazza meg viszonyukat az elhunythoz: a barátnőét, a rokonokét, ismerősökét. S amikor ismét az eltávozottat szólítja meg, az már fogadalom, tett értékű szó:

*Semmi el nem szakaszt többé engem tölled;
Nem fogok távozni, Máriam! mellőled.*⁴⁶

Valamikori menyegzői fogadalma szerint Telekinek feleségével együtt kellett volna meghalnia.⁴⁷ Nem váltotta be ígétét, a helyzet – a szavakba is foglalt „jelenet” – másként alakult:

⁴³ Kölcsey Ferenc *Összes Művei*. 556.

⁴⁴ Voinovich Géza: *Idősb gróf Teleky László irodalmi munkássága*. Irodalomtörténeti Közlemények IX(1899). 129–167.

⁴⁵ TMS 98.

⁴⁶ TMS 123.

nem házaspárt sirat a gyász- és olvasóközönség, hanem (csak) nőt, anyát. Hogy ezt az ígéretet más is számon tartotta, arra példa Voinovich Géza, gróf Teleki József irodalmi munkásságának értékelője, aki felrója neki, hogy hamar vigasztalódott.⁴⁸

A gyászünnep tagolásához nemcsak a különböző szövegek és szónokok által képviselt változatosság, hanem szöveg és zene váltakoztatása is hozzájárul. Báthori Gábor a kötetbeli példában (prédikációja második részében) a temetés konkrét lefolyásából felidézi a kórus szavát:

Itt a' Chorus el-éneklette e' következendő verseket:

*Mária! Itt van mestered, magához hív tégedet!
Az ő szavát jól esméred, add-meg néki Lelkedet.
Értem; hozzá sietek, Érte mindent meg-vetek.⁴⁹*

Maria assunta: a mennybe vitt nő balladája

Teleki keserves hűségesküje elhangzásakor kezdődik igazán a versbeli látomás: felhő száll alá, angyal ül a közepén,⁵⁰ egy „asszonyi személy” kezét fogja: közelednek. Akkor ismeri fel a szülő – Máriát:

S közel jövén hozzám, látám, Máriám ez...⁵¹

Később helyesbít: Mária *lelke* volt a látogató.

Beszélne a megilletődött özvegyember, de az égi látogató int, hogy szólni kíván. Leghamarabb elbocsátja kísérő angyalát:

*Köszönöm, jó Angyal! Hogy e' helyre hoztál,
Hív vezérléssel serényen hordoztál.
Ezek kedveseim: egygyütt kapom őket;
Ezekkel töltöttem sok kedves időket.
Véllek kell szóllanom; álly egy kisség félre...*

Akkor magában beszél; fohásza a földi gyarlóságot, „bal-érzést” hivatott eloszlatni, hiszen halott szől az élőkhöz, lélek hús-vér emberekhez:

*Imhol kedveseim! El-jöttem hozzátok;
Testem itt benn nyugszik, tsak Lelkem láttátok.⁵²*

⁴⁷ „Éppen születésed napján történt volt öszve kelésed. Akkor az vala szívednek leg-főbb kívánsága: hogy ne előbb, hanem haláloednek napján választatnál-el attól, a' kit örökre meg-szerettél, sőt ha lehetséges-volna, hogy egygyütt egymás kebelében szunnyodnátok-el, hogy életetekben egygyek lévén, az halál se választana-el Titeket. És íme a Te Máriád el-méne, Te pedig itten maradtál Méltóságos gróf!” Kolosvári István = TMS 78.

⁴⁸ A Szendrey Júliához való korabeli viszonyulás párját ismerhetjük fel ebben az életrajz-kritikában. (Teleki László második felesége Mészáros Johanna volt. Ebből a házasságból született a *Kegyenc* szerzője, Teleki László is.)

⁴⁹ Báthori Gábor = TMS 42–43.

⁵⁰ Emlékezzünk arra, hogy az elhunyt anyja, Teleki Ádámné angyal képében szólt a halotti gyülekezethez az 1786-os temetési prédikáció szerint.

⁵¹ TMS 123.

⁵² TMS 125.

Mária halála, különösen mennybe menő lelke a korai keleti kereszténység toposza. A test eltemetetik, a lélek indul a mennybe. Másrészt az Újszövetség Máriájából nem annyira a szüzesség, mint inkább az anyai érzelmek együttese kap hangsúlyt:

*Már mint Anya szülök, s' hozzátok fordúlok
Gyermekeim! A' Ti szivetekhez nyúlok.⁵³*

A világkép szintjei – a földi és a mennyei – egyszerre láthatók a fantázia működése révén: az anya lelke az apa iránti bizalmat kívánja megerősíteni az árvákban:

*Mikor int Titeket, én kezem emelem
Az égben áldásért, 's akképpen nevelem
Bennetek a hozzánk való szeretetet.*

A mennybeli vendég nem időzhet soká, másodszor is szólítja az Úr:

*El-végzém dolgomat, fogd már meg kezemet
Jó Angyal! 's vezérelj tovább lépésemet:
'S bár nehezen essék ezek' el-hagyása,
Égi nyugalomra van szívem vágyása.
A' mennyei Urhoz látom kell már mennem,
Hiva az Úr; 's ottan szükség meg-jelennem.*

A mennybe vitt leány balladájáról, amelynek első változatát 1862-ben – mutatványként Kriza készülő *Vadrózsáiból* – Gyulai Pál közölte, monográfia készült az 1950-es évek végén.⁵⁴ A ballada változataira a Székelyföldön és a moldvai csángók között bukkantak: minden esetben leányról volt szó (a Székelyföldön Júlia, Moldvában Márton Szép Ilona). Teleki asszonyát testiségétől, földi kapcsolataitól megtisztítva láttatja. Az eltűnés ragyogó látomását, az assumptiót idézzük:

*Ezt mondván, csoportban láték sok felhőket
A' földre le-szállni, 's fel-emelni őket:
Igaz, hogy sebess volt égi utazása,
De a' felhön által látték mozdulása.
Látám felénk intni kedves Máriámat,
Kézzel butsut venni e' remek munkámat.
Akkoron is áldott mindnyájan bennünket,
Sohajtások között kiáltvá nevünket:
Örömmel, és buval elegyült ortzája
Szive járásának volt igaz probája.
En-is ki-sirt szemmel [!] személylét követtem*

⁵³ TMS 128.

⁵⁴ Domokos Pál Péter: *Júlia szép leány*. Ballada-monográfia. Ethnographia LXX(1959). 13–60.

'S mind végig szememet rolla le nem vettem. [...]
 Ekkoron még egyszer reánk le-tekinte,
 Az Úr előtt értünk buzgó könnyet hinte:
 Mutata mi réánk, ajánla bennünket;
 'S látván érte nállunk fel-emelt kezünket:
 Inté hogy ne sirjunk, mert már boldoggá lett;
 Az Úrnak kezéből méltó jutalmat vett.
 Ezzel az Egek-is bé-zárattattattak
 'S erőtlen szemeim többet nem láthattak.⁵⁵

Amikor a menny kapujába ért, a megdicsőülés ajándékában részesült:

*Fénylő korona tétetik fejére
 S énekszó kezdődék a tiszteletére.*

A kötetben Szabó András búcsúztatója egyenesen azzal a kijelentéssel zárul, hogy utolsó, gyerekeihez írott jóslatszerű levele bizonyoság arra, hogy Teleki Mária nem volt földi halandó.⁵⁶

A sziráci római katolikus templom 1785-ben festett mennyezetfreskóján Mária mennybe vitele látható, Zirkler munkája! Nem zárjuk ki, hogy a látványemléknek a látomás kialakításában van szerepe. De assumptiókat a református gróf Teleki László bécsi nevelkedésekor, nyugat-európai útjában is bőven láthatott.⁵⁷

Teleki versében a mennyet járt asszony búcsúzása, visszatérése az égi hazába olyan elemekből épül, amelyek az említett népballadán túl a keresztény ikonográfiából is ismeretesek: Mária mennybe vitelének példájára történik gróf Teleki Lászlóné Teleki Mária eltűnése a mennyei otthon kapujában, megkoronázása, képének elenyészése: mindezeknek lesz tanúja a (jobbára reformátusokból álló) gyászgyülekezet (és az olvasó). A felhők fölött ragyogó Mária a reneszánsz óta ismerős kép: Teleki versében markáns látványelem.

Itt pillantunk vissza a könyvben megörökített, epizódokra is bontható színjátékszerű halotti pompára. A gyászsesemény szerkezete a következő (modell):

- I. kopersóba tétel a halottas háznál (virrasztás, sirató)
 - II. a test felvétele a halottas háznál
 - III. gyászmenet
 - IV. a sírnál
 - V. a test fölött (emlékezés)
 - VI. halotti tisztességtétel (napokkal vagy hetekkel később)
 - VII. emlékezetkönyv (mint családi szerkesztési feladat és gyászajándék)
- A gyászjátékszerű esemény „szereplői” az emlékezetkönyv alapján (modell):

⁵⁵ TMS 136.

⁵⁶ „E' földön mulattál; de tselekedeted

Mutatta, hogy Mennyből vitted eredeted.” TMS 145.

⁵⁷ Külön érdekessége a mennykapu-leírásnak, a mennyei történekek elbeszélésének, hogy Fekete János versben ríposztol, majd külön *Négy mennyország* címmel verset ír, s hogy az előbbire *Az én mennyországom* címmel gróf Teleki László új feleletet ír. Vö. Voinovich Géza: *i. m.* 150–152.

*Szereplők**Szólók*

Orátor (Báthori Gábor – Pest)

Prédikátor (Kolozsvári István – Szirák)

Férj (özvegy) és narrátor (Gróf Teleki László – Szirák)

Mária lelke

I. Poéta (Rácz István – Pozsony)

II. Poéta (Vadasdi István – Nagyenyed)

III. Poéta (Mátyási József – Pest)

IV. Poéta (Szabó András – Pest?)

V. Poéta (Ludwig Schedius – Bécs)

Kórus (diákok)

Néma szereplők

Az elhunyt Mária teste

Angyal (Az anya, Teleki Ádámné?)

Rokonok

Gyermekek (árvák)

Ádám

József

Sámuel

Johanna

Nevelt leány (gróf Teleki László húga, Degenfeldné Teleki Anna)

I. Barátnő (Báró Tóth Prónay Sándorné Teleki Johanna)

II. Barátnő (Bethlen Gergelyné)

III. Barátnő (Teleki Mária) és férje, Rhédey Ádám

Sógor (Kendeffy János, gróf, Teleki Polyxéna özvegye)

Unokaöcs (Kendeffy Ádám)

Távol levő rokon (Teleki József)

Néne (Teleki Katalin, özv. b. Alvintzi Gáborné)

Az apa testvéreinek (Kordánének) leszármazottai

Az anya testvérei

L. B. Hadadi Wesselényi Miklós

B. Radák Ádámné Hadadi Wesselényi Zsuzsanna

L. Báró Bánffy Györgyné

Wesselényi Anna özv. Gróf Bethlen Lajosné

Vendég családok

(Teleki, Wesselényi, Bethlen, Bánffy, Thoroczkai, Way, Daniel, Nalátzy, Radák, Rhédey)

Főméltóságok

Erdély kancellárja (gróf széki Teleki Sámuel – Bécs)

Erdély gubernátora (Losonczi Bánffy György – Kolozsvár)

Egyszerű emberek

Az elhunyt tisztjei, szolgálói, cselédjei, jobbágjai

A temetés mint látványos iskola

„...a’ Lelki Tanítóknak (kiknek vagy könyveik, vagy idejük nincsen a’ könyvek fel forgatására) azon dolgokról több matériát adnánk: úgy annyira, hogy egy Prédikációból kettőt ’s hármatis készíthet az értelmes Lelki Tanító”⁵⁸ – javasolta a 17. században a katolikus prédikátor.

A tanítás megfeleltethető a színpadi játék *argumentumának*, az alkalmaztatás a színpadi konvenciónak, a búcsúztató a színpadi *beszédnek*. Ugyanazok az információk (arról, milyen rokoni kapcsolatok fűzik össze a gyászoló gyülekezet tagjait) többször is elhangzanak, az ismétlődés ebben a helyzetben is elmélyíti az ismereteket.

Iskolához kapcsolódik a temetés szokása a reformátusok halotti énekeskönyve szerint is: „ha temetés nem volna, oskolamestert nehezebben tartanának.”⁵⁹ A szerző arra utal, hogy rendszerint a diákok éneke növelte a gyászpompát, s hogy temetési szereplésükért az oskolamestereket jutalmazta a megszorodott család.

Sugallások, utalások, látni- és elképzelni valóban gazdag tanítások sorát jelenti a gyászpompa, a prédikátor által fogalmazott cím szerint is: *A’ fő mester hivatalára késedelem nélkül el-ment Mária. Néhai méltóságos R. SZ. B grófné, széki Teleki Mária asszony ő nagysága, méltóságos R. Sz. B. gróf széki Teleki László ő nagyságának, a’ Cs. K. felség arany-koltsos hivének, igen kedves, és el-felejtethetlen élete párja a’ kit utolsó tisztessége meg-adattatása alkalmazosságával szomorú halotti tanításában, az élőknek például tett, ’s előadott, a’ sziráki evangélikus templomban MDCCC esztendőbe aug. 31. napján Báthori Gábor A’ Pesti Ref. Ekklesia L. Pásztorja, és a’ Dunán innen lévő Superint, hites G.V. Notáriussa.* (Kiemelés tőlem – E.E.) De a szomorú halotti szöveg nemcsak arra tanít sajátos jelrendszerével, hogyan kell keresztény módra élni:

*Midőn halál ellen őket bátorítod,
Hogy kell jól meghalni, arra-is tanítod.*⁶⁰

Az átmenet rítusa elsajátíthatóvá és ami több: megérthetővé válik a halandó ember számára.

Látványosságok nélküli lecke

Teleki Sámuel erdélyi kancellár szép reményekre feljogosító, de fiatalon elhunyt gyermekét, Ádámot szerény külsőségek között temettette el 1798 őszén, két évvel az általunk értelmezett sziráki gyászesemény előtt.

A kancellárnak saját végtisztességére vonatkozó rendelkezései azt mutatják, hogy a gyászpompa hírnövelő és tanító szerepében nem hitt – de hát ő meggyőződéses jozefinus módra nem *Castrum Dolorist*, hanem Tékát hagyott a „községre”. Egyházpátrónusi megvalósításait nem kívánta titokban tartani: „Meg-hidegedett tetemeimet másutt ne temessék, hanem Koporsóba zárva vitessék Sáromberkire Erdélyben, és ottan minden pompa nélkül, ének szóval és egy Prédikációval tétessék boldogult kedves Feleségemnek tetemei mellé az örök nyugalomra.”

⁵⁸ Baranyi Pál: *Imago Vitae, et Mortis. Az Életnek és Halálnak Képe, avagy Halotti predikációk, Mellyel Az Élők az Istenes Éltre ’s Bóldog Halálra, és Dicsösséges Fel támadásra tanítanak.* Gyulafehérvár 1712, ill. 1719, I. B2. (Itt mondok köszönetet Horváth Izabellának, hogy felhívta figyelmem a műre.)

⁵⁹ Halotti énekek. 1917. 4.

⁶⁰ Szabó András = TMS 145.

Mégis Teleki végrendelete értelmében az Erdélyi Főconsistorium, amelynek egyházközségeit és iskoláit egész életében támogatta, nyomtatott körlevélben szólította fel az erdélyi iskolákat a patrónus iránti hálát kifejező megemlékezésre, vagyis, hogy: „pompás Tzérémonia nélkül, Halotti *tanítások* tétessenek”. (Kiemelés tőlem – E.E.)

Nagyenyeden, Marosvásárhelyen és Kolozsváron ugyanazon napon (november 17-én, Teleki Sámuel születésnapján) tartottak megemlékező istentiszteleteket. Az összehangolt istentiszteletek (harangszó, imák, prédikáció, gyülekezeti éneklés a templomban) mint egyetlen, nagy, több színhelyen játszódó, összefüggő – fenséges esemény.

(A prédikációk összegyűjtve 1825-től nyomtatott formában is terjesztették a néhai kultúrapártoló főnemes életére vonatkozó ismereteket.⁶¹)

Konklúzió

A halottnak nyújtott végtisztesség a maga egyszerűségében, tervezettségében valóságos látványkülönlegesség volt helyiek és az e kultúrában kevésbé otthonosan mozgó meghívottak számára. A halott közelében világiak és egyháziak együttműködése volt megfigyelhető, az iskola kapuja is rendszerint megnyílt (hogy a temetésen részt vehessenek a diákénekesek). Nemzedékek cselekedtek együtt a szokás jegyében.

A temetés alkalmá a tanítás céljait is szolgálta: ez nemcsak keresztény morális elvek közvetítését jelentette, hanem a gyászoló család bemutatkozásának, vagyoni, társadalmi helyzetének – látványos, a keresztény egyházi jelrendszerből és a színjátszásból ismerős elemek révén való – feltárását is. Ezen belül egyes szövegek (esetünkben az emlékezetkönyv hitvesi verskompozíciója) szinte diszciplináris nézőpontváltatokban mélyítették el az emberre, a természetre, a gyászközösség jelvilágára vonatkozó ismereteket és képzeteket.

A gyakori és látványos, már megszokott rendben lezajló nemesi temetések egyszersmind a fennköltség iskoláit jelentették a barokk és a romantika mezsgyéjén: a színházi párhuzamnál maradvá: gyakorlatilag a tragédiaelőadásokra jellemző várakozással, figyelemmel, érzelmi reakciókkal jártak. A „keservek” (gyászolók), az actorok (szónokok) és a meghívottak olyan történések („produkció”) részesei voltak mindannyiszor, ami mai megítélésünk szerint is megfelel a komplex (művészi) élménynek. Miközben a művelődéspolitikusok a hivatásos színház iránti közönyösséget ostromolták, a koporsók közelében a részvét cselekvő magatartás volt: a kora romantika emberének érzelmessége, a világ anyagi és metafizikus oldalára irányuló megosztott figyelme az életre mint rendjét már elvesztett, de az istenséggel még kapcsolatban álló talányos látnivalóra irányult.

A gyászeseemények szokás mivoltuk miatt is leírhatók látványprodukcióként. A rájuk utaló emlékezetkönyvek, mint amilyen a *Teleki Mária sírhalma*, a szövegkönyv és a színházi krónika jellegzetességeit mutatják egyszerre. Amikor a művészi, napokig tartó temetéseseemények és az emlékezetkönyvek szokása megszűnik (19. század), az ilyen átfedések már csak véletlenszerűek.

⁶¹ *Halotti beszédek*. 1825.

Ferenczi: a leghermeneutikusabb pszichoanalitikus?

„Az orvosok... nemigen lelték örömeiket a pszichoanalízisben... annál inkább a filozófusok körében számíthatott... sikerre. Hisz nekik szokásuk, hogy elvont fogalmakat (rossz nyelvek szerint persze: meghatározhatatlan szavakat) emeljenek világmagyarázatuk legmagasabb szintjére. [...] A filozófusnak könnyű magabiztosan viselkednie, hisz nem ismeri az anyagot, melynek tanulmányozása arra szorította az analitikusokat, hogy higgyenek a tudattalan lelki aktusok létezésében. [...] A pszichoanalízisnek csupán hátránya támad abból, hogy féltőn áll az orvostudomány és a filozófia között.”

Sigmund Freud

A címben megfogalmazott kérdés a hermeneutika és pszichoanalízis viszonyának talaján körvonalazódik. Elgondolkodhatunk azon, hogy egyáltalán van-e közös pontja a két diszciplínának, milyen hatással lehetnek egymásra, tekinthető-e az előbbi az utóbbi alapvetésének. Onnan indulhatnánk ki, hogy mindkét gondolkodási területen valamilyen formában értelmezéssel van dolgunk. Am e probléma felvetésekor újabb kérdésekbe ütközünk: joggal terjeszthető-e ki a „hermeneutika” terminus mindenre, ami értelmezéssel kapcsolatos? Elmondhatjuk-e azt, hogy a pszichoanalízisnek hermeneutikai természete van, azaz egyfajta hermeneutikai gyakorlat, vagy inkább a pszichoanalízis hermeneutikai módszeréről kellene szólnunk?

A kérdés azáltal válik izgalmassá, hogy tudjuk: Freud soha nem társította a pszichoanalízis eszméjét a „hermeneutika” kifejezéssel, szigorúan természettudósnak vallotta magát. Határozottan elutasította, hogy a pszichoanalitikus megismerés bármilyen – a természettudományok módszereitől különböző – sajátosságáról beszéljen, analitikus módszerét egyszerűen fordításnak nevezte. A hermeneutikához akarata ellenére kapcsolódott azáltal, hogy szinte ösztönösen bukkant rá egy új módszerre.¹

A pszichoanalízis annak a vizsgálatára és megértésére irányuló elmélet, hogy miképpen alakulnak a tudattalan fantáziák, miként tapasztaljuk meg őket, és hogyan konstruáljuk, majd rekonstruáljuk a múltat a jelenben. Rámutat arra, hogy a jelenben múltunkat is megéljük, élményeinkről fantáziálunk, átalakítjuk vagy elfojtjuk őket, megalkotva saját belső világunkat, énünket. A pszichoanalízis célja tudatossá tenni a tudattalant, túljutni azon, hogy a kényelmetlen fantáziák uraljanak és irányítsanak bennünket.

Freud meggyőződése volt, hogy az analizált szövege az interpretáló közbenjárása nélkül nem beszél önmagáért, épp ellenkezőleg: a betegség, amely analízisre kényszeríti a páciens, azáltal válik nyilvánvalóvá, hogy a beteg képtelen arra, hogy egy rendezett történetet elmeséljen. De mindenfajta analitikusi feltárás ellenállásba ütközik, mikor az elfojtott tartalmakhoz közeledik, ugyanis a betegben kialakul az eredeti szorongás, ami az elfojtást kiváltotta. Az ellenállás megfigyelése támpontokkal szolgálhat a következtetések levonásához.

¹ Freud talán akkor kerül – akarata ellenére – legközelebb a hermeneutikus gondolkodáshoz, amikor hangsúlyozza, hogy a tüneteknek jelentésük van. Egy tünet különböző jelentésekkel bírhat, ugyanakkor egy jelentés több különböző tünethez tartozhat.

A pszichikus betegségek kezelésének történetileg három fejlődési szakasza különíthető el. Az első a Breuer-féle hipnotikus-katartikus módszer.² Az analitikus itt abból indul ki, hogy a betegség okait a tünetek kialakulásának hatósugarában kell keresni, a kezelés ezért a tünetek kialakulási körülményeinek felidézésére irányul. A cél ezek reprodukciója az emlékezés és a tudatosság által. Az emlékezést a hipnózis teszi lehetővé.³ Az orvosnak van egy – a beteg számára ismeretlen – előzetes értelmezése a betegség okát illetően. A hipnózisban való emlékezés ennek a prekonceptciónak az emlékekkel való alátámasztását, illetve a beteg számára való tudatossá tételét szolgálja. Ezt a módszert váltja fel az asszociációs technika. A hipnózis elmarad, a kezelés kiindulópontja a beteg szabad gondolatfolyama lesz.⁴ A harmadik fázisban látszólag eltűnik az emlékezés döntő szerepe. Az orvos értelmezése arra irányul, hogy az asszociációs folyamatokat tünetekként kezelve megpróbálja értelmezni a beteg ellenállását. A cél továbbra is a tünetek kialakulási körülményeinek reprodukálása, valamint a tudattalan tudatossá tétele, de a hangsúly az emlékezésről, lereagálásról áttevődik a beteg *ellenállásának* leküzdésére.⁵ A figyelem továbbra is az emlékezésre irányul, és ennek alapja továbbra is az orvos interpretációja, amelyet közöl a beteggel, ám e közlés mellett, hogy emlékezésre készlet, arra törekszik, hogy leküzdje a beteg ellenállását.

Ma már nyilvánvaló, hogy az előző két technika tévesen ítéli meg a betegben kialakult múlt–jelen viszonyt. A hipnózis technikájának alapvető hibája abban áll, hogy azáltal teszi lehetővé az emlék felidézését, hogy a hipnózis lefolyásának idejére „kikapcsolja” az ellenállást, de amikor a beteg felébred, az ugyanúgy működésbe lép. Az ellenállás maga nem tudatosul, hanem felfüggesztődik. Az asszociációs technika felismeri ugyan az ellenállás jelentőségét, de csak közvetve irányul a leküzdésére (elsődleges célja a tünetek kialakulási körülményeinek felidézése). A harmadik fázis úgy jellemezhető, hogy benne megfordul az asszociációs fázis fontossági sorrendje: a kezelés közvetlenül az ellenállás leküzdésére irányul, és csak közvetve az emlékezésre. Az analitikus már nem emlékeket interpretál, hanem magát a (tudattalan) ellenállást, az *indulatáttételt*.

Az analitikus értelmezésének helyességében tehát fontos szerepe van az áttételben jelentkező értékeknek, fantáziáknak.⁶ De talán még fontosabb a *viszontáttétel* bevonása az értelmezés helyességének kontextusába. A viszontáttételen Freud elsősorban az analitikus szemléletében mutatkozó vakfoltokat, az analízist zavaró torzító elemet értette. A terápia nehézségét látta benne, az analitikus ellenállásának forrását, amely gátolja őt az analizált megértésében. Sokáig nem igazán foglalkoztak a viszontáttétel kérdésével. Mára azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy a viszontáttétel elemzése a korszerű kezelés terápiás eszköze, amely által a súlyosabb állapotok megértése és kezelése is lehetővé válik. Ha az analitikus figyelni önmagában az analizálttal kapcsolatos megérzéseit, gondolatait, könnyebben felismeri az analizáltban zajló érzéseket, ugyanis saját megérzéseit az analizált tudattalan (vagy elhallgatott) érzéseinek reakciói lehetnek. Tágabb értelemben az analitikus emocionális hozzáállásáról van szó, beleértve az

² Freud – kollégája, Josef Breuer híres betegének, Anna O.-nak gyógyulása nyomán – arra a következtetésre jutott, hogy a betegnek látszólag elfelejtett, a tudattalanba elfojtott élményeit kell újra felidéznie, hogy meggyógyuljon.

³ A hipnózis hatása hasonlít ahhoz a belső megtisztuláshoz, amit Arisztotelész a tragédia hatásának tartott.

⁴ Freud rájött, ha a beteget felszólítja, hogy válogatás nélkül mondjon ki mindent, ami eszébe jut, elvezethet az elfelejtett élményekhez.

⁵ A beteg (vagy inkább a tudattalanja) ellenállást tanúsít a tudatosítási kísérletekkel szemben, és nem marad közömbös analitikusa iránt a kezelés során: hol vonzódást, hol ellenszenvet mutat iránta.

⁶ Az áttétel felfedezése bontotta meg először azt az elképzelést, hogy az analízis egyszemélyes folyamat, amelynek során a beteg egy szakértő vezetésével megismeri saját „alvilágát”.

analizált viselkedésére történő reakcióit is. A reakciók pedig értelmezés formájában közölhetők az analizálttal.⁷

A budapesti pszichoanalitikus iskola a pszichoanalízis két világháború közötti, sőt későbbi fejlődésére is nagy hatást gyakorolt.⁸ Az iskola a modern interperszonális pszichológia előkészítőjének tekinthető. A magyar pszichoanalitikusok jelentős részénél a vizsgálódás fókuszában az analitikus és páciense közötti kapcsolat áll, ezen belül az indulatáttétel és viszontáttétel kérdése. Ferenczi volt az, aki legkorábban figyelmeztetett a viszontáttétel alapvető fontosságára, és legalább olyan lényegesnek tekintette a terápia során, mint az indulatáttételt. Álláspontját többen osztották a magyar iskolán belül, hangsúlyozva, hogy a terapeutának teljes személyiségével és reakcióival részt kell vennie a terápiás kapcsolatban. Így az áttételnek többszörös funkciója van a terapeuta és a beteg viszonyában. Ezt a gondolatot a pszichoanalitikus szituáción túlmutató jelentőségűnek érezték a magyar pszichoanalízis bizonyos képviselői: kiterjesztették, általánosították az orvos–beteg kapcsolat minden területére.⁹ Például Bálint Mihály érdeklődésének középpontjában a terápiás *kapcsolat* kutatása és az analitikus személye állt. Ferenczivel közösen dolgozták ki azt a nézetet, mely szerint a pszichoanalízis hatékonyságának titka az interperszonalitásban, az analitikus és a páciens közötti *viszonyban* rejlik.

A kései Freud és nyugat-európai követői, majd a pszichoanalízis amerikai utódai egy határozottan orvosi-gyógyászati jellegű pszichoanalízist hangsúlyoztak, melynek gyakorlati lényege a gyógyító technika, elméleti fontossága pedig a metapszichológia (a lélek strukturális felfogása) volt. E rendszerből kizárták a nyelvet, a beszédterápiából beszédet *használó* terápia lett, a gyógyulás nem a nyelvben, hanem a nyelv *eszközével* történt. Az ilyen pszichoanalízis célja a konformitás biztosítása, olyan kapcsolat, amely az orvostól halad a beteg felé, és amelyben a viszontáttétel legfeljebb mint hibaforrás fordul elő. Ferenczi ezzel szemben olyan pszichoanalízist művelt (olyanhoz tért vissza), amely elsősorban nem gyógyászati jellegű, sokkal inkább élettevékenységként, életgyakorlatként értelmezhető, amelyben szabad és kölcsönös önteremtés történik. A szubjektív létezés és a gyógyulás a *nyelvben* jön létre, gyakorlati lényege a terápiás dialógus. Ebben a kontextusban az analizálás nem foglalkozás, hanem életforma (!), egy radikális új kölcsönösség, a dialogikus önteremtés példája. Centruma az egymásra hatás, forrása pedig a viszontáttétel (az önteremtő szeretet vagy gyűlölet).

Ferenczi (Rankkal együtt)¹⁰ a pszichoanalitikus gondolkodást a *terápiás gyakorlat* felől dolgozza ki (és nem fordítva!). Szerintük a pszichoanalízis diszciplínája gyakorlati eredetű, az elmélet nem más, mint e gyakorlatból elvont hipotézis. A terápiás kiindulópont az *aktivitás* fogalma, amelyen Ferenczi többet ért, mint az aktívan beavatkozó terapeutát. Az aktív technika megköveteli mind a beteg, mind az analitikus aktivitását.¹¹ Az aktivitás fogalma Ferenczi szerint három jelentéssel bír: egyrészt jelenti a hétköznapi értelemben vett aktivitást (nem passzi-

⁷ Freud különbséget tesz olyan értelmezések közt, amelyeket az analitikus magának fogalmaz meg, és amelyeket kimond.

⁸ Az iskolához tartozó főbb nevek: Ferenczi Sándor, Bálint Mihály, Franz Alexander, Róheim Géza, Hermann Imre, Hollós István.

⁹ „A pszichoanalízis fáradhatatlan érzékenységet feltételez az orvos részéről a beteg asszociációi, érzelmei és tudattalan folyamatai iránt. Ezért szükségeszerű, hogy az orvosnak rugalmas, plasztikus gondolkodása legyen [...] az orvos személyisége gyakran nagyobb hatással van a betegre, mint a gyógyszer, amit felírt.” Ferenczi Sándor: *Freud hatása az orvoslásra*. 1933. Idézi Csabai–Molnár: *Egészség, Betegség, Gyógyítás (Az orvosi pszichológia tankönyve)*. Bp. 1999. 34.

¹⁰ 1924-ben közös könyvet adtak ki *Entwicklungsziele der Psychoanalyse* címmel.

¹¹ Ez jelentős módosítás volt Freudhoz képest, és a kortársak sem fogadták pozitívan.

vitás), másrészt jelzi azt, hogy a terápiás utasítások nem tiltások, hanem inkább pozitív tanácsok, harmadrészt pedig a terápia filozófiai minőségére utal, ami nem más, mint a *megélés* (szemben az egyszerű végiggondolással, gyakorlással, megismeréssel).¹² Az aktivitás fogalmának elméleti párja az *ismétlés*¹³ fogalma. Ebben a kontextusban az ismétlés újjáteremtésként van jelen, szemben áll az emlékezéssel, amely csak megtekintés. Míg az ismétlés jelenbe hozás, újraélés (maga az élet), az emlékezés a múltban tartásként, az életről való gondolkodásként értelmeződik. Az aktivitás és ismétlés fogalmai által kibontott viszony, amely a terápiás együttlét kerete: az áttétel.

Ferenczi elkülöníti az ismétlés valódi és terápiás formáját. Az előbbi elragad bennünket, átéljük, de nem tudjuk kézben tartani, az utóbbi olyan, „amelyet egy hiány-természetűre szervezett kontextus (a terápiás szituáció) kézbe vehetővé, elsajátíthatóvá tesz”.¹⁴ A terápia kontextusában ugyanis az ember hiány-lény, és csak akkor tud valamit megragadni, önmagából megérteni, ha az a valami hiányzik – ilyenkor megjelenik számára önmaga. Az ismétlés meghatározó minősége az *élmény*. Már utaltunk rá, hogy a korai, hipnózison alapuló analízisben fontos szerepet kapott a katarzisz, amely az emlékezés révén történő életre hívása a múltbeli élményeknek. Ezzel szemben az *élmény* jelenbeli, a terapeuta és páciens közötti ismétlésen keresztül jön létre. Az *élmény* alapvetően viszontáttételes, általa a terapeuta orvosból partner lesz. Az orvos kívül áll a folyamaton, a partner azonban implikált, saját létével lép be a dialógusba.

Ferenczi sok évvel megelőzte azokat a pszichoanalitikus gondolkodókat, akik a viszontáttételben találták meg a tudattalan problémák megértésének lehetőségét. Freud is tudta, hogy a páciensből az analízis során kisugárzó érzelmek az analitikusban is érzelmet keltenek. Ez a helyzet meglehetősen nyugtalanította őt, bár feltételezte, hogy „a viszontáttétel ismerete a pszichoanalízis jövőjével kapcsolatos, és megértése a pszichoanalitikus technikák nagy előrehaladását eredményezné” (Freud: *A pszichoanalitikus kezelés jövőbeli esélyei* – idézi Luis J. Martín Cabré).¹⁵ A viszontáttétel ugyanis megváltoztatja az analitikus megfigyelői terét, az analitikus pusztán megfigyelőből aktív résztvevővé válik – a pszichoanalitikus vizsgálódás tehát többé már nem objektív.¹⁶ Freud általános normaként követelte meg a viszontáttétel felismerését és leküzdését; ezt nélkülözhetetlennek tartotta ahhoz, hogy valaki analitikus lehessen. A leküzdésen azt értette, hogy fel kell dolgozni, nem egyszerűen „túljutni rajta”, mivel az analitikusra negatívan hat, burkolt akadályozó és veszélyes tényező, amit önanalízissel lehetne kordában tartani.¹⁷

¹² Lásd Bókay Antal: *Sorsfordulók a pszichoanalízisben (Az 1924-es Rank-vita mint a közép-európai hermeneutikus pszichoanalízis önállósodásának kezdete)*. Thalasa 1991/1. 21–43.

¹³ Vö. Kierkegaard: *Ismétlés*. = Sören Kierkegaard: *Írásaiból*. Bp. 1982. 151–266.

¹⁴ Bókay Antal: *i. m.* 38.

¹⁵ Luis J. Martín Cabré felhívja a figyelmet, hogy Freud a „viszontáttétel” kifejezést első alkalommal 1909. június 7-i, Junghoz írott híres levelében használja, amelyben Jung egy „afférjára” utalva arra a járulékos veszélyre figyelmeztet, hogy túlságosan bevonódik, és hogy ez vele magával is megtörtént. Ide kapcsolódik Freud 1910. február 2-án szintén Junghoz írott levele, amelyben rámutat arra, hogy milyen nehéz legyőzni a viszontáttételt, amikor saját feleségét analizálja. Luis J. Martín Cabré: *Ferenczi hozzájárulása a viszontáttétel fogalmához*. = Erős Ferenc: *Ferenczi Sándor*. Bp. 2000. 241.

¹⁶ „Egyre jobban figyelünk a viszontáttételre, amely a páciens hatására alakul ki az orvosban, beépül az orvos tudattalan érzéseibe, és nem vagyunk távol attól, hogy megkívánjuk, az orvosnak fel kell ismernie ezt a viszontáttételt saját magában, és le kell győznie azt.” Freud: *A pszichoanalitikus kezelés jövőbeli esélyei*. 1910. Idézi Luis J. Martín Cabré: *i. m.* uo.

¹⁷ 1923. február 20-án Binswangerhez írott levelében is ezt hangsúlyozza: „A viszontáttétel problémája az egyik legnehezebb dolog a pszichoanalitikus technikában. Amit a páciensnek adni kell, az soha nem lehet spontán affektus,

Míg Freudnál az analízis fő célja a „visszaemlékezés” volt, Ferenczinél az analitikus interpretáció fő tárgya az ismétlési kényszer és az áttétel változatos megnyilvánulásai. Az áttételinterpretációnak tulajdonított meghatározó fontosság lényeges irányváltás a pszichoanalízis fel-fogásában. A viszontáttétel nélkülözhetetlen eszközzé válik a páciens áttételében felmerülő lényeges aspektusok felismerésére és érzékelésére. Ferenczi a *Klinikai napló*ban rámutat arra, hogy a viszontáttétel az analitikus szituációban nemcsak hogy nem akadály, hanem az analitikus nélkülözhetetlen eszköze. „Majdhogynem azt mondhatnánk, hogy minél több olyan gyengéje van az analitikusnak, amelyek miatt kisebb-nagyobb balfogásokat és tévedéseket követ el, amelyeket aztán feltárnak és kölcsönös analízisben kezelnek, annál jobbak a kilátásai egy mély és valódi alapokon nyugvó analízisnek”¹⁸ (Kiemelés tőlem – K. A.-L.). Ferenczi azt is megpróbálja bizonyítani, hogy az áttétel nem egy spontán ténynek a következménye, hanem előidézője maga az analitikus és az általa alkalmazott pszichoanalitikus technika: „egy része annak, amit áttételes helyzetnek nevezünk [...] az analitikus helyzettel, vagyis az analitikus technikával mesterségesen keletkezik [...] elsősorban az analitikus helyzethez fűződő személyes affektus értelmében.”¹⁹ A viszontáttétel ebben az értelemben az interpretáció alapja.

Freud a pszichoanalízist neurotikus betegeken, illetve azok számára dolgozta ki. A súlyosabb kórképeket az áttétel hiánya miatt analizálhatatlannak tartotta. Óva intett mindenkit attól, hogy ilyen betegek kezelésére vállalkozzon. Ferenczi azonban (talán kissé forradalmárként) új utakat, technikákat keresett, melyek segítségével a lélekelemzés alkalmassá válhat súlyos állapotban levő betegek gyógyítására is. Ehhez véleménye szerint olyan helyzetet kell teremteni, amelyből hiányzik az analitikus autoriter magatartása. Ferenczi *A pszichoanalízis technikájához* című írásában rámutat arra, hogy az analitikusnak egyrészt meg kell figyelnie a páciens, meghallgatva, amit mond, szavaiból fel kell építeni a tudattalanját, másrészt állandóan kontrollálnia kell a maga viselkedését a pácienssel szemben, és ha szükséges, korrigálnia kell azt.²⁰ Ehhez nélkülözhetetlen a viszontáttétel feletti uralom. Úgy vélte, feltétlenül szükséges, hogy az analitikus előzőleg részt vegyen az analízisben: „a második pszichoanalitikus alapszabály [...] mindenki, aki mást analizálni akar, először kell hogy maga is analizált legyen. Ennek a szabálynak a betartása óta az analitikus személyi jegyeinek a jelentősége egyre inkább elmosódik. Mindenki, akit alaposan analizáltak, aki elkerülhetetlen gyengéit és jellembeli sajátosságait tökéletesen megismerte, és megtanulta, hogy uralkodjék rajtuk, ugyanazon lelki vizsgálati objektum szemügyre vételekor és kezelésekor elkerülhetetlenül ugyanazokhoz az objektív állításokhoz jut, és logikusan ugyanazon taktikai és technikai intézkedéseket alkalmazza.”²¹

Ferenczi több helyen utal olyan technikai problémákra, mint a hallgatás, az ellenállás, az álmoság (aluszékonyosság) vagy az ún. „ágálás”, nemcsak a beteg, hanem az analitikus részéről

hanem mindig tudatosan kell megnyilvánulnia. [...] Ahhoz, hogy szabadok maradjunk, mindig fel kell ismerni és le kell küzdeni a viszontáttételt.” Idézi Luis J. Martín Cabré: *i. m.* 242.

¹⁸ 1932. január 19-i bejegyzés. = Ferenczi Sándor: *Klinikai napló*. Bp. 1996. 45.

¹⁹ 1932. május 3-i bejegyzés. *I. m.* 113.

²⁰ „Az analitikus beállítottság az orvostól nemcsak a saját nárcizmusának szigorú kontrollját követeli meg, hanem mindenfajta érzelmi reakciójának szigorú ellenőrzését is. [...] Az analizált analitikustól el kell várnunk, hogy önismerte és önkontrollja erősebb legyen, mintsem hogy egy ideges ellenszenv előtt meg kellene hajolnia. [...] Ha besétálnánk az ilyen kelepcebé, az azt jelentené, hogy felülnénk a betegnek. Mivel erről tudunk, ez alkalmassá tesz bennünket, hogy a legkellemetlenebb és legvisszataszítóbb embert is teljes fölényvel szemléljük, úgy, mint gyógyításra szoruló beteget, és tőle mint ilyentől még szimpátiánkat sem tagadhatjuk meg.” Ferenczi Sándor: *A pszichoanalitikus technika rugalmassága*. = *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. (Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból.) Bp. 1982. 351–352.

²¹ *I. m.* 341–342.

is. Óvatosságra inti azokat az analitikusokat, akik hajlamosak beleszólni pácienseik valóságos életébe, közvetlen tanácsokat adva nekik, melyekkel nem veszik figyelembe a páciens *valódi* problémáit kísérő áttételes alapokat.²² Ferenczi arra törekedett, hogy minél jobban „aktivizálja” pácienseit.²³

Freudhoz képest Ferenczi a természettudományos megalapozás helyett a sokkal személyesebb *relációra* épülő dialogikus terápia alapján gondolkodik, és egész tevékenysége középpontjába az önismeretet, a személy tényleges hermeneutikai életgyakorlatát helyezi. Ezért tartja fontosnak a viszontáttétel rehabilitálását az analitikus terápiában. Ferenczi számára a viszony nem két független szubjektum kapcsolata; számára a reláció az, ami létezik, és minden más ennek csak következménye. A „természetes és őszinte viselkedés” egy új terápiás forma lehetőségét teremti meg, a paradox természetű *kölcsönös* analízist.

A pszichoanalízis gyakran szolgál a terapeuta számára is új ismeretekkel önmagáról, és elkerülhetetlen, sőt kötelező, hogy reflektíven foglalkozzon saját érzéseivel. Ezeket a szupervizorral (saját felettesével) beszélheti meg. Ami Ferenczi újítása volt, hogy ő mindezt a beteggel tárgyalta meg. Időnként hangoztatta, hogy valójában ő jár a betegekhez analízisbe.²⁴ Ez a viselkedés megkívánja az analitikus érzéseinek feltárását is.²⁵ A kötött pozíciójú terápiában az értelmezési folyamat irányítása a terapeuta kezében van, ő az, aki rendelkezik az értelem kidolgozásának a jogával. A terapeuta így mint *intézmény*²⁶ lép fel a terápiába kerülő személlyel szemben, értelemteremtő hatalma jelentősebb, autoriterebb annak értelmezési erejénél. A kölcsönös analízis ezzel szemben ismétlésre épülő identifikációs folyamat két ember között, amely folyamatosan az egyik féltől a másikhoz rendeli a professzionális pozíciót, és ezzel az értelmezési folyamatot újszerűbbé teszi. Nemcsak egyenlővé változtatja a feleket, hanem kérdésessé tesz minden intézményesítést, *személyessé* változtatva a bármelyikük számára fellelhető értelmet. A kölcsönösség akkor jön létre, ha a terapeuta felismeri és működésbe hozza a viszontáttételt.

Ferenczi számára a *szeretet* az a viszony, amely a személyes létet artikulálja. A szubjektív önteremtő beszéd létrehozása (és kimondása) csak ebben a kontextusban lehetséges. A szeretet Ferenczi számára hermeneutikai természetű, ez a legalapvetőbb és lényege szerint ontológiai (létezésben tartó) megértés, amit nem egyszerűen kapunk, hanem *amiben vagyunk*. A személy viszonyainak sokféleségéből adódóan a szeretet a megértés kétféle irányában formálódik meg:

²² Metaforikusan szólva az analitikust a bábaasszonyhoz hasonlítja, aki – amennyire lehetséges – egy természetes folyamatnak csupán nézője marad, a kellő pillanatban azonban beavatkozik, megkönnyítve a szülést, ha az nem halad megfelelően.

²³ „Ha a beteg ellenállásait analitikusan megoldjuk, akkor eljuthatunk az analízisnek egy olyan stádiumába, amelyben a beteg az egész értelmezési munkát szinte teljesen egyedül vagy csak csekély támogatással elvégzi. [...] A »mindig csak a beteg lehet 'aktív' és soha nem az orvos« gondolat végül arra a megállapításra vezetett, hogy meg kell elégedni a beteg rejtett akcióirányulásainak értelmezésével, óvatosan kísérve meg, hogy eddigi neurotikus gátlásait leküzdjük, anélkül gyámolítva őt, hogy előzőleg kényszerrendszabályok végrehajtására sürgetnők, vagy akárcsak ajánlanánk is ilyeneket.” Ferenczi Sándor: *A pszichoanalitikus technika rugalmassága*. 352–353.

²⁴ Judith Dupont hívja fel a figyelmet, hogy Ferenczi kísérleti jelleggel váltogatta az üléseket: egy óráig a beteg, következő alkalommal az analitikus beszélt önmagáról. J. M. Masson jegyzi meg, hogy nem lehet pontosan tudni, kiknél alkalmazta Ferenczi a kölcsönös analízist, hozzátéve, hogy az sem köztudott, vajon ő is felfeküdt-e a díványra, és ha igen, milyen gyakran, teljesen szabadon asszociált-e, és fizetett-e a betegnek. Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. (A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993)*. Bp. 1994. 159–166.

²⁵ Természetesen ezt nem szabályszerűen értette, tudatában volt annak, hogy nem lehet mindenkinél és mindig alkalmazni. Arra törekedett, hogy kidolgozza a kölcsönös analízis elméletét és ennek technikai részleteit. Ferenczi felismerte a módszer korlátait, és kísérletnek tekintette csupán.

²⁶ Bókay Antal megfogalmazása.

az egyik a valódi megértés, a másik a félreértés. Fontos, hogy ne feledjük el e két fogalom ontológiai természetét: a félreértés nem hibás megértés,²⁷ hanem egy elkerülhetetlen aktív hiány, melynek negatív következménye a zavar (az elmebetegség).

A pszichoanalízis számára a valóság a vággyal teli világ (lelki valóság), amely élményként, átélésként jelentkezik. A reprezentatív élményteremtő események a hiány, a hiba mentén artikulálódnak, a tökéletes, kielégített élmények ugyanis láthatatlanok, érzékelhetetlenek maradnak. Ezek a hiányból (félreértésből) fakadó élmények a *traumák*. A korai Freudnál a trauma szexuális csábítás volt, amelyet egy védekezésre képtelen gyermek szenved el.²⁸ Később Freud rájött, hogy a traumatikus esemény nem tényleges, hanem produkált. A fogalom bonyolódik, ugyanis Ferenczinél az elszívás mellett (helyett) annak értelmezése is megjelenik.

Ferenczinél az indulatátítételes projekció, a hermeneutikai folyamat kulcsa tehát a viszontátítételben rejlik. Freuddal szemben ő a traumát dialogikusan fogja fel, amely nagyon közel áll a valóságos emberi viszonyokhoz. Egy olyan történet bomlik ki nála, melyben a személyesség és a valóságos személyek egy hermeneutikai, önteremtő dialógus következményeként értelmeződnek. Számára a trauma nem rögzített jelenség, hanem a személyek játéka.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Ferenczi révén a pszichoanalízis „egyszerű orvosi módszerből” elméleti rendszerré vált, majd az „élet új interpretációjává”, a létezés önmegértő gyakorlatává fejlődött.²⁹

²⁷ Vö. schleiermacheri félreértés-fogalom.

²⁸ Ide kapcsolódik az *ősjelenettel* való találkozás is.

²⁹ Ferenczi analitikus módszere sokak szerint vitatható. A vitatott kérdések főként az aktivitás-módszerét, a rövidített terápia lehetőségét, jogosságát és a kiképző, illetve gyógyító terápia ellentétét érintik.

MŰHELY

Zsigmond Attila

Egy 17. századi szilágysági harang nyomában, avagy kinek a kosarába szedték az epret a görcsöniek

Az alcímben szereplő, régebbi korokat idéző szólást abból a levélből kölcsönöztük, mellyel a kolozsvári református eklézsia 1747. április 16-án kérte fel döntőbíráskodásra az erdélyi Főkonzisztóriumot a görcsöni gyülekezettel való vitájában. Erre az érdekes dokumentumra egyéb irányú kutatásaink során bukkantunk rá a főtanácsi iratok között,¹ s a benne foglaltak jelentősége alapján érdemesnek ítéltük arra, hogy tartalmát – néhány bevezető gondolat kíséretében – megosszuk a tudományos közvéleménnyel, fogadatlan prókátorként próbálva véleményt nyilvánítani egy harmadfélszáz évvel ezelőtt lezajlott polémiában.

De mi is képezte a vita tárgyát? Egy harang, amely a levél megírásakor a kolozsvári templomban jelezte az idő múlását, s amelyre előző évben a görcsöni eklézsia is bejelentette igényét. Bár a Főtanácshoz intézett folyamodvány nem mentes minden szubjektívizmustól, arra mégis alkalmas, hogy a vitatott harang addigi sorsát megismerjük belőle. Eszerint Eperjesen készült, megrendelője az a Serédi István volt, aki magát Közép-Szolnok vármegyei birtokközpontja után „görcsöni” előnévvel nevezte,² és a 17. század közepén kastélyt is emeltetett a faluban.³ Ebből adódóan azt egyik fél sem vitatta, hogy a harang kezdetben valóban Görcsönben volt használatban, azt viszont már annál inkább, hogy hol: a templomban vagy a Serédiudvarban? Kolozsvárra kerülésének pontos ideje és oka a vizsály kirobbanásának idejére már feledésbe merült, az itteni eklézsia képviselőinek emlékezete szerint „vagyon több negyven esztendejénél” is. Azt csak feltételezték, hogy az ok a készítettő fiának, Benedeknek⁴ a templomba történt eltemetésével⁵ állhatott összefüggésben, amire valamikor a 16–17. század fordulóján került sor. A kincses városba jutott harangot forrásunk tudósítása szerint eleinte a tékában, azaz a kollégiumi könyvtárban őrizték, majd „néhai Rozgonyi János urunk,⁶ az óra⁷ reparatioja

¹ Jelenleg az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, Főkonzisztórium iratok, 47–1747 jelzettel. Ezúton mondunk köszönetet Sipos Gábornak és Dáné Veronkának szíves segítségükért.

² A minden bizonnyal a Fejér vármegyei Seréd település nevét viselő Serédi család erdélyi ágának a megalapítója, aki 1635-től 1657-ben bekövetkezett haláláig Kraszna vármegye főispánja s közben a fejedelmi udvarban is jelentős tisztségek viselője: 1635–38 között főlovászmester, 1646-tól 1652-ig pedig az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnöke. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata idején Barcsai Ákossal és Rhédey Ferencsel a fejedelem helytartója. Többször járt követségben a szultánnál. Lásd Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690* (a továbbiakban: *Trócsányi*). Bp. 1980. 34. 393. Vö. Dr. Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája* (a továbbiakban: *Petri*). VI. h. n. 1905. 407–410.

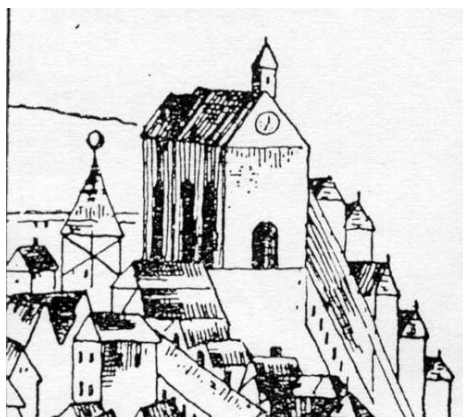
³ *Petri* VI. 410.

⁴ Atyját követte Kraszna vármegye főispáni székében (1657–1698). Feleségétől, Újlaky Borbálától öt gyermeke születik. Uo.

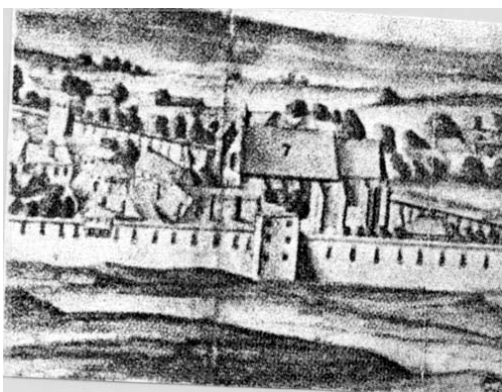
⁵ Elhalálzásának évét nem ismerjük, sőt a templomba való eltemetése sem volt eddig ismeretes. Itt sem sírköve, sem halotti címere nem maradt fenn. Vö. Entz Géza és Kovács András tanulmányait. = *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*. Bp.–Kvár 1995.

⁶ Akadémia lelképásztor (1648–1710). Kolozsvári tanulmányai után Németalföldön (Leyden, Utrecht) peregrinál, majd hazatérése után 1680-tól Székelyudvarhelyen rektor. Ezt követően több helyen lelkészkedik (Kolozs, Zabola, Fogaras, Szék), 1694-től pedig esperes. Kolozsváron 1708-tól szolgál haláláig. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (a továbbiakban: *Zoványi*). Bp. 1977. 515–16.

⁷ Bár meglétét először az 1678–79-es egyházközségi számadások igazolják, az óra elkészítését Herepei János a negyvenes évek toronyépítési munkálataival hozza összefüggésbe. A nyugati homlokzatra kerülését bizonyára a torony lebontása indokolta. Első ábrázolását 1759-ből ismerjük. Herepei János: *A Farkas utcai ref. templom egykori tornyai* (a továbbiakban: *Herepei*). Pásztortűz 1924. X. 292.

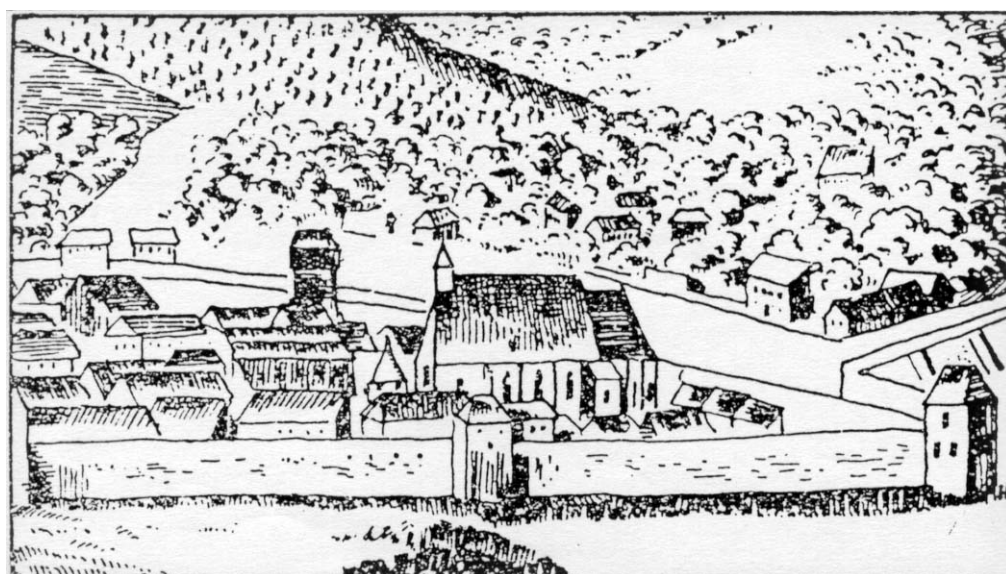


alkalmatosságával



Az óra első ábrázolása 1759-ből

A templom a huszártoronyval 1736-ban

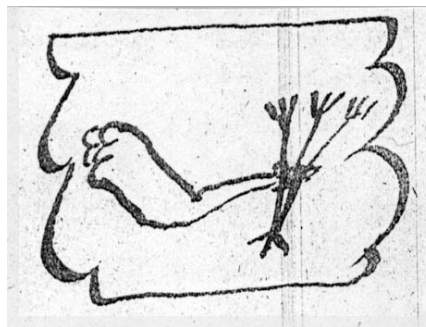


A templom 1798-ban, a tűzvész előtt

tétte óra ütni a templom teteire, azolta ott vagyom”. Ebből az információból, összevetve Rozgonyi életrajzi adataival, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy – eltekintve a temetésre vonatkozó, levélbeli feltételezéstől – a harangnak a nevezett prédikátor szolgálati idejében (1708–1710) már mindenképpen Kolozsváron kellett lennie, és erre a kétszázötven évtizedre tehető az időjelzés szolgálatába való állítása.⁸ Talán nem tévedünk, ha az időmérő meghibásodását is az 1697-es tűz-

⁸ Nem tudni, hogy a pontos idő jelzésére korábban használtak-e harangot. Ha igen, akkor az elsőként egy 1736-os ábrázoláson megjelenő, a templom oromfalának csúcsán látható, egyszerű huszártoronynak a megépítése az órának a homlokzaton való elhelyezésével kapcsolható össze. Ha viszont ez csak Rozgonyi idejében történik meg, a tornyocska felépítését is a 18. század első évtizedére kell tennünk. Bárhogyan is volt, mindenképpen módosítanunk kell Entz Gé-

vész számlájára írjuk, aminek eredményeképp a templom fedele is javításra szorult,⁹ s ez a tény magyarázná, hogy az óra megreparálására miért csak egy évtized múlva került sor. Mindezt összefoglalva tehát megállapítható, hogy a görcsöniek igénye egy olyan harangra irányult, amely kondulásával már bő három és fél évtizede hirdette az idő múlását a Farkas utcában. Ez magyarázná tehát a harang új tulajdonosainak a vonakodását („ecclesiának igen nagy csonkulására esnék tölünk való elvitetése”) és felháborodását („mert látjuk s nem hitethetjük el azokkal a durva görcsöniekkel, hogy más kosárában szedik az epret”).



A harangon levő Serédi-címer rajza a levélben

A továbblépés érdekében lássuk a vitázó felek érveit. A görcsöniek beadványa nem ismeretes, a kolozsvári egyházközség konzisztóriumai jegyzőkönyvében sajnálatos módon semmi nyoma nincs. A kolozsváriak védekezésükben mindenekelőtt a harang feliratára hivatkoztak, amely sehol sem tesz említést arról, hogy a görcsöni eklézsia számára készült volna. Szerintük Serédi István „gyakran lakván Görcsönben, ott usuáltatta, maga udvara számára is”. Számukra az is nyomós érv, hogy a kérelmezők nem rendelkeztek Serédi adománylevelével. Ez természetesen még nem elegendő ahhoz, hogy saját tulajdonjogukat igazolják, ennek megalapozottságát abban látják, hogy az egyházi nyilvántartás szerint Serédi Benedek templomi sírhelyének nem történt meg a pénzbeni megváltása, „azért ez az harang fogot lenni annak redemptioja”.¹⁰ A kolozsváriak azt már csak saját nagylelkőségüknek tulajdonítják, hogy megpróbálták kiegyezni a kérelmezőkkel („Mi ugyan csak propter redimendam vexam ígirtünk nékik égy kisebb harangot”) – sikertelenül. Az így egyre jobban elmérgesedő vitában a Guberniumnál való panasz-tételt kilátásba helyező görcsöniek fenyegetése elleni válaszlépésként értelmezhető ez a beadvány, melyben Wesselényi Ferenc közbenjárását kéri a Szilágyi traktust magában foglaló Tiszántúli superintendencia püspöki s egyben a traktus esperesi tisztét is betöltő Zoványi P. Györgynél.

Mindenképpen feltűnő, hogy a szilágyságiak milyen makacsul kitartottak követelésük mellett, s a kolozsvári előjárók magyarázkodása is kissé erőltetettnek hat. Már ezek a tények is a görcsöniek igazát látszanak alátámasztani, s ezt csak megerősíti az a feljegyzés, amely szerint 1683. január 18-án az egyházközségben egy Serédi István által készített harangot vett számba a vizitáció.¹¹ Arra nézve is rendelkezünk adatokkal, hogy Serédinek meghatározó szerepe volt Görcsön anyaegyházzá válásában, amely Keresztúrtól elszakadva a Panitról leválasztott

zának az 1723-as építésre vonatkozó feltételezését. Borbély Andor: *Erdélyi városok képeskönyve*. Erdélyi Múzeum 1943. II. füzet, 5. kép; *Herepei* 292. Vö. Entz Géza: *A Farkas utcai templom* (a továbbiakban: *Entz*). = *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*. Bp.–Kvár 1995. 26.

⁹ *Entz* 26.

¹⁰ Nehezen érthető, hogy egy ilyen, a központi kormányzatban is jelentős szerepet vállaló család esetében hogyan maradhatott el a sírhely kifizetése. Gyanítható, hogy ennek valamilyen utólagos kompenzálása kívánt lenni az a 200 forintos adomány, melyet Benedeknek István nevű fia tett végrendeletében a kolozsvári eklézsia számára, annál is inkább, mivel pontosan ennyibe került egy templomi sírhely megváltása. Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XIII. köt. Bp. 1857–1867. X. köt.

¹¹ „Vagyon egy igen szép harangh, mellyet üdvezült Seredi István uram öngagsága öntetett Isten tisztességére.” Zsigmond Attila: *Szilágysági református „szentesközök” a 17–18. századi vizitációs összeírásokban*. Református Szemle 2002.1–2. sz. Vö. *Protocollum Ecclesiasticae Sedis Szilagyensis* (a továbbiakban: *Prot*), a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának kéziratárában, Ms85 jelzettel, 79.

Cigányit kapta filiaként.¹² Ez bizonyára a faluban építkező nagy hatalmú patrónus reprezentációs igényeinek volt egyenes következménye, és remek alkalmat kínált egy olyan gesztus megtételére, mint egy mives harang adományozása. Továbbra is nyitott kérdés marad viszont, hogy milyen úton jutott az adomány az eklézsiái tulajdonból Kolozsvárra, de ha a Szilágyság harangjainak 17–18. századi kalandos sorsát tekintjük, a görcsöni eset távolról sem tűnik kuriózumnak.¹³

A Wesselényi Ferenc sikertelen közbenjárási kísérlete nyomán megszületett, 1747. ápr. 30-i határozat szerint a Főkonzisztórium elhárítja magától az ügyben való közvetítés lehetőségét, és visszautalja a Kolozsváron lelkészkedő Deáki Filep József erdélyi püspök és az eklézsiái kurátorok hatáskörébe.¹⁴ A döntés indoklása arra kényszerít, hogy újragondoljuk a kérdést, valójában kik is voltak a panasztévő görcsöniek. Megtudjuk, hogy igen kevesen voltak, és a kolozsváriakkal szembeni fellépésük az akkori patrónus, a római katolikus felekezetű báró Andrássy Ferenc kezdeményezésére történt, aki számos alkalommal tanújelét adta vallásához való ragaszkodásának.¹⁵ Ezek alapján mérlegelnünk kell annak a lehetőségét, hogy a kérelmezők esetleg a görcsöni katolikusok voltak. Bár a felvetés ellen szól, hogy egyik iratban sincs megnevezve a panasztevők felekezete, valamint az, hogy a kolozsváriak Zoványi püspöktől remélik ügyük rendezését, de ez utóbbi adatot a nagy tekintélyű zilahi lelkész helyi szintű közbenjárására irányuló óhajként is lehet értelmezni. Ha a reformátusok lettek volna az igénylők, lehetőségükben állt volna, hogy kérésük mellé – egyéb híján – a seniortól igényeljenek bizonyító erejű iratokat, hiszen még az általunk fentebb idézett egyházmegyei vizitációs bejegyzés is eléggé meggyőző a Serédi-harang eredeti rendeltetését illetően. A kolozsváriaknak e harang visszaszolgáltatása tekintetében mereven elzárkózó, de ugyanakkor mégis kompromisszumkereső magatartása is más megvilágításba kerül e feltevés fényében. És végül, de nem utolsósorban sokatmondó az a tény is, hogy a Főtanács igyekezett a legnagyobb fokú óvatossággal kezelni az ügyet, elkerülendő, hogy az hamis fényben feltüntetve a Gubernium elé kerüljön. Sajnálatos módon a vita kimenetelének semmi nyomát nem találtuk, sem a kolozsvári egyházközségi, sem a főkonzisztórium-i jegyzőkönyvben. De bárhogy is hangzott a végső verdiktum, az tény, hogy a vitatott harang mára már nyomtalanul elveszett. Ha Kolozsváron maradt, bizonyá-

¹² „Elszakadván Görcsön Keresztúrtól, ecclesiává lött, bóldog emlékezetű néhai Seredi István méltóságos úr Czigányit filialisult [!] ragasztotta.” *Prot.* 75, 79.

¹³ Egyes esetekben a szomszédos vagy éppen távolabbi egyházközségek között vándorolnak a harangok, a háborús pusztítások miatti népességapadásnak és a harangállomány megcsappanásának kényszerítő körülményei által meghatározva. Viszont arra is találunk szomorú példákat, hogy egy-egy lakatlanná vált település megmentett harangját helyi lakosok saját hasznukra értékesítették. Vö. Zsigmond Attila: *i. m.* 77.

¹⁴ „64–747. Méltóságos báró Vesselényi Ferenc uram a zilahi plebanus exturbatiojával is báró Andrási Ferenc uram representatiojára igen szerencsétlenül járván, a görtsöni harang iránt is az oda való ecclesiát, melly néhány emberből áll, Andrási uram que possessor indítván fel, hogy abból más consequentiát Andrási uram ellene ne hozhasson ki, azon görtsöniektől praetendált kolosvári harang dolgát deprecálván, tiszteletes Deáki uramra bízott, hogy az ecclesia curatorival igazítsák; ha nem igazíthatnák, tehetnek újabb recursust a Supremum Consistoriumhoz.” *Protocollum Actorum Illustrissimi ac Venerabilis Supremi Reformatorem in Transylvania Consistorii a die 3tia Decembris Anno 1741 usque ultima Maji 1751.* Az Erdélyi Ref. Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában. Itt jegyezzük meg, hogy Wesselényi zilahi fellépése az 1741-ben újból létrehozott katolikus lelkészi állást elsőként betöltő Heintz Vencel minorita atya ellen irányult, akit – nem tudni, milyen indokkal – elkergetett lakóhelyéről. *A zilahi róm. kath. plébánia Házi-Története az 1884-ik évtől.* A zilahi r. kat. plébánia levéltárában. 4.

¹⁵ 1733–34-ben katolikus templomot épített Görcsönben, majd – a főtanácsi határozat utalása szerint – sikeresen jár el a zilahi plébános elűzésének ügyében. Az ő idejében szűnik meg a Serédi István által a református prédikátornak rendelt udvari jövedelem. *Petri III.* 461–462; *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára az 1879. évre.* Kvár 1878. 12–13.

ra az 1798-as nagy tűzvész martaléka lett (az órával és a harangtoronnyal együtt),¹⁶ ha pedig Görcsönbe került vissza, sorsa ott teljesedett be valamilyen formában.¹⁷

A kolozsvári eklézsia levelének legnagyobb értéke – a fentiekben előadott gondolatébresztő adatokon túlmenően – abban áll, hogy szó szerint közli a harang feliratát,¹⁸ amely nemcsak a megrendelőnek, de készítőjének a nevét is tartalmazza. Ez pedig hozzásegít bennünket az öntés időpontjának behatárolásához. A szöveg Serédit fejedelmi tanácsosként és Kraszna vármegyei főispánként említi, s életrajzi adatai alapján ezt a két tisztséget 1647 után viselte egy időben.¹⁹ Felső időhatárként az 1648-as esztendő állapíthatjuk meg, mivel 1649. január 28-án II. Rákóczi Györgytől elnyeri a „magnificus” címet,²⁰ ami egy későbbi megrendelés esetén minden bizonnyal helyet kapott volna a feliratban. Fenti következtetésünket megerősíti a harangöntő mester kilétének az ismerete Georgius Wierdt eperjesi öntőmester személyében,²¹ aki csak az 1640 után készített harangjain használt latin nyelvű feliratokat.²² Mindezeket összegezve, szóban forgó munkájának az elkészítése 1647-re vagy a következő évre tehető.

A Főkonzisztórium segítségére apellálók gondossága a harang pontos feliratának lemásolásán túl arra is kiterjedt, hogy kissé bizonytalan vonásokkal ugyan, de megőrökítsék a harangon található Serédi-címert. Az ábrázoláson címerpajzsra utaló, lendületesen ívelt kartusban egy balra forduló, letépett fél kart láthatunk, mely három, hegyével lefelé fordított nyilvesszőt markol. A címer több ismert ábrázolását összevetve megállapíthatjuk, hogy a Serédi Gáspár országos főkapitánnyal kapcsolatba hozható sajátos, csupán három nyilvesszőt megjelenítő változattól²³ eltekintve testvérbátyjának, György sárosi főispánnak, kettejük unokaöccsének, a harangot öntető Istvánnak, illetve egyik utódának, Péternek a személyéhez köthető verziók mindegyikén páncélos fél kar markolja a nyilakat, és a különbség csupán a kar, illetve a nyilvesszők hegyének irányultságában mutatkozik meg.²⁴ A harangon megjelenített címerábrázolás ezek közül leginkább a bártfai tumbán szereplő változathoz hasonlít, csupán a nyilvesszők hegyét tekintve van eltérés a kettő között, de talán a kolozsvári rajzoló figyelme erre az apró részletre nem is terjedt ki. Ennek alapján azt is feltételezhetnénk, hogy a harangöntő mester számára a címer tekintetében a bártfai példa szolgált előkép gyanánt, ha nem tudnánk, hogy ezt helyben is megtalálhatta, ugyanis ebben az időben Eperjesen a megrendelőnek egy távoli rokona, Serédi János

¹⁶ *Herepei* 292.

¹⁷ Az egyházközség jelenleg használatban levő harangja 1827-ből való, de egy 1771-es adat szerint az akkori harangját (amely a Serédi-féle is lehetett) a falu pénztoldás ellenében elcserélte a diósadival, ahol viszont most már csak két 20. századi harangot találunk. A Petri-féle monográfia az akkor még meglévő, Andrassy által építtetett katolikus templom tornyában két csengettyűt említ. *Szilágysági magyarok*. Buk.–Kvár 1999. 362, 503. Vö. *Petri* III. 462.

¹⁸ Pontos szövegét lásd a függelékben.

¹⁹ *Trócsányi* 34. 393.

²⁰ N.-Tacsikándi Csergheő Géza: *Wappenbuch des Adels von Ungarn*. IV. (a továbbiakban: *Csergheő*). Nürnberg 1891–1892. 576.

²¹ A 17. század első felének egyik legjelesebb, igen termékeny harangöntője, akinek munkáit jó minőség és a viszszafojtott díszítés jellemzi. A rendelésre készült harangokon gyakran szerepelteti a négy evangélista jelképét vagy – mint esetünkben is – a donátor címerét. Patay Pál: *A magyarországi harangok új- és legújabbkori története*. = *Visy Zsolt* (szerk.): *Déli harangszó*. Bp. 2000. 88.

²² Uo.

²³ A halála helyén, Bártfa közelében 1566-ban emelt emlékkápolna északi oldalán az elhunyt féldomborművű alakja melletti tárcsapajzson található. Myskovszky Viktor: *Seredy Gáspár emlékkápolnája*. Archaeologiai Értesítő 1889. 248.

²⁴ György esetében egy 1549. okt. 24-én kiállított oklevél pecsétjén a jobbra forduló kar három, hegyével lefelé forduló nyilvesszőt markol. Ezzel megegyezik István címere egy 1651. júl. 6-i oklevélen, és ugyanezt a változatot találjuk a görcsöni eklézsia tulajdonában levő, Serédi Péter által 1697-ben adományozott, aranyozott ezüst kenyérszótányéron is. Előbbi György Bártfán található tumbáján a kar balra fordul, és a középső nyilvessző hegye fölfelé irányul. *Csergheő* 576.

különböző városi közhivatalokat, majd pedig bírói tisztet viselt.²⁵ Önként kínálkozik a következő: joggal hihető, hogy az eperjesi megrendelésben a rokon kapcsolat is valamilyen mértékben szerepet játszhatott.

Befejezésül abbéli reményünket szeretnénk megfogalmazni, hogy – a véletlenül megtalált levél sorainak köszönhetően – jelen tanulmány néhány oldalán keresztül sikerült felvillantani egy nagy tekintélyű erdélyi főúr által megrendelt és egy jeles felvidéki mester által elkészített harangnak a kicsiny szilágysági faluból Erdély első kálvinista templomába ívelő, majd az enyészeti homályába vesző pályáját.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban a tárgyalt levél szövegét közöljük, azzal a megjegyzéssel, hogy a jobb megértés érdekében, de a régies hangulat megőrzésének szándékával néhány apróbb változtatást eszközöltünk az átírás során. Eszerint a rövidítéseket bármiféle jelölés nélkül oldottuk fel, kivételt csak a harang felirata esetében tettünk, a hitelesség érdekében – itt a kiegészítések szögletes zárójelben jelennek meg. Elkerülhetetlennek bizonyult a központosításnak a szöveg tartalmához való igazítása, a hosszú, vesszőkkel elválasztott egységeknek rövidebb, félre nem érthető mondatokba való átrendezése. A szókezdő nagybetűket csak a személy-, hely- és intézményneveknél, valamint a megszólításoknál tartottuk meg. A szavak külön- és egybeírásánál, a magánhangzók alkalmazásánál, illetve a *gy* és az *ly* használatánál a jelenleg érvényes helyesírási szabályokat alkalmaztuk.

Méltóságos Supremum Consistorium, nekünk kegyes Patrónusink, Fő Curator Uraink!

Alázatosan kelletek Excellentiátokat s Nagyságtokat ez levelünkkel terhelni ilyen színű dologban: néhai öreg Serédi István urunk öngysága, öntetvén Eperjesen egy harangot, az, mint az accludált inscriptioból kiteczik, nem lévén rajta, mellyik ecclesia számára, hanem In honorem Dei, etc. melly harangot Kolosvárra béhozván, még talán mikor néhai Serédi Benedeket az templomban temeték, és vagyon több negyven esztendejénél, mind a bibliotecánkban állit, hanem néhai tiszteletes Rozgonyi János urunk, az óra reparatioja alkalmosságával tette óra ütni a templom teteire, azolta ott vagyon. Már tavalytul fogva az görcsöniek belé akadtak és magokénak praetendálván, kériek töllünk, de az inscriptio éppen nem mutattya, hogy övék lött volna. Lehet, hogy Serédi István urunk öngysága, gyakran lakván Görcsönben, ott usuáltatta, maga udvara számára is, de arról nem demonstrálnak maga Serédi István urunk collatiojárul, sött inkább vagyon az mi ecclesiánknak praetensioja hozzá, mért az ecclesia prothocolumában nincs nyoma, hogy a criptáért fizetet volna, holot, ha csak valaki tíz forintot offerál is, felíratik, azért ez az harang fogot lenni annak redemptioja. Már most az urat, Andrasi Ferentz uramat vötték fel, és fenyeget a méltóságos Guberniumnál, hogy panaszt tészten ellenünk. Kérjük azért Excellentiátokat s Nagyságtokat, méltóztassék benne manuteneálni, mivel ecclesiánknak igen nagy csonkulására esnék töllünk való elvitése. Mi ugyan csak propter redimendam vexam ígirtünk nekik egy kissebb harangot, de csak ezen

²⁵ Zoványi 540.

esdekednek. Ezzel Excellentiátokat s Nagyságtokat jó Istenünk kegyelmes gondviselésébe, magunkat gratiájába ajálván

maradunk

Excellentiátok s Nagyságtok

alázatos kész szolgálói

A kolosvári Reformata Ecclesia Curatori
és egész Consistorium

mp.

Kolosvár, 16 Aprilis. 1747.

P. S. Ezen harang dolgát, hogy eligazítva, válalta vala méltóságos báró Veselényi Ferentz uram őnagysága, de őnagyságát negligálták. Talán éretünk megcselekedné, őnagysága kijöve-tele után, püspök Zoványi György urammal is megértetvén ezen dolgot. Méltóztassék excellentiátok s nagyságtok őnagyságának intimatumot tenni, végye maga több kegyes cselekedeti között ezt is kezére, mert látjuk s nem hitethetjük el azokkal a durva görcsöniékkal, hogy más kosárában szedik az epret, etc.

Az harangon ez az inscriptio vagon:

In honorem DEI fieri fecit, Stephanus Sredi, S[up]r[e]mi[!] Principis Trans[syl]van]iae Consiliarius, Comes C[omi]t[at]us Karaszensis S[u]p[re]mus, Consors Chatarina Kamuthi, Filius Benedictus Sredi, Servus Matefi Mihálj.

más felin:

In honorem DEI fudit me Georgius Wierdh, in Epperjes.

Signum.

Koncz József (1829–1906) *

Megkockáztatom azt a feltevést, hogy ha a Bolyaiak élete, munkássága történetesen nem Marosvásárhelyhez kötődne, akkor talán alma materünk vagy legalább nagy híró könyvtára ma Koncz József nevét viselné. Mert hát kevesen vannak, akik annyit tettek ezért az iskoláért és könyvtaráért, mint éppen ő. Az aztán már egyértelműen az utókor számlájára írható, hogy hasonlóan sok más méltatlanul elhallgatott erdélyi tudóshoz, alkotó értelmiségéhez, róla is keveset tudunk, a halála óta eltelt egy évszázad alatt ritkán emlegették, érdemben senki sem foglalkozott életművével.¹

Aki azonban Erdély művelődéstörténetét kutatja, ezen belül a marosvásárhelyi oktatástörténettel, erdélyi egyháztörténettel foglalkozik, vagy a Teleki–Bolyai Könyvtárban dolgozik, szinte naponta találkozik Koncz József szellemi hagyatékával, írásaival, mindennapi munkájának fennmaradt nyomaival. Éveken keresztül én magam is használtam az egykor általa összeállított könyvjegyzékeket, forgattam a Református Kollégium könyvtárában az ő kézírásával beírt jelzeteket hordozó köteteket, forrásanyagként számos írását, munkáját olvastam. Ezért örömmel tettem eleget annak a felkérésnek, hogy itt és most szóljak Koncz Józsefről, a tudós könyvtáróról, művelődéstörténészről.

Élete

Életéről keveset tudunk. 1829. november 11-én született az udvarhelyszéki Bözöd községben, székely kismemesi családban. Hétesztendős korában elveszíti édesapját. Három év múlva édesanyja beírta a báró Wesselényi Miklós által alapított makfalvi nemzeti iskolába. Két év múlva a székelykeresztúri unitárius gimnáziumba kerül, majd a következő évtől, azaz 1843-tól a marosvásárhelyi kollégium tanulója. Először a német osztályt végzi, 1848 májusától a felső osztályokat kezdi el.² Mint sok más társa, ő is részt vett a szabadságharcban, a XI. zászlóaljban honvédként szolgált. Az oroszok ellen 1849. augusztus elején vívott debreceni utcai harcok után ő is Déva felé menekült, és zászlóaljával együtt tette le a fegyvert. Csak 1850 szeptemberétől folytathatta kollégiumi tanulmányait. 1854 őszén tesz érettségi vizsgát. Fél évvel korábban tanulótársaival együtt szorongva élte át a székely vértanúk: Török János, Horváth Károly és Gálfi Mihály marosvásárhelyi kivégzését. Ezután a kolozsvár–nagyenyedi kollégiumban végez teológiai tanulmányokat. 1856 szeptemberében teszi le a papi szigorlatot. 1856–58 között a marosvásárhelyi evangélikus református gimnázium tanítója. Közben 1857 júliusától elvállalja a kollégiumi könyvtár rendezését is. 1858 szeptemberében külföldi tanulmányútra indul. A marburgi egyetemen, majd Bazelben és Zürichben tanul. Teológia mellett bölcséletet és természettant is hallgatott. 1860 augusztusában tér haza, és a református kollégiumban a latin irodalom segédtanára lesz.

* Elhangzott a Marosvásárhelyi Református Kollégium – Bolyai Farkas Liceum Öregdiákjainak Baráti Köre rendezésében, a kollégium főiskolává válásának 284. évfordulójára rendezett emlékünnepeken.

¹ Halálakor megjelent megemlékezések: [Kelemen Lajos]: *Nagysolymosi Koncz József*. = Genealogiai Füzetek. 1906. IV. évf. 3. szám; Turnowsky Sándor: *Emlékbeszéd Koncz József fölött*. Marosvásárhely (1906).

² „1848-ban május 21-én a tanodai törvényeknek aláírtak a következők: 5058. Koncz Josef 19, Bözöd, ref.” *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Bevezetéssel közléteszi Tonk Sándor. Szeged 1994. 175.

Ekkor kerül sor a családalapításra is, feleségül veszi kibédi Péterffy Karolinát (1837–1923), a sokat publikáló, neves református lelkésznek, Péterffy Károlynak a leányát. Egy gyermekük születik, Koncz Albert (1863–1921), aki később Besztercén ügyészként tevékenykedik. A család Marosvásárhelyen előbb Bolyai Farkas egykori lakásában lakik, majd Petelei István író házába költöznek.

1867–1868-ban a tanári teendők mellett Koncz József a helyi református egyháznál esetenként papi szolgálatot is végez. Az akkori szokásnak megfelelően *Szükséges-e az ó-classikus nyelvek tudása és ismerete* című értekezésével foglalta el 1874 szeptemberében a marosvásárhelyi kollégium rendes tanári katedráját. 1871-től újra elvállalta a kollégium könyvtárának rendezését. A könyvtári, levéltári teendők mellett foglalkozott a Teleki család levéltárának lajstromozásával is. 1896-tól a Teleki-levéltár megbízott őrje. Látni fogjuk, hogy a régi könyvek és levéltári források között eltöltött évek szorgalmas búvárkodásának eredményeként élete végéig rengeteg tudományos közlemény, sőt önálló munka kerül ki keze alól. „Tevékenysége nagybárára olyan volt, mint a bányászé, aki megkeresi az ércet, s tudja, hogy az becses, ha más is dolgozza fel. Kutatásaival és publikációival lett a magyar irodalomnak nagyérdemű munkása” – írta róla a hálás tanítvány, Kelemen Lajos, akiben a történeti érdeklődést egyébként maga Koncz József ébresztette fel. Életének utolsó két esztendejében sokat betegeskedik, és nemigen mozdul ki otthonról. De ezt az időszakot is szakadatlan munkával tölti, hiszen halála előtt egy esztendővel még két önálló munkája lát napvilágot.

1906. március 3-án 77 esztendősen halt meg. Március 5-én helyezték örök nyugalomra a marosvásárhelyi református temetőben.

A nyelvemlékmentő

Koncz József nevét a magyar művelődéstörténetbe mindenekelőtt a hatodik magyar nyelvemlékünk megmentésével írta be. Erdőszentgyörgyön bukkant rá arra a 14. század közepéről származó latin nyelvű kézírásos bibliára, melyben az 1400-as évek elejéről származó magyar bejegyzés található. A kódex előzéklapjára maga jegyezte fel a kézirat eredettörténetét: „E ritka példány Erdőszentgyörgyön a Rhédei-, most Württemberg-könyvtárból került az ott lévő kereskedő lomtárába. Ott meglátván megvettem és adtam a marosvásárhelyi ev. ref. tanoda könyvtárának 1860-ban. Koncz m.p.” Amikor a marosvásárhelyi tanár az erdőszentgyörgyi szatócstól a kis nyolcadrés alakú kézírásos bibliát megvette, még nem sejtette, hogy ezzel a hatodik magyar nyelvemléket mentette meg a pusztulástól. A kollégiumi könyvtárba kerülésekor a kódex elég rossz állapotban volt. A fél évezredes hanyóadás alatt első levelei leszakadtak, a kódextest megrongálódott. A kötetet két ízben is újrakötötték, s minden bizonnyal ekkor vágták körül a lapokat úgy, hogy a 204. és 205. lapokon lévő nyelvemlék szövege is károsodott, megcsontult. 1956-ban a kódexet Marosvásárhelyen újrakötötték. Ma az 1300-as évek derekáról származó, kézzel írott bibliát viszonylag jó, restaurált állapotban őrzi a Teleki–Bolyai Könyvtár. A megmentett kódexet tehát Koncz 1860-ban a marosvásárhelyi kollégium könyvtárába helyezte el.

Szinte egy évszázad múltán, amikor a könyvtár akkori tudós igazgatója, Farczady Elek jóvoltából az érdeklődés a kódexben található magyar szövegemlékre irányult, Farczady és a magyar nyelvemlék vizsgálatát végző Szabó T. Attila úgy döntött, hogy *Koncz-kódexnek* ne-

vezik el a nyelvemléket hordozó anyakódexet.³ Jogos volt a döntés, hiszen a jószemű könyvtáros és kiváló könyvszakértő kettős szolgálatot tett azzal, hogy 1860-ban megmentette a kézírásos bibliát. Egyrészt megóvta a pusztulástól az 1300-as évek derekán egyenletes gót minuszkulával írott és néhány rendkívül szépen rajzolt színes iniciáléval díszített középkori pergamen-kódexet. Másrészt a magyar nyelvtudomány számára megmentette a hatodik magyar nyelvemléket. Erről az 1950–70-es évek szakvizsgálatai megállapították, hogy a terjedelmében ugyan nem túl nagy szövegemlék azért fontos, mert jól kitölti azt a szinte nyolc évtizedes hézagot, amely a Jókai-kódex és a 15. századi nagyobb szövegemlékek között létezik. A szövegemlék 44 szava, 11 glosszaszerű szóval, tehát összesen 55 magyar szó minden bizonnyal valamikor az 1400-as évek elején került a latin szöveg fordításaként a pergamenlapokra. A nyelvemlék jelentőségét növeli, hogy a magyar szavak között van egyetlen vagy előszöri előfordulású szó is. Ugyanakkor a nyelvtörténészek szótörténeti problémák eldöntésében segítséget nyújtó szóalakokat találtak a többi 50 szó között is. Ezért jelentős, hogy a lassan hat és fél évszázados kódex egy hozzáértő könyvtáros ébersége folytán megmenekedett az enyészettől.

A könyvtárőr

Már szóltunk róla, hogy Koncz két ízben is felvállalta a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárosi tisztségét. Először 1857. július 5. és 1858. szeptember 4. között végezte ezt a munkát, majd 1871-től másodjára lett a könyvtár őre. Számos, máig fennmaradt könyvjegyzék, leltár, levél őrzi könyvtárosi teendőinek nyomát, s a könyvtárról nyomtatásban megjelent írásai, munkái ma is hasznos források a nagy múltú iskolai könyvtár évszázados történetének. A kollégiumi könyvtár huszadik századi jeles gondozója, Farczády Elek írta elődjéről: „1871-től csaknem haláláig állott az intézmény élén s páratlan szorgalmát, éber érdeklődését, nagy tudását egészen szeretett könyvtárának szentelte. Az ő keze nyomát mindenütt megtaláljuk a korabeli lajstromokban, kimutatásokban, feljegyzésekben.”⁴

Török Istvánnal (1849–1918), a Kolozsvári Református Kollégium történetének összeállítójával, a kollégiumi könyvtár vezetőjével a kilencvenes évek végén leveleznek. Ezek a levelek jelzik, hogy mindketten a gondjaikra bízott gyűjtemények gyarapításán fáradoznak. Többes példányok jegyzékét küldik el egymásnak, az akkor is szűkös anyagi lehetőségek mellett így próbálják az állománygyarapítás néhány kérdését megoldani. Sorozatok, időszaki kiadványok hiányait nem egy esetben így sikerül pótolni. Egy 1898. november 30-án keltezett levelezőlapon ezt olvashatjuk: „K[edves] b[arátom]! Köszönöm szíves értesítéset. Két nagy baj van. Egyik az, hogy nincs pénz, másik az, hogy többes példányaink jegyzékét nem küldhetem a kiválasztás céljára. Pénz hiányában arra kérlek, tedd félre a jelzett könyveket addig, míg a cserére az alkalmat megadhatom. Ebből nem lesz kára az intézetnek [...]. – Egyébiránt helyesnek ítélem a csere azon módját, amit megállapítottatok s ha e nyilatkozatom elég és erre elküldheted a könyveket, nagyon lekötelezve érezzük magunkat [...] A collegium történetével igyekszem. Igaz barátod, Török István.” Idézzük Török 1898. december 8-án kelt levelét is: „Kedves barátom, Józsi! A könyveket megkaptam, egész kedvteléssel egészítettem ki velök a hiányokat. Köszönöm szíves készségedet, igyekszem befejezni többes példányaink rendezését,

³ *A Marosvásárhelyi Sorok*. Közzéteszi Farczády Elek és Szabó T. Attila. Buk. 1957; *A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák*. Bevezetéssel, jegyzetekkel közzéteszi Farczády Elek és Szabó T. Attila. Buk. 1973.

⁴ Farczády Elek: *A Marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár*. = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Buk. 1957. 277.

hogy visszaszolgálhassam a küldött könyveket. A Fővárosi Lapokból több évfolyamunk van. Van Pesti Naplónk, ha jól emlékszem, 1854-től. Van egy pár régi magyar könyvünk is stb. Majd meglátjuk, mikor készen leszek. A jegyzéket aláírva ide csatolom s küldöm vissza. Igaz barátod, Török István könyvtárőr.” Egy másik levelében Török mindennapi munkájáról így informálja barátját: „Hajhaj! kedves barátom! mekkora úr vagy te fölöttem! Iskolánk történetében én még csak 1805 körül járok; a könyvtár címmásai még nincsenek készen; a többes példányok közül még csak 1000 munka van számozva, pedig több lesz 2000-nél! Ezekhez járul még egy kis közélet is. Ezért haladok lassan, meg azért, mert nem tudok éjszakázni. Az Isten tartson meg téged jó egészségben, kívánja igaz barátod, Török István.”

A Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárában eltöltött évek alatt Koncz József rendkívüli szorgalommal végezte tékáriusi teendőit. Első könyvtárossága idején elrendezte a könyvanyagot, 1871-től pedig az állomány leltározását végezte. Közben természetesen rendszeresen foglalkozott az állomány gyarapításával is.

Kevésbé közismert bibliográfusi tevékenysége. Hátramaradt jegyzetei, a könyvtárban készült feljegyzései jelzik, hogy milyen sok mindenre figyelt, az állomány mélyrétegeibe hatolva, mi mindent feljegyzett. Sajnos ezek a kéziratok nem kerültek kiadásra, s halála után lényegében a könyvtár levéltári gyűjteményében, ismeretlenségben maradtak. A könyvtáros szakember azonban sajnálkozva látja, hogy az általa készített cédulák milyen sok hasznos dolgot rejtenek, s ha valaki idejében felfigyel rájuk, talán sok újra elvégzett munkától kíméli meg a Konczot követő könyvtáros nemzedékeket. Csak néhány dolgot említsünk meg. Elkészített egy tulajdonoskatalógust, feltüntetve, hogy mikor és kié volt az illető kötet. Feldolgozta a Református Kollégiumban, sőt a Teleki Tékában lévő értekezéseket, disputációkat, azaz elkészítette az 1570–1711 között külföldön magyar szerzőktől írott értekezések analitikus leírását. Ez rendkívül hasznos, hiszen tartalmazza azt is, hogy kiknek ajánlotta a szerző az értekezését és a magyar szerzők latin vagy magyar üdvözlő verseit is. A feldolgozott anyaghoz betűrendes mutatót is készített, ez talán azt jelzi, hogy kiadásra gondolt. Ezt egyébként egy kis feljegyzés is igazolja, mely arra vonatkozik, hogy a többi református kollégiumban szintén fel kellene dolgozni a régi értekezéseket és összesíteni az anyagot. A 17–19. századi protestáns egyházi írók temetkezési beszédeit is számba vette. Egy a cédulák mellett található levélfogalmazvány szintén arra utal, hogy ezzel is átgondolt célja volt: „A tanodánk könyvtárában lévő halotti prédikációkból kijegyezgettem, ki mikor és ki fölött tartott prédikációt, úgy, amint a melléklet mutatja. Ha egykor valaki a magyar prot. egyházi irodalom története megírására elszánja magát, talán hasznát vehetné.” Bibliográfiai adatait talán akkor gyümölesöztette, amikor segítette Szinnyei Józsefet a *Magyar írók élete és munkái* köteteinek összeállításánál. Mindenesetre a magyar bibliográfiai irodalom szegényebb maradt azzal, hogy Koncz József ilyen irányú munkájából csak annyi maradt meg, amennyit szócikkekbe beépített.

A Bolyaiak emlékének hűségese ápolója

Koncz azok közé tartozott, akik a Bolyaiak kortársaként már korán felismerték a két matematikus lángelméjét, és igyekezett emléküket ápolni, szellemi hagyatékukat gondozni, őrizni, írni róluk.

Bolyai Farkast 1843-tól mint a marosvásárhelyi iskola tanulója, később ugyanott osztálytanítóként közlelő ismerte. Ezért mindenképpen hiteles lehet Koncz leírása Bolyai megjelenéséről, életviteléről, mindennapi szokásairól. Közeli kapcsolatukat jelzi az is, hogy 1856. november 20-án este az akkor 27 esztendő fiatalember a haldokló Bolyai Farkas mellett van, s fel-

jegyzí az utolsó percek történéseit: „...november 20-án estvéli fél tíz órakor kéréllhetetlenül jött a végrehajtás (executio). A sárhajléknak csak ideiglenesen kölcsönzött kincset visszaköve-
telte, visszavette a hitelező: a nagy szellem fölszállott a tiszta légbe s az egykor élénken villogó
szemeket e tollvezető ujjak fogták be az örök álomra.”⁵

Mindenekelőtt a tanár Bolyai Farkas alakjának megrajzolását köszönhetjük neki. A kollé-
gium 1886–87. évi Értesítőjében egyebek mellett már közzéteszi Bolyai Farkas tan- és neve-
lésügyi elveit, az iskolai év elején tanítványaihoz intézett két beszédét. Tíz esztendő múlva
pedig legnagyobb horderejű munkájában, a marosvásárhelyi kollégium történetében⁶ az iskola
tanárainak sorában részletesen foglalkozik Bolyai Farkas életével, tanári tevékenységével, ma-
tematikai, szépirodalmi munkáival, fordításaival. Lényegében az, amit Koncz a kollégium törté-
netében Bolyai Farkasról közzéett, máig a Bolyai-kutatás megbízható kiindulópontja.

Ugyanakkor sokat tett a Bolyaiak emlékének ápolása érdekében. A marosvásárhelyi Ke-
mény Zsigmond Társaság 1896. november 22-i emlékestjén például előadást tartott *Bolyai a
tanár* címmel.⁷

Neki köszönhetjük azt is, hogy Bolyai Jánost és az általa útjára indított nem-euklideszi
geometriát az angolszász tudományos világ megismerte. Hiszen éveken keresztül informálta,
adatokkal látta el a neves amerikai tudóst, Georg Bruce Halstedet (1853–1922), az *Appendix*
angol tolmácsolóját. Halsted az austini, ohioi és coloradói egyetem tanára volt. Elsősorban a
matematika filozófiai kérdéseivel és a nem-euklideszi geometriával foglalkozott. Sokat tett az
ilyen tárgyú eredeti munkák amerikai kiadása, valamint önálló könyvek, tanulmányok írása
révén. 1877–1910 között angol nyelvű tudományos kiadványokban, periodikákban több írása
jelent meg Bolyai Jánosról és apjáról. 1894 és 1896 között Halsted és Koncz intenzív levele-
zést folytat. Máig fennmaradt levélfogalmazványok jelzik, hogy Koncz latin, német és francia
nyelvű levelekben tájékoztatja az Amerikában élő Halsted professzort, akadémikust.⁸ Idézzünk
egy 1895. február 14-én írott francia nyelvű levél magyar impurumából: „Becses levélét, va-
lamint művei jegyzékét is vettem, az elsőre választomat, az utolsóra szíves viszonzásul Bolyai
Jánosnak 1823. atyjához írott magyar levelét, melynek utósortai éppen az Appendixre vonat-
koznak, francia fordításban megküldeni van szerencsém.

Továbbá látván mind a tisztelt elnök Úr, mind pedig Frischauf tanár úr leveléből a Bolyaiak
és műveik iránti meleg érdeklődést, kedves kötelességemnek tartottam az életrajzaikra vonat-
kozó adatokat összegyűjtve, Kollégiumunk történetéből megküldeni, azon reményben, hogy
eshetőlegesen használás végett, Amerikában élő és lakó magyar honfiaink által könnyebben esz-
közlhető leend angol nyelvű fordítása is...”

Egy 1896. április 9-én Amerikába küldött német nyelvű levél magyar fogalmazványa így
szól: „Kedves Elnök Úr! Február 28. kelt levelét, úgy a 25 frankot s Bolyai Farkas életrajzát is
köszönettel vettem. Igen nagy örömmel értesültem leveléből azon szándékáról is, hogy e nyá-
ron Európába jő s Magyarországot s Marosvásárhelyt is – hol a mi büszkeségünk: Bolyai Far-
kas és fia, B. János éltek, működtek és pihennek – meg fogja látogatni. Isten segítse ezen szán-
dékában...” Tudjuk, hogy Halsted professzor 1896 nyarán valóban ellátogat a Bolyaiak város-

⁵ Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. ref. kollégium története*. Különlenyomat a Kollégium 1883–1888. és 1894–95. iskolai évi Értesítőiből. Marosvásárhely 1896.

⁶ *I. m.* 271–338.

⁷ Koncz József: *Bolyai a tanár*. Marosvásárhelyi Füzetek (új sor.) 3. 1897. jan. 101–110.

⁸ A levélfogalmazványok a Teleki–Bolyai Könyvtár Bolyai-részlegének az iskolai könyvtárra vonatkozó levéltári anyagában találhatóak.

ába, és felkereste levelező partnerét is. Kapcsolatuk summáját találjuk Koncz József *A Bolyaiak dicsősége az amerikai egyesült államokban* című írásában, mely 1896-ban az iskola Értesítőjében lát napvilágot.

A református kollégiumi könyvtár tudós örének másik érdeme, hogy hozzájárult egy nagyon fontos kérdés tisztázásához: a Bolyaiak egykori könyvtára utóéletének rekonstruálásához. A marosvásárhelyi kollégium könyvtárának ismertetésében Koncz említi először azt, hogy Bolyai Farkas halála előtt könyveit az iskolára testálta.⁹ Ugyanakkor ő az, aki a könyvtár korabeli leltárkönyvébe, mely Farkas könyveit a *Bibliotheca Mathematica* cím alatt sorolja fel, kiegészítésként bevezeti a Bolyai Jánostól utólagosan beadott könyveket is. Néhány kötetbe pedig 1875-ben maga írja be mint egykori tulajdonosnak, Jánosnak a nevét. Így amikor e sorok írója egy évszázad múltán a két Bolyai magánkönyvtárának rekonstruálását felvállalta, ezeket a Koncz által jelzett könyveket is felvette a könyvjegyzékbe.¹⁰ Ugyancsak az ő bejegyzésére bukkantunk Köteles Sámuel *Az erköltsi filozofiának második része* című, Marosvásárhelyen, 1817-ben megjelent könyvében. Ez a kötet egyébként Bolyai János saját kezű possesszor beírását is tartalmazza. De a kötet további sorsára a Koncz sorai vetnek fényt: „A ref. tanoda könyvtára a kath. gymnasium könyvtárának cserében az előljárással beleegyezése folytán. 1880. április 8. Koncz József könyvtárnok.” (Megjegyezzük, hogy ezzel az egykor Bolyai János tulajdonában lévő könyvnek nyoma is vesztetett volna, ha nem következik be az a szerencsés fordulat, hogy a marosvásárhelyi katolikus gimnázium könyveinek egy része az államosítás után éppen a Teleki–Bolyai Könyvtárhoz kerül. Így tehát a szóban forgó könyv visszatalál ahhoz a könyvtárhoz, amely a Bolyai-hagyaték többi kötetét őrzi.)

A publikáló tudós

Koncz József évtizedes könyvtárosi, levéltárosi tevékenységének hozadéka az a rengeteg publikáció, mely még életében erdélyi és magyarországi szaklapokban, tudományos periodikákban látott napvilágot. 1875-től 1905-ig több mint tizenöt folyóiratnak volt bedolgozó munkatársa. A kolozsvári Protestáns Közlönyben, a Keresztény Magvetőben, az Egyházi és Iskolai Szemlében erdélyi egyháztörténeti adatokat, dokumentumokat közöl, biblia-kiadásokról, egyházat, iskolát támogató fejedelmi adományokról ír. Közleményei között találkozunk az erdélyi unitáriusok, az ortodoxok, a szombatosok történetére vonatkozó írásokkal. A Történeti Lapok, a Magyar Könyv-Szemle, a Hadtörténeti Közlemények, a Századok történeti vonatkozású publikációit őrzik. Erdély történetét kutatva sok értékes adatközléssel gazdagította a szakirodalmat. De irodalomtörténeti vonatkozású közleményei is voltak. Az Irodalomtörténeti Közleményekben olvashatunk például Pápai Páriz Ferenc naplójáról, a wittenbergi akadémián a 16. században tanuló magyarok latin verseiről, a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében, az Erdélyi Gazdában gazdasági vonatkozású írásaival találkozunk. Mindezt csak azért soroltuk fel, hogy jelezzük azt a széles skálát, amely publikációs palettáján megjelent. A kortársak gyakran talán kis iróniával „közli Józsi”-ként emlegették. Tény azonban, hogy folyóiratokban megjelent publikációi száz év múltán már csak azért is értékesek, mert jó néhány általa közölt levéltári dokumentum időközben megsemmisült, elkallódott, s ma esetleg éppen a Koncz-féle közzététel jelenti az egyetlen hozzáférhetőséget.

⁹ Koncz József: *A marosvásárhelyi hely. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése*. Magyar Könyv-Szemle 1888. 79. 226–227.

¹⁰ Deé Nagy Anikó: *A Bolyaiak könyvtára*. Erdélyi Múzeum LXIII(2000). 1–2. 19–45.

A nekrológját író tanítványa, Kelemen Lajos az elhunyt érdemei között említette, hogy a Teleki-levéltár gondozásának eredményeként publikációival lényegében ő hívta fel a tudományos világ figyelmét a levéltár történelmi értékeire.¹¹

Pataki József a *Kelemen Lajos Emlékkönyv*ben arról ír, hogy a marosvásárhelyi tudós könyvtáros milyen jelentős segítséget nyújtott Nicolae Densusianunak, a neves román történésznak. Hátramaradt levelezésük jelzi, hogy Koncz a magyar történettudomány eredményeiről informálta a történészt. 1883. február 26-án Densusianu így ír: „...nem tudom eleget a köszönetemet kifejezni azon igen drága szívességért, mellyel a magyar írók történelmi kutatásai-
val engemet ismerőssé tesz.”¹²

Külön ki kell emelnünk fordítói érdemeit is. Tudjuk, hogy a neves 18. századi erdélyi történész, botanikus Benkő József *Transsilvania specialis* című latin nyelvű munkájának első teljes magyar fordítására csak napjainkban került sor.¹³ A fordítást végző és a munkát közlé-
tő Szabó György felhívja a figyelmet az ezt megelőző részletfordítások közül a Koncz által készített magyar változatra. Ő ugyanis a Hunyad vármegyére vonatkozó részt fordította első-
ként latinról magyarra, s a fordítás 1880-ban a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat
évkönyvében meg is jelent.

Az időszaki kiadványokban napvilágot látott közleményeinél természetesen jelentősebbek
nagyobb lélegzetű, önálló munkái. Marosvásárhelyt, 1877-ben jelent meg *A marosvásárhelyi
ev. ref. kollégium könyvtárának és nyomdájának ismertetése*. Tíz esztendő múlva lát napvilágot
A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium könyvnyomdájának száz éves története című mun-
ka. Ez utóbbiban a nyomda rövid története, a nyomdászok felsorolása mellett évekre közzéte-
szi a marosvásárhelyi tipográfia 1786–1886 között megjelent nyomtatványait is. Ebben a té-
mában máig nem született dokumentáltabb írás. 1882-ben már összeállította a nyomdatermé-
kek címjegyzékét, mely a kollégium gyorsajtóján meg is jelent nyomtatásban. Bizonyos, hogy
ha valaki végre vállalkozik majd a marosvásárhelyi nyomda történetének megírására, az első
száz esztendő történetét nem fogja tudni tárgyalni Koncz munkájának figyelembevétele nélkül.

1878-ban Marosvásárhelyen lát napvilágot a korábban már az Erdélyi Híradóban megjelent
írása: *Bethlen Gábor végrendelete*.

Kolozsváron 1893-ban jelent meg *Tofaeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete* című mun-
kája.

Könyvtárosként eltöltött éveiről ad hírt egy szűkebb szakterületre vonatkozó munkája: *A
marosvásárhelyi ev. ref. kollégium könyvtára többes példányainak címjegyzéke*. Már utaltunk
arra, hogy ez a fajta könyvtárosi munka a kollégiumi könyvtár gyarapításának egy módját, a
könyvcsere-tette lehetővé. Hiszen, mint láttuk, a kolozsvári kollégium igazgatójával, Török
Istvánnal folytatott levelezése éppen a többes példányok cseréjére utal.

Koncz főműve kétségtelenül a Marosvásárhelyen 1896-ban megjelent, *A marosvásárhelyi
ev. ref. kollégium története* című munkája. Iskolatörténeti, helytörténeti, erdélyi művelődéstör-
téneti jelentősége a megjelenése óta eltelt több mint száz esztendőben nem csökkent. A kollé-
gium történetét kutatók, az iskola egykori tanárai iránt érdeklődők elsődleges forrásként hasz-
nálják, hiszen az eredeti dokumentumokra, a kortárs szemtanú rajzára épülő munka a marosvá-

¹¹ Kelemen Lajos: *i. m.*

¹² Pataki József: *Magyar–román tudományos kapcsolatok (Koncz József levelezése Nicolae Densusianuval)*. = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Buk. 1957. 511–523.

¹³ Benkő József: *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel
közléteszi Szabó György. Buk.–Kvár 1999.

sárhelyi kollégium máig leghitelesebb históriája. A 774 oldalas mű részleteiben már korábban napvilágot látott a kollégium 1883–1888 és 1894–1895-ös évi iskolai értesítőiben. Meg kell említenünk azt is, hogy ugyancsak Marosvásárhelyen 1884-ben jelent meg az iskolatörténet egy rövid változata *A marosvásárhelyi ev. ref. régi iskola ismertetése* címmel. Ennek külön érdekessége az, hogy Koncz itt tette közzé a schola particula latin nyelvű törvényeinek magyar fordítását. Ezeket 1690 körül, Csulai György idején gyűjtötték egybe, 1694-ben és 1702-ben módosították, kiegészítették a törvénykezést, a kollégium tudós könyvtárára pedig elsőként ültette át magyarrá a kisiskola latin nyelvű szabályzatait.

Már nyugdíjasként, halála előtt egy évvel látnak napvilágot *Göcsi Máté, a marosvásárhelyi ev. ref. egyházközség legelső papja* és *Adatok a bözödi ev. ref. egyházközség történetéhez* című munkái. Ez utóbbi mottójául azt írja: „*Egyházad múltját kideríteni el ne mulasszad, sőt dicsíteni is, amikor azt teheted*” – s valóban a marosvásárhelyi kollégium egykori tanára, könyvtárosa közel félszázados munkásságával ezt tette.

Visszaemlékezésünket rekesszük be azokkal a gondolatokkal, melyekkel Koncz József halálakor az Erdélyi Múzeum zárta a ráemlékezését: „Azok közé a lelkes, buzgó emberek közé tartozott, kik a régi protestáns professzorok hagyományainak megfelelően a tanári működéshez tartozónak fogták fel az írói munkálkodást. Állását nem szinekúrának, hanem olyan pozíciónak tekintette, amely módot nyújt, de mindenkit kötelez is a tehetségében álló tevékenységre. Ebben a felfogásban élve, holtáig szorgalmasan hordozta az építőköveket a magyar nemzeti kultúra nagy épületéhez.”¹⁴

¹⁴ *Koncz József. 1829–1906.* Erdélyi Múzeum XXIII(1906). 60.

Kovács Eszter

Varia des Hermannstädter Theaters

Közönségnevelő tanfolyam, Nagyszeben 1825–1861

Dramaturgisches ABC¹

Motto

Der Tiger ist nicht gemeint, spricht man von Katzen. Wem`s nicht juckt, braucht sich nicht zu kratzen.

Abonnet

Heisst derjenige, welche eine gewisse Summe auf einmal bezahlt, um nicht jedesmal zu bezahlen zu müssen, wenn er in das Theater geht. – Abonnet heisst auch der Schauspieler, der sich auf eine Zeitschrift abonniert und auf diese Art mit dem Zeitungsschreiber eine halb- oder ganzjährige Freundschaft schliesst.

Brauchbar

Heisst auf den Bühnen zu Allem gut sein und zu Nichts. Der Brauchbare erscheint im Frak und im römischen Mantel, er trägt einen Brief heraus, setzt sich als Jupiter in die Wolken, hat das Recht schlecht zu reden und falsch zu singen, dafür bezieht er eine mittelmässige Gage und ist täglich auf den Brettern zu sehen.

Dichter

Treibt eine Kunst, ein Metier, eine Profession. Alles, was man will. Um dramatischer Dichter zu sein, muss man Genie haben, oder Geist oder Witz, oder Gelehrsamkeit oder Diebsinn.

Entlassung

Das Mittel, eine höhere Gage zu erzwingen, wenn man unentbehrlich ist, übrigens hält sich jeder für unentbehrlich.

Ferien

Jene Zeit, wo die Schauspieler erst zu arbeiten anfangen, in die Provinzen reisen um Geld zu gewinnen und Rollen zu spielen, die sie nicht spielen können.

¹ Fordítását lásd a *Mellékletben*

Geschmack

Leset Schillers Verse, seht die Schröder spielen, betrachtet ein Werk von Salvatore Rosa, hört Paganinis Geige, leset das Journal – nein, leset kein Journal, wenn man wissen wollt, was Geschmack ist.

Harmonie

Sehr selten im Orchester, noch seltener auf der Bühne, am seltensten in den Coulissen.

Journalist

Unabhängig, unparteiisch, streng ohne Bissigkeit, schonend ohne Schwäche, weder im Lobe noch im Tadel übertrieben, gegenwärtig bei den Vorstellungen, über welche er urteilt – sollte ein Journalist sein.

Kunst

Ist die beste, wenn sie keine mehr ist, sondern zur Wahrheit wird.

Lachen

Hat eine entscheidende Beziehung auf Schauspieler und Zuseher. Lacht der Schauspieler selbst über seine Spässe, so wird der Zuseher schwerlich lachen. Wer im Lustspiel nicht lachen kann, der weint um sein Geld, der lacht den Dichter oder den Schauspieler aus.

Musen

Die klassischen Schwester-Göttinnen, welche die Romantiker detronieren suchen, indem sie ihnen Feen, Genien sc. substituieren, einst gab es deren neun, jetzt ist eine zehnte dazu gekommen, die Muse der Mode.

Neu

Eine alte Intrigue mit neuen Spässen, alte Ideen neu aufgefrischt, alte Charaktere auf die Zeitumstände angewandt, kurz, alte Stücke mit neuen Titeln, das sind jetzt unsere dramatische Neuigkeiten.

Oper

Haben wir fast keine mehr, wir haben nur Concerte, worin der Sänger die erste Person, der Componist die zweite, und der Dichter gar nichts ist.

Pfeifen

Das entsetzlichste für Dichter und Schauspieler, oft aber auch die einzige bittere Arznei, wodurch sie radikal zu bessern sind.

Romantisch

Wir können diesen Ausdruck nicht definieren. Mit „wasch’ mir den Pelz und mach’ mir ihn nicht nass“ wäre es vielleicht am treffendsten übersetzt.

Souffleur

Ein wichtigstes, aber auch ein unangenehmes Amt. Ein Mann, der immer Unrecht hat oder unverständlich ist, wenn der Schauspieler nichts gelernt hat. So mancher Blick oder Zischer fliegt ihm in Grimme zu, er aber sitzt ganz ruhig in seinem Käfig und sucht die Blasen und Löcher der Fehlenden zu decken.

Theaterfreund

Einen freien Eintritt ins Theater haben, einen Lärm mit knarrenden Stiefeln machen, im Theater alles beklatschen, ausser demselben über alles raisonieren, den Takt bei einer Arie falsch schlagen und mitsummen – da habt ihr euren Theaterfreund.

Unterricht

Gibt kein Talent, aber er ziert es, er macht den Künstler nicht, aber er vollendet ihn.

Vorrufen

Eine Ehre, die keine Ehre mehr ist, weil sie missbraucht wird; es kommt jetzt auf das „wie oft“ an.

Waffen

Nehmt den neueren Dichtern Gabeln, Pistolen, Dolche und Gift und seht was übrig bleibt.

Zufall

Dieser Artikel würde die ganze Theatergeschichte umfassen, wollte man ihm ganz beschreiben. Zufälle machen die Stücke fallen, Zufälle verhindern die Mitglieder zu spielen und Zufälle bewirken, dass der Direktor oft des Teufels werden möchte.

Dramaturgiai ábécé

A színháztörténész Eugen Filtsch adománya volt az a kolligátum, amely jelenleg *Varia des Hermannstädter Theaters* címmel tartalmazza az 1820–1860 közötti, a helyi produkciókra vonatkozó helyi kiadású zsebkönyveket a nagyszabeni Brukenthal Múzeum könyvtárában.

A *Varia* egyik legérdekesebb szövege az 1842-beli színházi zsebkönyv mellékleteként megjelent, fentebb olvasható, *Dramaturgisches ABC*: címszavakba szedett, zsebszótárszerű, 24 tételes jegyzék.

A zsebkönyv nem képezi a *Varia* kolligátum részét, külön jelzet alatt katalogizálták.² A címlap sem sűgő-szerkesztőt, sem igazgatót nem tüntet fel, azonban bizonyosra vehető, hogy Alois Jaritz sűgő adta ki Carl Philipp Nötzl és Eduard Kreibig igazgatók felűgyelete alatt.³

A jegyzék 24 fogalmat magyaráz, a felsorolt tételék abécérendben követik egymást: *Abonnet, Brauchbar, Dichter, Entlassung, Ferien, Geschmack, Harmonie, Journalist, Kunst, Lachen, Musen, Neu, Oper, Pfeiffen, Romantisch, Souffleur, Theaterfreund, Unterricht, Vorrufen, Waffen, Zufall*.⁴

A szűjegyzték bizonyosan nem a szerkesztű Alois Jaritz saját műve, a forrás még azonosításra vár. A lista mégis figyelmet érdemel, hiszen a szerkesztű aktuális problémákra reflektálva adhatta ki, célja a színházi terminológia emberközbe hozása lehetett, akár a demitizálás árán is: a kulisszák mögűtti világot emelni ki a rivaldafény helyett. A mai terminussal interdiszciplinarisnak nevezhető munka olyan terűletekrűl tartalmaz szűcikkeket, amelyek a színház világgával érintkeznek: sajtű, kűzigazgatás, esztétika, pedagógia, zene stb. A nyelvezet közérthető, nem él ugyanis új, addig ismeretlen fogalmakkal vagy szakszavakkal, nem kíván ténylegesen megtanítani valamit, hanem már meglevű ismeretekre épít, a fűlismerés élményét ötvűzi a csatánű profanizálű hatásával.

A címszavak három osztályra tagolűdnak: egyesek elméleti vagy gyakorlati színháztudomániai kérdéseket magyaráznak (ízlés, művészet, újdonság, opera stb.), mások a publikumhoz (színházbarát, kifűtűyűlni, szűnfalak elé hívni stb.), illetve magához a szűnész mesterséghez kapcsolűdnak (sűgű, mindenes, szűnet, tanulás, szerzű stb.).

Célzatosságot is lehet látni azonban abban, hogy ez a szűjegyzték akkor és olyan formában napvilágot látott, hiszen látszűlag könnyed, poénokra építű felszűne alatt reális problémák, mind a közűnséget, mind a szűnész foglalkoztatű kérdések fogalmazűdtak meg. A nagyszűbeni publikum magára vonatkozathatott bizonyos cselekvéseket, azonosulhatott nűhány ott közűlt funkciűval, összevethette a zsebkűnyvben közűlt műsűrtervet a lista esztétikai tételével, esetleg javaslatokat fogalmazhatott meg. Ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a lista mintegy helyzetjelentésként szűgált, a színház és közűnsége közötti dialógus megfogalmazásaként, akkor megkűsérlehetűjk felvázolni azt a közűnséget is, amelynek az árnyképe ennek a „pillanattfelvételnak” alapján kibontakozik. Mindenekelűtt kíváncsi és lelkes, bár színházi ízlését tekintve még fejletlen és lelkesedése is fűként a szűnészek személyi kultuszára korlátozűdik, azonkűvűl a darabok szerzűit is gyakran valódi érdem nűlkűl ünnepli a fűggűny elűtt. Még a leginkább motivált, igazi színházértűként és -élvezűként számon tartott réteg is csizmával csűrtet be bármikor a színház épűletébe, hogy mindent megtapsoljon, mindenrűl nyilatkozzon, azonkűvűl az áriák dallamát is egyűtt éneкли az énekessel. Tetszűsét-nemtetszűsét spontán fűtűtkoncertben nyilvánítja ki.

Ez a jűték – a lista alapján megrajzolni egy portrét – a szűnész alakjának rűgzítűsével is folytathatű: a szűnész tehát fél- vagy egész éves barátságot köt az újságrűrűval, minden darabban hasznát lehet venni, ugyanis egyformán rosszul deklamál és hamisan énekel frakkban, valamint rűmai lepelben. A sűgű hasznavehetetlen, mivel vagy rosszat, vagy érthetetlenűl sűg. Azonkű-

² Theater-Journal 1842. P II 2232.

³ A kérdűses idűszakban Alois Jaritz ezzel az igazgatópárossal járta az erdűlyi városokat, erre utalnak például az Aradon 1843–1847 között megjelentetett zsebkűnyvei. Jaritz személyére utal az tény is, hogy 1850-ben Temesváron kiadott zsebkűnyve mellékletében ugyanezt a tréfás ABC-t jelentette meg.

⁴ Azaz: elűfűzetű, alkalmas, szerzű, felmondás, szűnet, ízlés, harmónia, újságrűrű, művészet, nevetűs, műzsák, új, opera, kifűtűyűlés, romantikus, sűgű, színházbarát, tanítás, kihívás, fegyverzet, véletlen.

vül játékában gyakorta hagyatkozik a véletlenre, esetleges bukásáért is csak a véletlent teszi felelőssé.

És végezetül: hogyan látja a lista szerkesztője a kor dramaturgiáját? A drámaszerző vagy fantáziájára, vagy fogékonyságára, vagy humorára, vagy egész egyszerűen tolvajösztonére hagyatkozik a darabírásakor.

A költészetben „non plus ultra” színvonalat képviselnek Schiller versei, a színjátszásban Schröder⁵, a festészetben Salvatore Rosa⁶ művészete, a zenében pedig Paganini hegedűjátéka. Feltűnő ebben a felsorolásban, hogy szinte minden tétele a romantika szépségideáljának egy-egy iskolapéldája: kortárs (Paganini) vagy a romantika hívei által újraprofilozált művészekről (Salvatore Rosa) van szó. Feltűnő az is, hogy többnyire olyan művészt választ, aki a színházzal is kapcsolatban áll, vagy akinek a művészete a drámaiság jegyeit hordozza magán: Schiller drámái mindenütt ismertek voltak, és mindenütt játszották is őket, Salvatore Rosa nagy formátumú csatajeleneteiben vagy tájképeiben, fantasztikus démoni alakjaiban (boszorkányfiguráiban) éppen a drámaiságot emelte ki a romantika olyan művésze, mint Hoffmann. Paganini pedig hegedűversenyekben gyakran az operaszerző Rossini megoldásait követi.

A színházismeret mint kulturális igény

A nagyszabedű színjátszás 19. századi történetére vonatkozó források újraolvasását a színházi zsebkönyv (mint a színtársulat és a közönség közötti kommunikáció bevált formája) szempontjából egy eddig lappangó zsebkönyvgyűjtemény felbukkanása tette lehetővé. Az a kolligátum, amely a színháztörténész Eugen Filtsch donációjaként jelenleg *Varia des Hermannstädter Theaters* címmel tartalmazza az 1820–1860 közötti, a helyi produkciókra vonatkozó helyi kiadású zsebkönyveket, a színházpártoló közönség érzelmi-dramaturgiai-esztétikai nevelését célzó koncepciózus tervként fogható fel. A vizsgált szövegtömb kiegészül az 1842-ből származó zsebkönyvvel is, amely nem része a kolligátumnak, azonban szintén újdonságnak minősül, hiszen sem az 1961-ben megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája,⁷ sem az azt követő pótlások nem említik.⁸ Ennek a 24 zsebkönyvből álló sorozatnak a részletes filológiai leírása a 2002-ben megjelent *Theátrumi könyvecske*⁹ mellékletében található.

A zsebkönyvekben megjelenő versek, anekdoták, találós kérdések a szórakoztatás, a captatio benevolentiae szerepét töltik be kiegészítésként; az egyes darabokban azonban – Theater-Journal, Abschieds-Blatt, Játék Szin Almanak (!) stb. – elsősorban a társulat személyi állománya, műsorrendje, a vendégszereplések jegyzéke jelenik meg rendszerességgel. Ez a szabadidő beosztására, a tervezésre való visszapillantásra, az élményeknek az adatokkal vagy szövegszemelvényekkel való egybevetésére nyújt lehetőséget. A székelyi német nyelvű színjátszás, amelynek kialakulása nem független a helybeli iskolák színjátszó hagyományaitól, folyamatos kapcsolatról tanúskodik a temesvári, a pest-budai, a bécsi és a berlini színjátszással,

⁵ A Schröder név valószínűleg Ludwig Schröder népszerű bécsi drámaíróra, illetve darabjaira vonatkozik.

⁶ Salvatore Rosa (1615–1673) olasz festő, grafikus, költő és zenész.

⁷ Hankiss Elemér–Berczeli A. Károlyné: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század*. Bp. 1961. Országos Széchényi Könyvtár.

⁸ Pótlások a „Színházi Zsebkönyvek bibliográfiájá”-hoz. = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1961–1962*. Bp. 1963., illetve *Újabb pótlások a Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiájához*. Bp. 1978. Országos Széchényi Könyvtár.

⁹ *Theátrumi könyvecske. Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió kultúrájában*. Szerk. Egyed Emese. Kvár 2002.

és a térség színháztörténetének interkulturális összefüggései jegyében vizsgálható ennek a szövegegyüttesnek az alapján.

A szövegkorpusznak (a *Varia* zsebkönyvgyűjtemény mellékleteinek) konkrét vizsgálata és elemzése előtt azonban két kísérő körülményre ki kell térni. Szükséges elsősorban pár szóban bemutatni azt a közeget, amelyben ezek a színházi aprónyomtatványok megszülettek, és azt a közösséget, amelyhez íródtak, másodsorban érdemes felvázolni, hogyan illeszkednek a zsebkönyvek a város egyéb színházi kiadványainak sorába.

A zsebkönyvek szebeni olvasóközönsége

A zsebkönyv kiadásának és terjesztésének folyamányaként a társadalom egy meghatározott rétegéhez szólt: a könyvkultúrával rendelkező, városlakó, színházlátogató és egyben színházpártoló publikumhoz. Nagyszében város polgárai megfelelnek ezen kritériumoknak: Mária Terézia és II. József uralkodása alatt felélénkült az irodalmi élet, intenzívebbé válik az anyaországi (német és osztrák) szellemi élethez való kapcsolódás. Ekkoriban a város könyvállományaiban (Brukenthal báró, valamint a helyi evangélikus gimnázium könyvtárában) a következő művek találhatók: Elias Schlegel színdarabjai, Hagedorn, Kamler, Weise szépirodalmi munkái, Lichtwer fabulái, Gottsched, Haller, Lessing írásai, valamint Gellert, Kleist és Klopstock gyűjteményes munkái.¹⁰ A színház fejlődése töretlenül megy végbe a különféle teátrális reprezentációktól (mint amilyenek a népi és misztériumjátékok, az iskolai színjátszás, a vásári komédia, a főúri multságok, a vándorszínészet¹¹) a stabil kőszínház 1784-ben történő felavatásáig. Valószínű, hogy zsebkönyvek már a vizsgált időintervallum (1825–1861) előtt is megjelenhettek, a *Varia* kolligátumának utolsó darabját hely és évszám nélkül adták ki, rudimentáris kivitelezése, tartalmi szűkszavúsága korábbi datálást is elképzelhetővé tesz.

Eugen Filtsch a szebeni színházlátogató közönséget a többi német város publikumánál kulturáltabbnak tartja.¹² A szebeni polgárság olvasottsága és irodalmi ízlésorientációja indíthatta arra a *Varia* zsebkönyveinek szerkesztőit, hogy a fő hangsúlyt a kiadvány információértékére és a színi évad fontosabb eseményeinek pontos közlésére helyezték.

Ez a közönség nem igényelte a zsebkönyvek mellékleteiben sem drámai szövegek közlését, sem az esetleges színháztörténeti írásokat, amilyeneket például a pest-budai német nyelvű zsebkönyvekben olvashatunk.¹³ A *Varia* zsebkönyveinek mellékletei annyiban egymáshoz hasonlóak, hogy kizárólag a színház szórakoztató-kikapcsoló funkcióját kívánják gyakorolni; amennyiben mégis színházi tematikájú írásokat közölnek, azok egyfajta vallomásként szolgálnak, bepillantást engednek a társulat kulisszák mögötti életébe, mindennapjaiba.

¹⁰ Filtsch, Eugen: *Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen*. Hrsg. vom Vereins-Ausschuss Hermannstadt 1888. 532.

¹¹ A kérdésről bővebben lásd Filtsch, Eugen: *i. m.*

¹² Filtsch, Eugen: *i. m.* 598.

¹³ Ilyen rövid színháztörténeti cikkeket találunk például az 1809-ben Paul Cserny és Joseph Oertel sűgók által kiadott zsebkönyvben: *Geschichte der Schaubühnen in Ofen und Pesth* vagy lásd az 1831-ben Karl Römer sűgó által szerkesztett zsebkönyvben Ermansau írását: *Kurze Geschichte der Ofner Schaubühne 1831* (a Hankiss–Berczeli bibliográfia 126, illetve 173. számú tételei).

A *Varia* a régió egyéb színházi publikációinak kontextusában

Ezek a zsebkönyvek nem vállalták fel a bemutatott darabok kritikáját vagy más, kissé komolyabb lélegzetvételű színháztudományi írások megjelentetését, hiszen a közönségnek lehetősége volt jóval színvonalasabb művekből tájékozódni. Azonkívül ezek a zsebkönyvek együtt olvasandók a sajtótermékek különböző színházi műfajaival: a hírekkel, kommunikékkal, nekrológokkal, amelyek a *Siebenbürger Bote*, a *Siebenbürgische Quartalschrift* vagy a *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*¹⁴ egyes számaiban jelentek meg. Fejlett volt a sajtó kritikai irodalma is: Szebenben már 1778-ban megjelent *Theatral Wochenblatt* néven egy színházelméleti kérdésekkel, valamint a színikritikához fűződő problémákkal foglalkozó folyóirat. A vizsgált időszakban a színi évad bemutatóit figyelmes és részletes recenziók kísérték a helyi sajtóban.¹⁵ Nyilvánvaló, hogy ennyi párhuzamosan megjelenő, hasonló tematikájú kiadvánnyal a zsebkönyv nem vehette fel a versenyt, ez is magyarázatként szolgálhat a mellékletek tartalmi igénytelenségére.

Ezek a színházzal kapcsolatos cikkeket publikáló periodikus kiadványok azért fontosak a társulatok szempontjából, mert egyrészt az éppen aktuális közízlést tükrözték, és ezáltal gyakran befolyásolták a műsorpolitikát, esetleg játékmódokat, másrészt azért, mert közölhettek olyan anyagot is, amelyet a sűg később beépíthetett zsebkönyve mellékletébe.

A *Varia* mint a közönséggel való dialógus dokumentuma

Szó esett már a zsebkönyv és a publikum viszonyáról, kölcsönhatásáról, arról, hogy ez a kulturált, de némiképpen elszigetelt és kiváltságaihoz való ragaszkodását konzervatív ízléssel párosító szebeni publikum hogyan határozta meg az itt kiadott zsebkönyvek tartalmi jellemzőit. Az erdélyi német nyelvű zsebkönyvek természetesen nem mutatnak jelentős tartalmi eltéréseket, a Szebenben kiadottak leginkább mellékleteik mennyisége és műfaji sokfélesége által különböznek.

A *Varia* mint színháztörténeti forrás

Legnagyobb értéke ennek az anyagnak a forrásközlés, hiszen minden egyes zsebkönyv pontos jegyzéket közöl: a bemutató dátumával, megjelölve a műfajt és a szerzőt is. A nyomtatványok utólagos egybegyűjtése, kronológiai sorrendbe helyezése és könyv alakban való megjelentetése a színháztörténész Eugen Filtsch érdeme, a kolligátum első zsebkönyvének címlapján szerepel is possessori bejegyzése: *Geschenk d. Eugen Filtsch*. A zsebkönyvek őrzik korábbi tulajdonosaik possessori bejegyzéseit is: a legtöbb *R. Beyer*, de egy zsebkönyv *Czikeli Friedrich* bejegyzést tartalmaz. Az 1842-ben kiadott zsebkönyv nem került be a kolligátumba, önálló tételként szerepel a könyvtár kartotékjaiban, csakúgy, mint az 1889-es kiadvány. A Brukenthal Múzeum könyvtára őrzi a kolozsvári társulat 1844-ben és 1858 vagy 1859-ben Szebenben, valamint 1859-ben Kolozsváron kiadott színházi emlékkönyveit.

¹⁴ Az 1844. október 14-én megjelenő szám éppen egy, az erdélyi német, ezen belül a szebeni német színházról írott vezércikket tartalmaz. Az újság címlapját lásd *Istoria teatrului în România*. vol.1. Buc. 1965. 333.

¹⁵ Újságból kiemelt színházi kritikák könyv alakban való megjelentetésére is akad példa, ilyen az 1828-ban megjelentetett *Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühnengesellschaft unter Direction der Herren J. B. Hirschfeld und Fr. Herzog während des Sommerkurses 1828 zu Hermannstadt*. Hermannstadt 1828. Druck Martin von Hochmeister.

A darablista alapján rekonstruálni lehet a műsorpolitikát, következtethetünk a közönség ízlésének változására, az egyes szerzők ismertségére vagy népszerűségére, valamint a társulat felkészültségi szintjére. A gyakori énekes játékok, „operák” a prózai, bohózáti és népszínmű-repertoár mellett népesebb, igényesebb vándorszínész-társulatokra engednek következtetni. Terjedelmi okokból lehetetlen itt a teljes repertoárjegyzéket feldolgozni, a műsorpolitika elmélyültebb elemzést igényelne, hiszen egybe kellene vetni az egy társulat által különböző városokban kiadott zsebkönyvek listáit ahhoz, hogy pontos kép alakuljon ki arról, milyen lehetett az alaprepertoár, illetve hogyan módosult ez az egyes városokban. További kutatást igényelne az is, hogy milyen arányban játszották hazai szerzők darabjait, milyen volt ezeknek a tematikája és scenikai kivitelezése.

Egyelőre mindössze annyit lehet kijelenteni, hogy a változatos műsorterv tartalmazta néhány klasszikus darabját (Goethe, Schiller), idegen szerzők színműveit is német fordításban vagy átdolgozásban, az előadások többsége azonban a bécsi drámaírók műveire épült (Schröder, Iffland stb.).

A zsebkönyvek a műsorlistán kívül gyakran plusz információt is közölnek: tudósítanak a társulat bővüléséről (1825-ben), a vendégszereplésekről (1837-ben és 1844-ben), távozó színészekről (Louise Speert 1843-ban búcsúztatja a sűgő), az 1837-es zsebkönyvhöz pedig magyar nyelvű címlapot is nyomtattak. Néhány olyan előadást is említenek, amelyek a közönséget különösebben megragadták, ilyenek az 1851-es *Remineszenz der bestanden Oper* vagy néhány ismert kuplé közlése az 1861-es zsebkönyvben. Szignifikáns adalékokról van szó, ezek ugyanis a társulat rugalmasságát és a közönség (extra) igényeit egyaránt rögzítik. Nemcsak a zsebkönyv tájékoztatta és szórakoztatta ezek szerint megcélzott közönségét – a hatás kölcsönös volt.

A *Varia* szórakoztató anyaga

Amint az a zsebkönyveknél megszokott, a mellékletek gerincét a különböző alkalmi költemények teszik ki, a helyhez és időhöz nem kötött versek, valamint az anekdoták, aforizmák, találós kérdések, humoros párbeszéddek és más rövid, tréfás történetek mellett. Itt is a műsorrendhez hasonló, szinte már kaotikus műfaji sokféleség a jellemző. A közönség körében leginkább kedveltek a versbetétek voltak, amelyeket a sűgő régebbi zsebkönyvekből, folyóiratokból, újságokból ollózhattak ki. Ezeket egészítette ki szinte kötelező érvénnyel a beköszöntő, a lehetséges adományozókhoz, mecénásokhoz szóló ajánlás, valamint a társulat nevében megfogalmazott búcsúvétel. Ezek a művek elsősorban nem irodalmi, művészi értékük miatt figyelemreméltóak, sokkal inkább művelődés- és ízléstörténeti szempontból. A vándortársulatok azonossága ugyanis összekötő kapocsként szolgált a Habsburg Birodalomhoz tartozó tartományok és országok színházi életében.¹⁶ Ugyanazok a társulatok ugyanazt a színházi műveltséget terjesztették a különböző városokban.

A zsebkönyvekben szereplő versbetétek abból a szempontból is tanulmányozhatók, hogy mennyiben követik az éppen aktuális bécsi divatot, melyek azok a kiadványok, amelyeket leggyakrabban felhasználnak. Esetenként az is lemérhető egy-egy ilyen zsebkönyv-versből, hogy milyen gyorsan jutottak el az újdonságok a példaképként szolgáló Bécsből a különféle provinciákig, milyen volt az a színházi kultúra vagy szubkultúra, amely a kimondott drámai szöveget, azok előadását kísérte. A versek legtöbbször cím vagy szerző nélkül szerepelnek; azok,

¹⁶ Kerényi Ferenc: *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Bp. 1990. 41.

amelyek mégis megadják a szerző nevét is, a divatos bécsi írók, Moritz Gottlieb Saphir és Castelli népszerűségéről és hegemóniájáról vallanak. A versek, illetve a műsorjegyzék darabjainak egybevetése még pontosíthatja egy-egy költemény származási helyét vagy ihletettséget. Verseket közölnek az aktuális sűgók is, ezek szinte mindig a kötelező, sablonos alkalmi irományok: ajánlás a színházpártolókhöz, bevezető (prológos), újévi köszöntő vagy búcsúszó. Kevéssé valószínű, hogy a közkedvelt Saphir műveit eredeti kiadásokból idézték volna, hiszen a *Varia* szinte minden egyes Saphir-verse már korábban megjelent más zsebkönyvekben. Így például a Szébenben 1845-ben kiadott zsebkönyvben Saphirnak az a *Männlich und weiblich* című költeménye jelenik meg, amely felbukkan egy 1822-es pesti, egy 1840-es budai és egy 1845-ös aradi zsebkönyvben is, Buda után három évvel itt is megtaláljuk 1827-ben a *Der Muth und seine Familie* című költeményt csakúgy, mint a szintén három évvel Budát követő 1843-as *Whist und Liebe* című verset. Castellitől egy művet találunk ebben a szöveganyagban, a *Dialog* című párbeszédés formában írott verset.

Dominálnak a meghatározott alkalomra írott művek, ezek közül leggyakoribb a búcsúszó. A zsebkönyvek „típus-búcsúvétele”, a *Valete et Favete* után (amely nagyváradi, soproni, nagyszombati és eszéki zsebkönyvekben bukkan még fel) más nevet is kaphatott a búcsú, ugyanis ilyen címek jelennek meg a *Varia* anyagában: *Abschied*, *Abschiedsworte*, *Epilog*, *Mein Lebewohl*, *Mein Dank*, *Schlussrede*, *Schlusswort*, *Nachwort*. Tartalmuk már nem tükrözi a címben mutatkozó változatosságot, a sűgó a szezon végén megköszöni a város közönségének türelmét és érdeklődését, figyelmébe ajánlja a társulatot, és további jóindulatát kéri.

A búcsúszőnál már kevesebb a beköszöntő-, a verses ajánlásféle, pl. *An die hochgeehrten Gönnern des Theaters (Leiden und Freuden eines Souffleurs)*, többnyire csak mottó jelenik meg, ez látja el a bevezető szerepét. Jelesnapi ünnepekhez kötött vers egyetlenegy található ebben az anyagban, az 1860-as *Zum neuen Jahre*. Ezzel szemben 1851-ből három zsebkönyvet is tartalmaz a *Varia*, ebből kettő kimondottan karácsonyra, illetve újévre készült (*Schnee-Glückchen*, illetve *Immortellen-Kränzchen*).

A versek külön csoportját jelentik azok a művek, amelyek valamiképpen a sűgó alakjához kötődnek; ő volt a kapocs színház és publikum között, a közönséggel ő került a legközelebb kapcsolatba: jegyeket árult, és házalt a zsebkönyvekkel is. Ez a versfajta kínálta a legtöbb lehetőséget egyéni költésre, személyes élmények bevitelére. A *Mein Schicksal*, *Prolog des Magnetismus*, *Leiden und Freuden des Souffleurs* című versek mindegyike a sűgó alakját helyezi középpontba, ő az a „magnetizmus”, amely a társulat működését lehetővé teszi, a versek szerint ő az, akit taps illetne.¹⁷

Ezt a személyes, szinte kézzelfogható közelséget közönség és „mestere”, a sűgó között a *Varia* egyik játékos verse példázza leginkább: a *Das Lob des Runden* cím ugyanis kétértelmű, lehetne *A kerekség dicséretének* fordítani, de ha figyelembe vesszük, hogy a sűgó neve Franz Rund, akkor a *(Franz) Rund dicsérete* verzió is elfogadható.¹⁸

A tréfás párverseken, rigmusokon, epigrammákon, emlékverseken kívül prózai betéteket is tartalmaz a gyűjtemény: anekdotákat, aforizmákat, találós kérdéseket, illetve humoros párbeszédet. Itt már könnyebb egy-egy darab hatását kimutatni, a *Merkwürdiges aus Krehwinkel* Kotzebue egyik legsikeresebb vígjátékára, *A kisvárosiakra* utalhat. Cím, szerző itt még kevésbé

¹⁷ A zsebkönyvekben gyakori, hogy a sűgót tekintik a színjátszás magnetizmusának. Egy 1834-es pesti zsebkönyv *Der magnetisierte Souffleur*, egy 1836-os zágrábi pedig *Der Magnetismus* címmel közöl hasonló verseket.

¹⁸ Ez a Franz Rund máskülönben ugyanannak a zsebkönyvnek – valószínűleg a közönség igénylésére – hajlandó volt magyar címlapot is szerkeszteni, amelyen magát Rund Ferentz néven tünteti föl.

jelenik meg, mint a verseknél, a részletek származhattak Saphir Theater Zeitungjából, Humoristische Damen-Bibliothekjéből, de ugyanúgy lehetnek régebbi zsebkönyvszövegek, sőt kalendáriumszövegek átvételei.

Konklúziók

A 19. század elejének még alakulóban levő színházi kultúrája, az iskolában szerzett színházméleti ismeretek hiánya piacot teremtett: szükségessé tette különféle kiadványok megjelenését.

A nagyszombati *Dramaturgiai ábécé* szerkesztője a kor dramaturgiájának főbb irányzatait, sablonszerű megoldásait tárja fel: a darabok eredetiségét vagy filológiai nívó értékét kérdőjelezi meg, utal a romantikus dráma zsenikultuszára, orientalizmusára, mesei-mitikus jegyeire, a darabokban eltűzött erőszakosságra (amely szinte kötelezően túltelíti az előadásokat olyan tárgyi kellékekkel, mint villák, pisztolyok, török vagy különféle mérgek). Itt tér ki a romantika eszményeinek látszólagos ellentmondásosságára, vitatott pontjaira.

A szerkesztés, összeválogatás a kor darabjainak alapos tartalmi-formabeli ismeretéről, drámaírókkal való személyes kapcsolatról, a színház mindennapjainak megéléséről, valamint a közönség és igényeinek pontos felméréséről vall. Az (ön)íronia eszközeivel próbál küzdeni a színház elvilágiasodása és a közönség által való felületes megítélése ellen. Valójában már alternatívát is kínál, az *Ízlés* című tartalmaz ugyanis néhány olyan referencianévet, amelyek mintegy az olvasottság, művészi fogékonyság és műveltség fokmérőjeként szolgálhattak

A tréfás színházismereti ábécének a felbukkanása nem jelent fordulópontot a város színház-történetében, hiszen elsősorban szórakoztató jellegű írásról van szó. Azonban megjelenése kontextusában (a zsebkönyv melléklete nem tartalmaz ezenkívül más szórakoztató anyagot, mintegy fokozott figyelmet irányítva erre az apró drámai leckére) figyelmet érdemel, hogy milyen fogalmakat magyaráz, milyen képet fest a közönségről, valamint a társulatról és darabjairól, milyen megoldandó problémákat tárgyal, illetve mennyire tükrözi az adott kor ízlését, hogyan foglal állást a kor vitatott kérdéseiben.

Színház és társzművészetek összefonódásáról tanúskodik a *Varia* és a *Dramaturgiai ábécé* által jelölhető színházismereti „tanfolyam.” Magatartásbeli alternatívákat is nyújt, hiszen felelősségteljesebb hozzáállásról, alaposabb elméleti felkészültségről és olvasottságról, a játék iránti tiszteletről és bizonyos fokú alázatról beszél. Ösztönzi mind a spontán (fütyty, taps), mind az intézményes kritika (sajtó) gyakorlását, hiszen a túlzott elnézést a sekélyes műveltség ismeretűjegyének tartja. Változást ajánl azonban a színészek, színműírók számára is: itt elsősorban a dilettantizmus visszaszorítását tűzi ki célul. Dilettantizmust lát ugyanis a színpadi anakronizmusokban, valamint improvizációkban, a színészi stúdiumok hiányában és még a kulisszák mögötti széthúzásban is.

MELLÉKLET

Dramaturgiai ábécé¹⁹**Mottó**

Ha nincs ló, számár is jó. Akinek nem inge, ne vegye magára.

Előfizető

Ez a neve annak, aki egy bizonyos összeget egyszerre fizet ki, hogy ne kelljen minden alkalommal fizetnie, ha színházba megy. – Előfizető a neve a színésznek is, aki egy lapra előfizet, és így az újságíróval barátságot köt fél vagy egész esztendőre.

Alkalmas

A színpadon a mindenre- és semmirevalóságot jelenti. Alkalmas az, aki frakkban és római lepelben előáll, levelet húz elő, Jupiterként foglal helyet a felhők közt, akinek joga van rosszul beszélni és hamisan énekelni, aki mindezekért közepes gázsit kap, és akit mindennap a deszkákon látni.

Szerző

Az, aki művészetét, mesterségét vagy hivatását gyakorolja. Mindenféleképpen. Abból lehet drámaíró, akiben vagy a zseni, vagy az elme, vagy a humor, vagy a fogékonyság, vagy a tolvajöszton munkál.

Felmondás

Eljárás a magasabb bér kicsikarására, ha nélkülözhetetlen emberről van szó – egyébként mindenki annak tartja magát.

Szünet

Az az időszak, amikor a színészek dolgozni kezdenek, vidékre utaznak pénzt keresni és olyan szerepeket játszani, amelyeket képtelenek eljátszani.

Ízlés

Olvasson az ember Schillert, nézzen Schröder-darabokat, szemléljen Salvatore Rosaművet, hallgassa Paganini hegedűjátékát, olvasson újságot – nem, újságot ne olvasson, ha tudni akarja, mi az, hogy ízlés.

Harmónia

Ritka a zenekarban, még ritkább a színpadon, legritkább a kulisszák mögött.

¹⁹ A *Dramaturgisches ábécét* Kovács Eszter fordította.

Újságíró

Független, pártatlan, szigorú, de nem sértő, kíméletes, de nem erőtlen, sem dicséretben, sem kritikában nem túlzó, ha bírálatot ír, az előadást is megtekintő személy – kellene hogy legyen.

Művészet

Akkor a legjobb, ha megszűnik annak lenni, és valósággá válik.

Nevetés

Döntő jelentőségű színész és néző számára. Amennyivel többet nevet a színész a saját mókáin, annyival nehezebben neveti el magát a néző. Akit a vígjáték képtelen megnevetetni, az a pénzét fogja siratni, a szerzőt vagy színészt találja majd nevetségesnek.

Múzsák

A közismert testvér-istennők, akiket a romantikusok megfosztani igyekeznek a tróntól, hogy majd helyükre tündéreket, géniuszokat stb. ültethessenek, kezdetben kilencen voltak, most egy tizedik is előállt, a divat múzsája.

Új

Régi mese új mókázással, frissen felújított régi ötletek, régi jellemek az idő állásához alkalmazva: időbeli körülményekhez igazított régi jellemek, röviden: a darabok régiek, a címek újak, ezek a színházi újdonságok.

Opera

Mára alig maradt belőle valami, csak koncertjeink vannak, ahol az énekes számít elsőnek, a zeneszerző másodiknak, az író pedig semminek sem.

Kifütyölés

Ez a szerző és a színész számára a legborzasztóbb dolog, gyakran azonban egyedül ez a keserű orvosság hoz gyökeres javulást.

Romantikus

Ezt a fogalmat nem tudjuk meghatározni. A „Mosd meg a bundám, de ne vizezd össze!” szólás volna rá valószínűleg a legtalálóbb magyarázat.

Súgó

Fontos, de kellemetlen hivatal is az övé. Olyan ember, akinek soha sincs igaza, vagy érthetetlen, amikor a színész semmit nem tud a szerepéből. Ezért aztán vesébe hatoló pillantás vagy sziszegés száll felé, ő maga azonban teljes nyugalommal ül ketrecében, és arra törekszik, hogy a hiányzó dolgokat elfedje vagy pótolja.

Színházbarát

Akinek szabad bejárása van a színházba, aki csikorgó csizmával üt lármát, aki mindent megtapsol, aki saját magán kívül mindenhez megjegyzést fűz, és aki az áriát kezdettől zümmögéssel és hamis taktusveréssel kíséri – ez a színházbarát.

Tanítás

Nem szüli a tehetséget, csak csiszolja, nem ez teszi a művészt, de ez teljesíti ki.

Kihívás

Eredetileg megtiszteltetés, amely nem megtiszteltetés immár, mivel visszaéltek vele; manapság a kihívás arról szól, hogy „mennyire gyakran”.

Fegyverzet

Végy el a mai szerzőtől villákat, pisztolyokat, töröket és mérget – akkor lásd, mije van.

Véletlen

Aki ezt teljesen le kívánná írni, annak az egész színháztörténetet át kellene dolgoznia. Véletlenek okozzák a darabok bukását, véletlenek akadályozzák a szereplők játékát, és véletlenek miatt van, hogy az igazgató gyakran az ördögbe kívánja magát.

Ilyés Szilárd-Zoltán

Bibó Istvánnak a magyar holokauszt kapcsán kifejtett politikaelméleti nézetei

Részigazságot tartalmaz, de mégis kikívánkozik belőlünk a következő gondolatsor: ritka az olyan írás, amelyet szerzője már a fogalmazás kezdeti szakaszában szeretne idejétmúlttnak tudni. S bár a bibói életmű ismeretében tudjuk, hogy vannak ilyen írások, vagy mondhatnánk úgy is, hogy a válságirodalom műfajában alkotó szerzők számos műve ilyen, talán alig akad egy is, amelyre ez az állítás igazabb lenne, mint a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*¹ (a továbbiakban *Zsidókérdés*) című, méltán megkerülhetetlennek mondható Bibó-munkára. Igaz ugyanakkor ezen állítás ellenpárja is, nevezetesen az, hogy ezt az írást joggal szeretnénk hosszsan időtállóknak tudni. Ezt a némileg paradoxális kettősséget maga az írás tárgya generálja: a holokauszt feledhetetlen, sokszerű élménye. Szeretnénk, ha nem történt volna meg, de ha már végérvényesen együtt kell élnünk ezzel a borzalmas élménnyel, akkor szeretnénk, ha ugyan-csak végérvényesen gyökeret eresztettek volna közvélekedéseinkben annak a biztosítékai, hogy soha többé nem fog újra megtörténni. Gyakori benyomásunk, hogy Bibó István 1948-ban született írása – sajnos – nem veszítette el aktualitását, s mivel van létjogosultsága, keserűen bár, de örülnünk kell, hogy ez az írás megszületett.

A módszerről

A magyar holokauszttal kapcsolatos bibói álláspont elemzése során nem kívánunk kitérni a mű utóéletére. Ha mégis megidézünk a témában megszólaló szerzőket, akkor azért tesszük, hogy jobban megvilágíthassuk és árnyalhassuk mind a bibói nézeteket, mind az ezekkel kapcsolatos saját véleményünket. Ha mégoly lehetetlen is, kötelességünk törekedni arra, hogy az értekező próza szigorát kövessük, de kétségtelen, hogy az árnyalt problémakezelés úton-útfélen beakadályozhat minket az esszé szabadabb műfajába.

Bibó konkrétan idevonatkozó nézeteinek számbavételekor nem lehet elvonatkoztatni több olyan írástól és dokumentumtól, amelyek az itt kifejtett gondolatokkal összefüggő problémák elemzését tartalmazzák. Gondoljunk csak arra, hogy a részben kirekesztő hangnemben fogant két világháború közötti alkat-diskurzus tételeire Bibó konkrétan is, utalásszerűen is reagált. Célunk megvizsgálni azt is, hogy a zsidókérdésben kialakított bibói álláspont mennyire tekinthető következetesnek; ha az ide kapcsolódó bibói nézetek változtak, akkor miben, és mik ennek a változásnak a lehetséges okai.

Elemzésünk során elsősorban a már említett *Zsidókérdés*re fogunk koncentrálni. Ez a nagy-esszé, ahogy az már a címből is kiderül, szigorú értelemben nem a magyar vészidő eseményeinek valamiféle precíz, tényfeltáró leírása, hanem egyfelől a magyar politikai közönségnek és a magyar társadalomnak az eseményekben betöltött szerepének a tisztázása, a közös és egyéni felelősség megállapítása, másfelől egy olyan oknyomozó munka, amely megpróbál utánajárni mind a vészidő közlebbi és távolabbi előzményeinek, mind a világháborút követően megújuló antiszemitizmus okainak. Kétségtelen, hogy ennek az írásnak van egy tudatosan vállalt személyes vonatkozása is, és ez feljogosít minket arra, hogy ilyen szempontból is elem-

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 621–810.

zésünk tárgyává tegyük ezt a művet. Bár néhány szerzővel ellentétben nem tulajdonítunk túlzott jelentőséget annak a társadalmi miliónek, amelyből Bibó származása okán kinő, tanulmányoznunk kell azokat az életrajzi dokumentumokat, amelyek segítenek nyomon követni személyes véleményének esetleges alakulását ebben a kérdésben.

Annak vizsgálata pedig már szigorúan vett céljaink közé tartozik, hogy a személyes vélemény formálódásán túl a két világháború között és az azt követő mintegy három évben született írásaiban körvonalazódó politikaelmélet lényegesebb elemei milyen összefüggések mentén árnyalják a zsidókérdésben később kialakított álláspontját.

Jelen írásunk egyebek mellett arra tesz kísérletet, hogy a bibói életmű tárgyalt időszakában kikristályosodó nemzetkonceptió összefüggésrendszerében próbálja meg értelmezni a zsidókérdésre vonatkozó nézeteket. Nemcsak a már említett alkat-diskurzus és az ezzel kapcsolatos bibói megnyilatkozások gondolati útján kell haladnunk, hanem az asszimilációra vonatkozó nézetek mellett elemeznünk kell például a nagyon hangsúlyos elitkonceptiót – az elitnek a társadalomban betöltött szerepére vonatkozó nézeteket – csakúgy, mint a politikai históriával, a politikai és társadalmi fejlődés torzulásaival kapcsolatos gondolatmeneteket. Ha alaposan belegondolunk ezen főbb témák sokrétű összefüggéseibe, akkor a *Zsidókérdés* megszületéséig írott munkák közül, talán a fiatalkori jogelméleti írásokat leszámítva, majd valamennyibe bele kell olvasnunk ahhoz, hogy megfelelőképpen elvégezhessük a szándékolt elemzést. Ez azt jelenti, hogy fokozatosan tágítva a kört, nyomon kell követnünk a *Zsidókérdéssel* némileg tematikai egységet képező *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*² című, illetve *A magyarságtudomány problémája*³ című munkákat; aztán *Az európai egyensúlyról és békéről*⁴ címmel posztumusz megjelentetett töredékfüzért, az ennek részeként született és külön egyésként is napvilágot látott *A kelet-európai kis államok nyomorúságát*⁵. Az utóbbi két írásban többé-kevésbé kifejtett formában már fellelhető nemzetkonceptió felvázolásához vissza kell nyúlnunk egy olyan remekbe szabott kiesszéhez, mint az *Elit és szociális érzék*⁶. Ahhoz, hogy elemzésünk megfelelőképpen problematizáló lehessen, szükségünk lesz azokra a gondolatsorokra is, amelyek *A pénz*⁷ vagy az *Értelmiség és szakszerűség*⁸ című kisebb lélegzetű írásokban lelhetők fel.

Dolgunkat valószínűleg megnehezíti, hogy miközben a fent említett írásokat olvassuk és a bennük foglalt gondolatsorokat értelmezésünk kibontásában felhasználjuk, figyelniünk kell a művek születésének időrendjére, összefüggésben az eközben esetleg bekövetkező nézőpontváltásokkal. Végül a *Zsidókérdés* megírásának részletes motivációit tisztázandó szem előtt kell tartanunk azoknak az írásoknak az intencióját és tárgyát, amelyek szintén az 1945–48 közötti igen termékeny korszakban születtek, gondolunk itt elsősorban *A magyar demokrácia válsága*⁹ című, nagy vitát kavart írásra és az ezzel a témával kapcsolatos egyéb, a demokratikus berendezkedés melletti elkötelezettséget tükröző Bibó-munkákra.

Szándékaink szerint értelmezésünket a következő váz szerint építjük fel:

² Uo. 569–620.

³ Uo. 551–568.

⁴ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. Bp. 1986. 295–636.

⁵ *I. m.* II. 185–266.

⁶ *I. m.* I. 221–242.

⁷ Uo. 203–220.

⁸ *I. m.* II. 505–522.

⁹ Uo. 13–80.

Előljáróban főbb pontjaiban felrajzoljuk azt az életrajzi vonatkozásokkal is tarkított szellemi utat, amelyet Bibó a kérdéssel való találkozásai során bejárt. Majd erre a tömör időrendi vázra felépítjük azt a gondolatmenetet, amely a konkrét elemzés problematizáló keretét adja.

A feltételezett összeférhetlenségeket feloldandó elemezzük az írásunk központi tárgyát képező *Zsidókérdést* – ebben az elemzésben hűen követjük a Bibó-munka gondolatmenetét.

Az események kapcsán megállapított felelősség – a közösség szempontjából politikailag lényegesnek tartott – vállalásától indulva haladunk, és sorra vesszük a szörnyűségekhez vezető okok bibói leltárát.

Ezt követően a bibói nemzetkoncepció – elemzésünk szempontjait döntően befolyásoló – rekonstruálása következik. Itt röviden sort kerítünk a nemzetdefiníció alapelemeinek számbavételére, s miközben e foglalatosságunkban mindenekelőtt a *Békecsinálók* könyvére támaszkodunk, utalunk olyan összefüggésekre, amelyeket *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságaira*, illetve az *Elit és szociális érzék*re hivatkozva mutathatunk fel. A *Zsidókérdés* kapcsán elemzett problémák fényében a nemzetfogalom egyik lényeges pontjára – nevezetesen az elitelméletre – összpontosítjuk figyelmünket, és a problematikus pontokon kiigazítjuk a nemzetkonceptióról korábban vázolt képünket.

Befejezésül, immár az elvégzett korrekciók összefüggéseiben, megvilágítjuk a *Zsidókérdés* elemzése kapcsán megválaszolatlanul hagyott kérdések lehetséges feloldását.

„Találkozások”

Az 1911-ben született Bibó egy olyan politikai feszültségekkel terhes világban nő fel, amelyben a zsidókérdés a leglényegesebb és legsúlyosabb politikai kérdések összefüggésében kerül minduntalan terítékre. Ha valaki közéleti szerepet is vállaló emberek környezetében nevelkedik, és a maga során – jogot végezve és hivatalnoknak készülve – ő is közéleti pályára készül, akkor lehetetlen, hogy a huszadik század elejének Magyarországnál ne szembesüljön többször is azzal a problémával, amely a zsidókérdés gyűjtőfogalma alatt a lehető legváltozatosabb és gyakran kegyetlenül meghökkentető jelenségektől terhelt.

1919. „Mindig foglalkoztatott, hogy milyen az, hogy valaki zsidó. Valami izgalmas és érdekes dolognak tartottam, és ugyanakkor védeni való vagy sajnálni való állapotnak, és pedig emlékezetem szerint már az 1919–20-as évek előtt is”¹⁰ – így emlékszik vissza az életút-interjúkban a zsidókérdéssel kapcsolatos első gyermekkori élmények nyomán. Az antiszemita plakátok letétele és a zsidókat éltető cédulák kifüggesztése valószínűleg nem volt és nem is lehetett több gyermekkori csínytevésnél, ám arról kétségtelenül árulkodik, hogy – ugyan a nyílt véleménynyilvánítástól való óvás mellett – már a családi indíttatás az erőszak elleni mélyeséges idegenkedésre hangolja.

1938. Annak ellenére, hogy lenyűgöző bizonyító apparátust vonultat fel, nem értünk egyet Nagy J. Endrével, aki a külföldi ösztöndíjak idejére – egészen pontosan 1935-re – egy világnézeti fordulatot hiposztazál a bibói életműben.¹¹ Nemcsak azért, mert nem értünk egyet a világszemlélet és világnézet merev szétválaszthatóságáról folytatott eszmefuttatásával, hanem azért sem, mert a feltételezett fordulatot nem igazolja az, amit 1937 végén a Márciusi Frontba bekapcsolódó Bibó a kisebbségek ügyében mond: „A magyarság vezető szerepét a magyar *társas-*

¹⁰ *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Szerk. Huszár Tibor és S. Varga Katalin. Bp. 1995. 215.

¹¹ Vö. Nagy J. Endre: *Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”.* = *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 2001. 111–144.

dalom egész (az élet minden) területén: a német és zsidó öntudatú kisebbségek számára a kisebbségi jogok teljességét, a valóságos beolvadás teljes megbecsülését, de a beolvadás mellett külön érdekvédelmet folytató beolvadt *németek és zsidók* (német és zsidó eredetű rétegek) közéleti vezető szerepének és hangoskodásának (hatalmi helyzetének) a megszüntetését.¹² Másik idézet: „Népi gyökerű, egyetemes és európai magyar kultúra kifejlését: a magyar szellemi élet megszabadítását a *korszerűtlen* (fejlődést akadályozó) úri szemlélet és az *idegen* (a magyarság számára terméketlen német és zsidó) kultúrhatás alól, új magyar kultúrközösség kialakítását, a *parasztság és munkásság teljes szellemi bekapcsolódásával* (mely a parasztságnak magasrendű, a várossal egybekapcsolt, de a földtől el nem szakadt életet tesz lehetővé s a közép-kelet-európai parasztnépek kulturális közösségét készíti elő).¹³

Ezek a mondatok még akkor is furcsán hangzanak, ha tudjuk, hogy ezen programpontokban a hangsúly a demokratikus elem volt, azaz a paraszt- és munkásrétegek emancipálásán. Ez utóbbit feltehetően azért szorgalmazza, hogy ezek a rétegek reális arányszámaiknak megfelelő súlyhoz jussanak általában a magyar közéletben és különösen a kultúra területén. Bibót ekkortájt elég intenzíven foglalkoztatja a zsidókérdés problémaköre, és az 1938 áprilisából származó előadásvázlatból tudjuk, hogy gazdasági és politikai téren a kérdést mint a reális problémákról való figyelemelterelést és a manipulációhoz szükséges álproblémát kezeli, ugyanakkor a kultúra területén létező és sürgősen megoldandó problémát lát az „idegen tényérés” jelszava mögött meghúzódó jelenségben.

„Ez a zs.kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. De az ilyen állapotért semmiféle baciluspusztítás nem segít! Mi az oka, hogy a szervezet nem termelt antitoxint? Mert már mikor a bacilus belekerült, egy kórosan kettétagolt szervezet volt. Ezen kell elsősorban változtatni. A fődolog nem az, hogy ne legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok segítsenek, akik ettől nem szünek meg ellenfelek lenni.

Mikor mi a tolakodó antiszemitákat elutasítjuk, ugyanúgy és ugyanazért elutasítjuk a zsidókat is: a *nem tiszta szándékú vagy motívumú segítséget* utasítjuk el. A visszasandító, maga kis piszkos játékait játszani akaró segítséget. Zsidók és antiszemiták előttünk ebben egyek.

Aki más emberi méltóságát megalázza, ezt nem teheti anélkül, hogy a magáét is le ne alacsonyítsa. Ez *természetörvény*¹⁴ (Bibó kiemelései).

Ez ügyben elfoglalt akkori álláspontját megerősíti Erdei Ferenchez írt, 1938. június 2-án kelt levelében: „Külön örvendezésem, hogy a Makay-nyilatkozatot nem írtad alá. Ez azért külön öröm, mert Makay azt újságolta, hogy aláírtad, s én ezen igen meghökkenem. A zsidók körül pro és kontra érzelmek gennyjébe nem szabad belemennünk, s a »zsidóbérenc«-ség nemcsak egy üres és buta szó, hanem néha egy súlyos, reális állapot¹⁵ – mondja helyeslőleg, mikor megtudja, hogy Erdei nem írta alá a Makay Miklós által szervezett első zsidótörvény elleni deklarációt. A problematizálás kedvéért itt egy időrendbeli pontosítást kell eszközölnünk. Dénes Iván Zoltán az *Eltorzult magyar alkat* című könyvében a fent dokumentált 1938-as bibói

¹² *A Márciusi Front programja. Bibó István és Ritzer Béla által készített pontervezet. 1938. január-február.* = *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* 167.

¹³ Uo.

¹⁴ *A zsidókérdésről. Vázlat (1938. április; ceruzával írott szöveg).* = *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* 172.

¹⁵ *Bibó István és édesanyja – Erdei Ferenchez.* Uo. 174.

attitűdöt mint később meghaladottat állítja be,¹⁶ azzal érvelve, hogy *A szabadságszerető ember tízparancsolatában*¹⁷ Bibó már túllép az előadásvázlatból és programtervezetből ismert álláspontján. Véleményem szerint egyidejűségről van szó – emellett nemcsak a *Tízparancsolat* akkorra valószínűsíthető keltezési ideje szól, hanem a két dokumentum részleges tartalmi átfedése is. Az emberi méltóság oszthatatlanságára az előadásvázlatban tételesen is kitér, ami azt jelenti, hogy a két dokumentumban két különböző időpontra valószínűsített álláspont egyszerre van jelen következképpen Bibó szerint egyidejűleg érvényes és vállalható.

A kérdésben való elvi állásfoglalások ideje a rohamosan elkomoruló események során lejár, és 1944 nyarán eleinte félig szabályosan, majd szabálytalanul mentesítő írásokat kezd fabrikálni és osztogatni. A világháború végét követő megtorlások idején több ízben felszólal olyan emberek – pl. Németh László – érdekében, akiket véleménye szerint alaptalanul próbálnak egy kalap alá venni a korábban hírhedtté vált és egyértelműen büntetésre méltó szélsőjobboldal képviselőivel. Majd amikor a megtorlásokban gyakorivá váló túlkapások ürügyén újra kezd megerősödni és egyre érezhetőbben tapasztalhatóvá válni az antiszemitizmus, megírja a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 utánt*.

Mielőtt ezt az életrajzi vonatkozásokkal is sűrűn átszőtt, a mi szempontunkból kulcsmomentumokban vázolt kronológiát lezárnánk, említést kell tennünk egy olyan közbeékelte és alig hallható disszonáns hangról, amit Bibó a német kitelepítés ügyében hallatott. A svábkérdésben elfoglalt következetes álláspontját nyugodtan jellemezhetjük azzal a figyelmeztetéssel, amit 1945-ben úgy fogalmazott meg, hogy minden erőfeszítéssel meg kell akadályozni azt a szerencsétlen végkifejletet, hogy a svábkérdésből egy „második zsidókérdés” váljon. Ezzel együtt nem hagyhatjuk szó nélkül a következő mondatot: „Még ez is hagyján volna, ha csak arról volna szó, hogy az egész kelet-közép-európai németiség egy szervezett akció keretében Németországba visszatelepíttessék.”¹⁸

Meggyőződésünk, hogy mindazok az állásfoglalások és nézetek, amelyeket ebben az önkényesnek mondható kronológiában sorra vettünk, egy olyan problémakörre irányítják figyelmünket, amellyel kapcsolatban nem kerülhető meg a számvetés. Hipotézisünk a következő: a bibói politikaelméletnek kell hogy legyen egy olyan, a kisebbségekkel kapcsolatos eleme, amely a tárgyalt időszakban alapvetően állandó képet mutat, és amely magyarázatul szolgál azokra a furcsaságokra, amelyekre itt ráirányítottuk a figyelmet. Mi ezt az elemet a bibói nemzetfogalom összefüggésében kulcsfontosságú eltelméletben véljük fölfedezni. Ahhoz, hogy álláspontunkat kifejthessük, és a feltételezett ellentmondásokat megpróbálhassuk feloldani, a következő eljárást követjük: először, nyomon követve az abban foglalt bibói gondolatmeneteket, elvégezzük a *Zsidókérdés* elemzését, majd az elemzés során felmerülő kérdéseket és észrevételeket nyugtázva rátérünk a bibói nemzetkonceptió és ezen belül az eltelmélet ismertetésére. Ez utóbbi mondandónk fényében aztán megpróbáljuk értelmezni és megvilágítani azokat az attitűdöket, amelyek Bibó közmondásosan fejlett erkölcsi érzékének a fényében nehezen érthetőek voltak a számunkra.

¹⁶ Vö. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfü Gyulával*. Bp. 1999.

¹⁷ *A szabadságszerető ember tízparancsolata 1938–1940 körül*. = Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*. 190.

¹⁸ *Memorandum. 1945. május 14.* = Uo. 313.

Zsidókérdés Magyarországon 1944 után

A felelősség kérdése

A *Zsidókérdés*, a szerző motivációit tekintve két főbb részre osztható. Az első – amelynek sokatmondó már a címe is: *Felelősségünk azért, ami történt* – a vézskorszak tragikus eseményeit sorolja elő, és a hozzá vezető történéseket és okokat próbálja elemezni. A második rész, amely a maga során ismét két témakört ölel fel, azzal a szándékkal íródott, hogy feloldja annak a bénító csendnek a dermedt feszültségét, amelyet egyfelől a világháborút követően újjáéledő antiszemitizmus ingerültsége, másfelől a szörnyű események sokkhatásától borzadt fájdalom generált. Bár az írás két részét, különösen a népirtás után, lehetetlen elválasztani egymástól, a józan ész használatára törekvő Bibónak alapos oka van arra, hogy a szóban forgó témákat külön-külön tárgyalja. Elsődleges célja ugyanis az, hogy olyan fogalmakat vigyen be a köztudatba, mint például a *felelősség* kulcsfogalma, valamint a *hamis helyzet* és az ebből fakadó *megettévesztő tapasztalat* politikai fogalmai. Tulajdonképpen ez a szándék, a mögötte meghúzódó motivációkkal, az alapja az írás sajátos tagoltságának.

Felelősségünk azért, ami történt – a felelősség opusza. Nemcsak személyes felelősségekről van itt szó, hanem elsősorban kollektív felelősségről, arról tudniillik, amit a közösség kell hogy megállapítson, tudomásul vegyen és főként vállaljon. Ahhoz, hogy ebben a kontextusban a kollektív felelősség egyébként rosszízű fogalmát helyesen érthessük, fel kell elevenítenünk azokat a lényeges gondolatokat, amelyeket Bibó a *Zsidókérdés* előtt írt, *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszéjében fejt ki. A két világháború között alkat-diskurzus néven elhíresült problémakörben Bibó – az alkat ősi lényeg voltát hangsúlyozó „népi misztikusokkal” szemben – arra az álláspontra helyezkedik, hogy az alkat végsőleg politikai kategória. Nem változatlan, állandó adottság, hanem egy olyan, a politikai közösség történelme során realizált lehetőség, amely sorskérdések megoldásában mutatkozik meg. Úgy van folyamatos átalakulásban, hogy közben állandó összetevőiben stabil képet mutat. Ép alkat ép reagálóképességet jelent – mondja Bibó, vagyis azt, hogy a közösség sorsáért felelősséget érző és vállaló elit jól ismeri fel a realitásokat, józanul mérlegeli a lehetőségeket, és ezek fényében helyes megoldásokra jut. Ezek a sorskérdésekre adott helyes és igaz válaszok rajzolják ki az adott közösség portréját – ha van közösségi alkat, akkor elsősorban ezt érthetjük rajta. Minden más megközelítés reménytelenül homályos és tudománytalan lesz.¹⁹

Világos, hogy ebben a megközelítésben központi jelentősége van a közösségi felelősség megállapításának és felvállalásának. 1944 egyik legsúlyosabb, ha nem a legsúlyosabb próbatétele volt a magyar politikai közösség történetének, s a történeteket tekintve egyértelmű, hogy az ott feladott problémákra nem sikerült még csak elfogadható válaszokat sem találni. Egy ekkora kudarcon csak akkor lehet túllépni, ha a közösség számot vet mindazzal, ami történt, majd ennek a számvetésnek az eredményeképpen, utánajárva az okoknak és körülményeknek, mind közösségileg, mind egyénileg felvállalja a felelősséget. Teszi mindezt éppen azért, hogy a későbbiekben valós önismereten alapuló realitásérzéssel, ép reagálóképességgel tudjon a dolgához látni. Ez a gondolatmenet indítja Bibót a felelősségről való beszédre, és végezteti el vele a számvetést. Ez annál is inkább szükséges, mert az 1948-ban újólapon tapasztalható antiszemitizmus arra enged következtetni, hogy a magyar társadalom és a magyar politikum ismételtelen egy hamis és megettévesztő önértékelésbe bonyolódni látszik. Az ép reagálóképesség és helyes ará-

¹⁹ Vö. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 612–619.

nyokon alapuló realitásérzék visszaszerzésének heroikus kísérletét két síkon próbálja meg keresztülvinni: egyfelől az okokat kiemelő rendszerkritika formájában, másfelől a közösségi felelősség minél pontosabb megállapítása formájában. Természetesen ez a közösségi felelősség mint erkölcsi felelősség jelentkezik, és ekként szükséges annak vállalása is. Annál is inkább nyilvánvaló ez, minél inkább előrehalad és lezárul a jogi értelemben vett egyéni felelőségek megállapítása és a büntetések kiszabása.

A felelősség vállalása és viselése melletti érvek készlete majdhogynem minden lehetséges ellenérvre vonatkoztatott. Először is azt tisztázza, hogy nem lehet semmiféle ködösítéssel és mellébeszéléssel összemosni különböző körű és jellegű felelőségek kérdését. Szigorúan el kell választani mindazoknak a bűnöknek és ezek nyomán megállapítható felelőségeknek a körét, amelyek a háborús állapot többé-kevésbé szabályozott folyamatai, azoktól a bűnöktől és felelőségre vonásoktól, amelyek a nagyüzemmé alakított tömeggyilkosságok kapcsán állapíthatók meg. Megvilágításra kerül az a nyilvánvaló tény, hogy végső soron egyetlen olyan cselekedet sincs, amelynek a felelősége bárkit felmenthetne egy másik tett folyamánként megállapítható felelősség alól.

Bibórol egyáltalán nem kell azt gondolnunk, hogy naiv; ő a *Zsidókérdés* megírásának pillanatában sejtette azt, amivel a holokausztkutatók később kénytelenek szembenézni, nevezetesen, hogy a történelmi tény az interpretációnak kiszolgáltatott kategória. Tudta, hogy időben távolodva és az eseményeket racionális vizsgálat tárgyává téve az értelmezés óhatatlanul narratívafüggővé kell hogy váljon. Hasonlóképpen azt is tudja, hogy a relativizmus veszélye fokozottan jelen van a köztudat és a közvélekedés szintjén, ott, ahol a „történelmi tény” a mindenkori jelen politikai realitásainak visszavetítő narratívájába ágyazott.²⁰ A felelőségről mondottak zárszavában ezért is élezi ki a kérdést a személyes felelősség megállapításának, vállalásának és viselésének erkölcsi maximájára. Persze lényeges javaslatokat tesz arra nézve, hogy egy cselekedet vagy cselekedetsor súlyát hogyan lehet mérni. Módszere roppant egyszerű: képzeljük magunkat a túlélő áldozatok helyébe. Gyilkosság és gyilkosság közötti lényeges különbség nyilvánul meg abban, ahogyan valaki szembesül hozzátartozójának halálával; nem cserélhető fel tudniillik az a két gyökeresen más jellegű tapasztalat, ha valakinek „az emberek régi és meghitt barátjával, az absztrakt, személytelen Halállal van dolguk, nem pedig a tébolynak, a szadizmusnak és az emberek által mesterségesen csinált sűrített Borzalomnak azokkal a képeivel, amelyekről alig lehet szabadulni”.²¹ A civilizálódó emberiség legelvadultabb korszakaiban is volt egy határ, amin ritkán és legfeljebb néhány kivételes esetben léptek túl, ám a gyermekek, öregek és asszonyok tömeges elpusztítására nincs példa.

Lényeges ráirányítanunk a figyelmet arra a bibói érvre is, amelyet azokkal szegezett szembe, akik a történelmi szükségszerűségekre és fatalizmusra, valamint a társadalmi kötöttségek kényszerítő hatására hivatkozva próbálnak kitérni a felelősség elől. „A gonoszság, a silányság, a gyávaság nem valami szabad és impozánsan ördögi elhatározásban áll, hanem éppen abban, hogy nyomorultul, tudatosság és szabad elhatározás nélkül azt tesszük és csak azt tesszük, ami-re társadalmi, közösségi, nevelési és személyes adottságaink, torz és torzító tapasztalataink, belénk rögződött előítéleteink, üres közhelyeink, kényelmes és ostoba formuláink indítanak.”²² Ezzel összefüggésben érvelhetünk a kollektív felelősség létjogosultsága mellett is, mint Bibó megjegyzi, nem az egyéni erőfeszítések meglétének vagy hiányának múlt az, hogy a magyar társa-

²⁰ Vö. Braun Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Bp. 1995.

²¹ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. = Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 656.

²² Uo. 660.

dalom elbukott azon a bizonyos 1944-es próbán, hanem elsősorban a „közösségi erkölcs”, az „ép közösségi beidegződések” fokozatos szétesésén. „Emberséghez és bátorsághoz kellenek természetesen személyes vonások is, de ezek kibontakozásának a lehetősége közösségi feltételeken múlik, azon, hogy annak a közösségnek a működő tekintélyei a szétesés vagy megzavarodás erőivel szemben képesek-e a teljes értékű erkölcsi helytállás irányelveit kötelezővé, iránymutatóvá tenni a közösség látható vagy láthatatlan szervezeteiben, képesek-e a fizikailag bátrak támadó kedvének az erkölcsi szenvedély lendületét, a jó szándékú ingadozók, félénkek és kényelmesek számára pedig a közösség helyeslésének, támogatásának, szolidaritásának a háttérjét megadni.”²³

Bibó a felelősségdiskurzus mellett, egészen pontosan azt megelőzően, az oknyomozó rendszerkritika síkján is feltárja a magyar politikum világháborús realitásait. A szörnyű történekek szigorú számbavétele után az első rész alapkérdése természetesen az, hogy a magyar politikatörténet kétségtelenül súlyos teherterelei hogyan váltottak ki ennyire aránytalanul túlzott reakciókat. A politikai hisztéria bibói koncepciója magyarázatul szolgál arra, hogy a trianoni sokk keltette hatalmas félelemmenyiséget a két világháború közötti politikai elit nem tudván feldolgozni, hamis konstrukciókba menekül, álvalóságot fabrikál, majd ebbe a paranoiásan zárt világképbe egyre reménytelenebbül belebonyolódik. Az ezzel az állapottal járó mániákus el-lenségkeresés még nem szükségképpen találja meg céltábláját a zsidóságban, ha nem lett volna végtelenen kettészakadt a magyar társadalom szövete. Végső soron a tehertereleik és a magyar társadalom egészségtelen, torz viszonyainak negatív hatásai összeadódva, együttesen fejtették ki azokat a hatásokat, amelyek 1944-hez vezettek. A holokauszt tekintetében a hangsúly az utóbbi tényezőkön van: azok a félfudális viszonyok, amelyekben a magyar társadalom az 1867-es kiegyezéssel kezdődően és az első világháborút követő sikertelen forradalom után megrekedt, nem tudott kilábalni a kettészakítottságból. Késve indul meg a polgárosodás folyamata, és pedig úgy, hogy a hagyományosan polgári szerepekbe a magyar társadalom tömegbázisát adó parasztságnak nem igazán adódik módja emancipálódni. Egyértelmű, hogy egy ilyen állapot szociális feszültségeket generált, amelyek könnyen manipulálhatóvá teszik nemcsak a legérzékenyebb rétegeket, hanem a társadalom jelentős hányadát.

A fent vázolt értelmezési keretben kell megválaszolni a kérdést, hogyan reagált a magyar társadalom a zsidóságra nehezedő nyomás egyre szaporodó és egyre súlyosabb jeleire. A kérdésben vízvázalásnak számító első zsidótörvény pontosan azért volt lehetséges, mert mint Bibó megjegyzi, a magyar társadalom egészében szükségesnek tartja a törvény rendelkezéseit. Hogyan kell ezt érteni? Igazuk van azoknak, akik azt állítják, hogy a társadalom tekintélyes hányadát kitevő parasztság távol tartotta magát már ezektől a kezdeti, baljóslatú eseményektől is, ahogy meglehetősen közömbösen tekintett mindarra, ami a „távoli város” lakóit foglalkoztatta. Ami viszont a társadalom további rétegeit illeti, a közhangulatot tekintve egészében egyetértés mutatkozott abban, hogy a zsidók gazdasági visszaszorítása alapvető szociális érdek. A szociális kérdésként csomagolt demagógia széles körben való elfogadása már sejtette azt, hogy a magyar politikai fejlődés zsákutcába jutott, és az erkölcsi érzék rohamos romlásnak indult. A politikai érettség eme hiánya aztán elvezetett a további zsidótörvényeken keresztül a zsidóüldözésekhez, majd a legszörnyűbb zsidógyilkosságokhoz és deportálásokhoz.

A zsidóüldözések áldozatainak problémáit a magyar társadalom túlnyomó többsége idegenkedve és hitetlenkedve, zavarodott távolságtartással kezelte. Bibó három, általa fontosnak

²³ Uo. 646–647.

tartott társadalmi kategória sajátos felelősségét emelte ki: a közigazgatásban tevékenykedő hivatalnokok, az egyháziak és a magyar szellemi elithez tartozók közömbösségét, ellentmondó viszonyulását és határozatlanságát kárhoztatta.

A magyar közigazgatás, a magyar hivatalnoki kar európai fele, azok, akiknek jogtisztelétéhez, szakszerűségéhez és lelkiismeretességéhez nem férhetett kétség, elsősorban abban marasztaltatnak el, hogy a törvény betűjéhez ragaszkodtak és annak szellemét semleges hozzáállással kezelték. Ez nem vitathatóan a német megszállást követően járt katasztrofális következményekkel, amikor az erkölcsi és jogi törvényesség diszkrepanciája egyértelműen felvethetővé vált. Miközben a deportálások lebonyolítását nagymértékben ellehetetlenítette volna egy több-kevésbé tudatos és akár részleges adminisztratív bojkott, a magyar hivatalnokréteg a törvényességre hivatkozva lelkiismeretesen végrehajtotta azokat a parancsokat, amelyek embertelenségéhez semmi kétség nem férhetett.

A jóra való restségben hasonlóképpen elmarasztalhatók a történelmi egyházak képviselői is, akik a keresztényi attitűd és erkölcsi kötelesség egyértelmű kívánalmi helyett egy rideg dogmatikus teológiai álláspont mögé rejtöztek, nem kívánván tudomásul venni a zsidókra leselkedő halálos veszedelmet.

A magyar szellemi elit pedig saját politikai törekvéseinek hálójába bonyolódva messzemenő határozatlanságot tanúsított. Rendre olyan politikai kérdések és törekvések kontextusában vetették fel a zsidóüldözések és a diszkrimináció elleni harc kérdését, amellyel megakadályozták egy, a szellemi elit meghatározó többségére kiterjedő állásfoglalás hatékony megjelenítését.

Kivételek természetesen minden rétegben akadtak, ám ezek egyéni erőfeszítései reménytelenül kevésnek bizonyultak az egyértelműen ellenszenves közhangulat megváltoztatására, a konkrét segítségek száncsalmasan kevés voltáról pedig aligha lehet elég lesújtóan nyilatkozni.

Bibó a felelősség kérdését középpontba állító rész megírását a személyes felelősségvállalások szükségességét hirdető gondolatokkal zárja. Mint mondja, ez a legfontosabb és legjárhatóbb útja a traumák oldására tett erőfeszítéseknek.

Az antiszemitizmus kérdése

Az első rész magába foglal mindent, amit Bibó szerint 1945-ben rögtön a felszabadulás után el kellett volna mondani. Az elkövetkező években azonban újjáéled az antiszemitizmus, és ezzel a jelenséggel az 1948-ban született *Zsidókérdés*nek már csak azért is foglalkoznia kell, mert részben ez a némileg paradoxális fejlemény hívta életre magát az írást. A motivációk között első helyen szerepel a törekvés, hogy magyarázatot találjon a modern antiszemitizmusra mint kóros társadalmi jelenségre, annál is inkább, mert mint mondja, ez Közép-Európában politikai jelentőségre is jutott. Bibó valószínűleg csalódott 1945 radikális fordulatát illetően, és az egyik legkényesebb pontja ennek a csalódásnak kétségkívül az újjáéledő antiszemitizmus problémája. 1944-gyel a zsidókérdés szempontjából megrendítő és rengeteg fojtott indulatot felszínre hozó korszak köszöntött a magyar társadalomra. A szörnyű eseményekkel való szembesülés hozhatott volna katartikus megtisztulást a környező társadalomban; a begyökeresedett előítéleteket, a megrögzött indulatokat kimozdíthatta volna a steril merevség állapotából. Sem szembesülés, sem megtisztulás nem történt. Tudjuk, hogy Bibó roppant nagy jelentőséget tulajdonított 1945-nek a magyar demokratikus fejlődés szempontjából, azt is tudjuk, hogy '45–'48 között, de elsősorban a kulcsfontosságúnak tartott, lehetőségterhes fordulat után zajlott *A*

magyar demokrácia válsága című cikk vitája.²⁴ A vitában elfoglalt álláspontjából rekonstruálható, hogy Bibó tisztában volt azokkal a veszélyekkel, amelyek könnyen félrevihették a demokratikus kibontakozás éppen felsejlő útját, és persze nyomon lehet követni, hogy minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy ezt a félresiklást megakadályozza. Az antiszemitizmusra 1945-ben még nem gondolt. Valószínűsíthető, hogy 1948-ban azért ragad tollat, mert akkor már nem lebecsülhető módon jelentkezik és nagy félelemmennyiséggel fenyeget ez a régi-új veszély. Nekilát tehát megfejteti azt a „kóros társadalmi jelenséget”, ami az amúgy is beszűkülő lehetőségek egyik újabb tehertétele lehet majd. A roppant összetett kérdéskörnek három lényegesnek tartott – a későbbiekben tárgyalásra kerülő – okát százza szét: a középkori keresztény társadalom viszonyaiban kódolt zsidóellenes előítéletről, a modernítésre való átmenetben gyökerező kölcsönös hamis tapasztalatok soráról és végül a közép-európai társadalmi fejlődés politikai okokra visszavezethető torz és zsákutcás voltáról van szó.

Bibó, miután bemutatja az ismertebb és megfontolásra érdemesebb magyarázatokat, kifejti, hogy ezekkel az egyetlen magyarázó sémából kiinduló antiszemitizmus-elméletekkel szemben egy többszemponútú és többértékű elemzés látszik szükségesnek a jelenség megértéséhez. Az írás második és harmadik részének programja tehát így fogalmazódik meg: „először meg kell ragadnunk a zsidóságnak mint társas közösségnek a történeti kialakulását és helyzetváltozásait más közösségekkel, a környező társadalommal való egybeszerveződésének feltételeit, az ebből adódó egyéni és közösségi magatartások egymásra való hatását, mindezeknek az egyéni és tömeglélektani visszahatásait, s végül mindezt bele kell helyoznünk a társadalomfejlődés egyetemes folyamatába.”²⁵

Mi most megpróbáljuk nyomon követni a szerzőt azon a gondolati úton, amelyet az antiszemitizmussal kapcsolatos jelenségek magyarázatainak, okainak és következményeinek a feltárása során bejár. Tekintve, hogy Bibót csak a modern antiszemitizmus érdeklí, nem látja indokoltnak valamiféle az ősiség homályába vesző zsidó lényegnek a kutatását, és a középkorig is csak azért nyúl vissza, mert véleménye szerint az akkori keresztény társadalom zsidókkal szembeni előítéleteit egyenes leszármazásvonal köti azokhoz, amelyek a modern antiszemitizmust is jellemzik.

A középkori keresztény társadalom vonatkozásában Bibó két dolgot tart roppant fontosnak kiemelni. Az első az, hogy a zsidóság olyan rítusközösségben él, amely a vallási hitbéli szokásokon túl megszabja mind a közösségi, mind az egyéni életvitel módját, azaz egészen a legapróbb részletekig szabályozza a közösséghez tartozók éthoszáját. A másik fontosnak tartott jellemző a környező társadalom viszonylatában megmutatkozó páriálét. A középkori keresztény társadalom szigorúan hierarchizált és ekként vallásilag szentesített renddel bíró társadalom, amelyben mindenkinek megvan a pontosan kijelölt helye és szerepe. A kölcsönös szolgáltatások eme rendje, bár sokak számára szűkös mozgásteret jelent, az adott szerepeken belül megadja a szabadságnak azt a minimumát, ami élhetővé teszi az életet, és mindenféle túlzott hatalmi visszaéléssel szemben relatív biztonságot nyújt. Bibó szerint a korhoz mérten a hatalom humanizálásának egy olyan vallásilag szabályozott és hitelvekre épülő rendje valósul meg, amelyből tulajdonképpen csak a Zsidó és a Bukott Nő van kizárva. E két jellemző által meghatározottan a jövőre nézve két roppant lényeges következmény adódott: az egyik az éles társadalmi elkülönítettség/elhatároltság, a másik az erkölcsi leértékelés. Mindezt azért lényeges

²⁴ Vö. Bibó István: *A magyar demokrácia válsága cikk vitája*. = Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 81–118.

²⁵ *I. m.* 670.

előjáróban tisztázni, mert a szekularizációval a vallási alap kihátrál ugyan ezen előítéletek mögül, ám maguk az előítéletek továbbra is széles körben érvényben maradnak. Noha a modernitásra jellemző társadalmi-gazdasági rend a zsidóság és a környezet jóval szélesebb és gyakoribb érintkezési módjait és később gyakorlatát teszi lehetővé, majd honosítja meg, a keresztények jelentős hányadában reziduumbként továbbra is megmarad önnön erkölcsi magabbrendűségük és a zsidók erkölcsi alacsonyabbrendűségének a tudata.

A modern társadalmi berendezkedés aztán oly módon szervezi egymás mellé a két csoport egyedeit, hogy azok rendre az egymásról kialakított negatív képet megerősítő tapasztalatokat szereznek. Mielőtt e sajátos és torz tapasztalatszerzés módozatait megvizsgálánk, rá kell irányítanunk a figyelmet arra a momentumra, amikor Bibó a modern antiszemitizmus megjelenését szituálja. Arról a nagy jelentőségű változásról van szó, amikor a polgári forradalmak nyomán politikai öntudatra jutó nép legmodernebb vívmánya, a nemzet megjelenik. Ettől kezdve mindenféle idegenségnek, így a korábban vallásinak is, nemzeti jelentősége lesz: ugyan gazdasági és társadalmi téren megindul a zsidóság emancipációja, ám ezzel párhuzamosan hangsúlyossá válik az etnikai kirekesztettség, amely immár politikai tartalmakat hordoz. Ebben a kontextusban az emancipáció eredményeképpen fellépő gazdasági és társadalmi térfoglalás politikai/hatalmi jelentőségre jut, aminek visszahatásaként megjelenik a modern antiszemitizmus. A jelenség kibontakozásához természetesen döntően hozzájárultak azok az összhangtalanságok is, amelyek a modernitásra való átmenetet gazdasági, társadalmi, politikai téren kísérik.

A modern antiszemitizmus megjelenése elsősorban e második kérdéskörhöz kötött. A kölcsönösen szerzett hamis tapasztalatok értelmezési keretét a középkor feudális-arisztokratikus viszonyairól a modernitás kapitalisztikus viszonyaira való átmenet adja. Az ebben a korszakban fogant tapasztalatokat alkati adottságoknak és szokásrendszereknek az átalakuló társadalmi-gazdasági, erkölcsi, valamint ezekkel összefüggő sérelmi viszonyokban való polarizálódása „írja elő”. Azért használom a preskripció kifejezést, mert némiképp a folyamatok egyfajta fatalitásáról beszélhetünk, anélkül hogy egyszersmind szükségszerűnek állítanánk be a mentalitásokban és attitűdökben bekövetkezett változásokat. Miért kétségtelen, hogy az egymásba szerencsétlenül bebecsúsuló viszonyulások lehetősége a társadalmi, gazdasági átalakulásokkal van szoros összefüggésben? A középkor személyies, sajátos, zárt, szűkre szabott viszonyait fokozatosan felváltotta a társadalmi minőségek általánosabb, jóval személytelenebb és nyitottabb rendje. A társadalmi mobilitás megélénkülését a személytelenebb és általánosabb, pénz- és tőkeközpontúbb gazdasági viszonyok tették lehetővé úgy, hogy az egész folyamat a vallásháborúk és a növekvő tudásanyag nyomán meghonosodó tolerancia szellemi közegét tudhatta a háta mögött. Ez a gyökeres átalakulás mind a társadalom alsóbb rétegeit kitevő társadalmi minőségek, mind a társadalom peremére szorult zsidóság előtt megnyitotta az emancipáció útját. A különböző társadalmi csoportok az ugrásszerűen megnőtt boldogulási lehetőségekkel a rugalmasság és leleményesség függvényében tudtak inkább vagy kevésbé élni. A zsidóság, amely a peremlét keserűen, de hatékonyan felhalmozott tapasztalatanyagát tudta mozgósítani mint intuitív helyzetfelismerést, racionális helyzetkihasználást, ezenfelül még rendelkezett a pénzzel való bánás – kereskedelmi gyakorlatból lepárolt – készségével is. Mindebből egyértelműen adódott, hogy a korábbi páriáléttól e csoport tagjai tették meg a leglátványosabb és legsikeresebb utat a kapitalisztikus viszonyok hatékony kihasználása terén. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a gyors és látványos érvényesülés egy jóval rugalmatlanabb, lomhábban mozduló közegben zajlott, egy olyan közegben, amelyet amellet, hogy a túlhaladott szokásrenddel való szakítás vajjúdásai bénítottak volna, áthatott egy a középkorból visszama-

radt, zsidókkal szembeni magasabbrendűségi tudat is. Az így együtt álló körülmények vezettek oda, hogy az új társadalmi és gazdasági rendben a zsidók és nem zsidók reménytelenül „rosszul szerveződtek össze”.²⁶ Bibó megidézett szavai arra utalnak, hogy mind a környezet a zsidókról, mind a zsidók a környezetről sorozatosan egyoldalú és az ő értékelésükben negatív tapasztalatokat szereztek/szerezhettek. Ráadásul lélektani okokból ezek a tapasztalatok erős indulati tartalmakat hordoztak, és azokkal együtt rögzültek sztereotípiákká. Vázlatos leírással élve – és egy általunk különösen ideáltipikusnak tartott példán érzékeltetve – a társadalmilag még/már érvényesnek tartott értékek területén míg az egyik fél erkölcsi, addig a másik fél értelmi kvalitásokkal hozakodik elő egyugyanazon szituációban tanúsított magatartás öngazolás céljából.

Persze Bibó felhívja arra a figyelmet, hogy az elszenvedett sérelmek és elégtételkeresés téren a kölcsönös tapasztalatok összemérhetetlenek egymással. A hatalmi helyzettel való visszaélés lehetőségei aránytalanul nagyobb számban és mértékben adtak meg nem zsidóknak, mint zsidóknak, kezdve a középkor vallásos indíttatású előítéleteiből származó túlkapásokkal, folytatva a modernitás szekularizált tartalmú prekonceptióiból táplálkozó megaláztatásokkal és befejezve a holokauszt szörnyű eseményeivel.

Van az erkölcsi, illetve értelmi kvalitások hamis polarizáltságának egy olyan vonatkozása, amely átvezet minket a modern antiszemitizmus okainak harmadik csoportjához. Nevezetesen a társadalomkritika kérdéskörére gondolunk. A zsidóság teljes joggal állhatott a polgári átmenet reformtörekvéseinek zászlója alá, tekintve, hogy azok egy olyan erkölcsinek beállított szokás- és társadalmi rendet ostromoztak, amely rájuk nézve végletesen igazságtalan megállapításokhoz és általánosításokhoz vezetett. Ezzel szemben azok az értékek, amelyeket ily módon kikezdttek, távolról sem tűntek annyira visszásnak és elavultnak a környezet számára, hogy ezt ne vették volna tőlük rossz néven.

A fentebb felsorolt okok és körülmények önmagukban ugyan eredményezhettek olykor világképpé is merevedő, sorozatosan negatív tapasztalatokat mindkét oldalon, ám nem jutottak volna a társadalmilag kóros jelenség rangjára, ha ezeken túlmenően nem társul hozzájuk egy szintén döntő jelentőséggel bíró jelenség – a közép-európai társadalomfejlődés torz és zsákutcás volta. Míg Nyugat-Európában a polgári forradalmak az arra már több szempontból is megérett társadalmakat formálisan is átalakították, addig Közép-Európa népeihez a modernitás eszméi úgy köszöntöttek be, hogy a társadalom számos eresztékében még a változásra éretlen viszonyokat találtak. Ehhez még hozzá kell számítanunk azt a súlyos terhet, amit a közép- és kelet-európai nemzetalakulások ebben a reménytelenül összekuszált régióban jelentettek. Így alakulhatott ki az az önellentmondó fejlődési gyakorlat – homlokegyenest szemben a nyugati gyakorlattal –, hogy a szabadság és a közösség szervesen összekapcsolódó ügye elvált egymástól, sőt gyakran ellentétbe is került egymással. A nemzetalakulások és modern nemzetformálódások ügyét – mivel az nem volt, nem lehetett szervesen egységes folyamat eredménye – a régi társadalmi struktúrák kulcsszereplői vállalták fel. Ennek eredményeképpen a közösség ügye összekapcsolódott a feudális-arisztokratikus társadalom hatalmasságainak az ügyével, míg a szabadság ügye szükségképpen marginalizálódott, és az ellentétes oldalra szorult. Ebben a szerencsétlen képletben nem volt nehéz a társadalmi reformot akaró, ennek érdekében maró társadalomkritikát gyakorló, a régi tekintélyeket megrengető, emancipált zsidóság helyét önkényesen kijelölni. Az antidemokratikus forradalmiság torz valóságában a zsidók nehezen tudtak

²⁶ Uo. 685–695.

volna nem szembekerülni a közösség ügyével. A modern antiszemitizmus eme utolsó és a politika szférájába is belefolyó összetevője az, ami igazán kóros társadalmi jelenség rangjára emeli az ügyet.

Bibó a maga nagy ívű koncepcióját azzal zárja, hogy egy demokratikus államberendezkedésben a kérdés hatalmi dimenziója megszűnik, és a hamis tapasztalatok bármilyen összefüggővé hallucinált rendszere lebontható. Ehhez természetesen az is kell, hogy a kétségkívül reális tapasztalatokról az emberek elkezdjenek beszélni. A beszéd szabálya – az újabb félreértéseket elkerülendő –, hogy mindenki csak a saját csoportja felé fogalmazhat meg normatív kijelentéseket, ellenben kifele csak értéksemleges leírásokkal élhet.

Mint a későbbiekben látni fogjuk, a kérdés a továbbiakban jóval összetettebbnek bizonyul, és a bibói politikaelmélet szempontjából sem oldható fel ellentmondásmentesen.

Az asszimiláció kérdése

Bibó mindkét lehetőséget reális alternatívaként tárgyalja, azaz ebben a kérdésben is elutasítja az előítéleteket és a végletes álláspontokat.

Asszimilációnak azt a társadalmi folyamatot nevezi, „amelynek során egyesek vagy csoportok egy új közösségnek, melyhez eddig nem tartoztak, a tagjaivá válnak, abba beolvadnak, hozzá alkalmazkodnak, hozzá hasonulnak”. Minden ide sorolható folyamatból külön is kiemeli azokat, amelyek során az asszimiláció alanyai kilépnek abból a közegből, amely addig társadalmi feltételeiket – úgy is mondhatnánk, hogy életviláguk társadalmi vonatkozásait – döntően meghatározta, és persze belépnek egy hasonló kötőerővel bíró, új társadalmi közegbe. A modernitást alapul véve, a zsidóság vonatkozásában a legjelentősebb ilyen folyamat kétségtelesen az, amely a modern nemzet asszimilációs közegének irányába mutat, és amely a társadalmi élet szinte valamennyi összefüggésének gazdag hálóját lefedi. Ezzel a megállapítással tulajdonképpen a probléma kellős közepében találjuk magunkat. Érdekes lesz nyomon követnünk Bibót abban a gondolatmenetben, amit az asszimilációval kapcsolatos problémák kifejtése kapcsán mond, mert ez a nézetegyüttes egyúttal a nemzetfogalom kulcskérdéseire is továbbküld bennünket.

A legfontosabb feladat természetesen annak a tisztázása, hogy mely közösségi meghatározó jegyek vonatkozásában van értelme az asszimiláció sikeréről vagy kudarcáról beszélni, vagy más szavakkal, mik a sikeres asszimiláció kritériumai. Világos – mondja szerzőnk –, hogy van a közösségi sajátosságoknak egy olyan csoportja, amely az ösztönélet hatáskörébe tartozik. Ilyen természetes adottságokról beszélhetünk a temperamentumban, élettempóban, gesztusokban, kedélyben, humorban, ízlésvilágban megmutatkozó domináns típusok esetében. Ezek a típusjegyek hosszú szocializációs folyamatok eredményeként formálódnak, és túlnyomórészt az intim szférát kitevő szocializációs közegekben kialakult szokások, zsigeri, alkati vonások formájában rögzülnek. Ez az a szféra, amelyet a modern nemzet normarendszere tulajdonképpen közömbösen kezel, vagy egyenesen figyelmen kívül hagy.²⁷

Ezzel szemben elsőrendűen fontosnak tartja a befogadó közösség konvencióin alapuló szabályokhoz: elfogadott magatartásformák, eljárások, nyelv, játék-, becsület-, érintkezési szabályok, szolidaritás, példaképek, közösségi eszmények stb. Fontos felhívunk a figyelmet e bibói felsorolás két jellegzetességére. Egyrészt arra, hogy ezek az elemek valamilyen formában egytől egyig a közösség ügyéhez, a legtágabb értelemben vett politikumhoz kötőd-

²⁷ Uo. 723–729.

nek, másrészt pedig arra, hogy nem kizárólag racionális elemekről van szó, hanem rögzült, sokszor reflektálatlan szokásokon, érzelmi kötődéseken alapuló elemekről is. Az ezekben való részvétel az, amit általában a szolidaritás és a lojalitás fogalmaival szoktunk leírni. Ez annak fényében nyeri el jelentőségét, hogy a lojalitás a nemzettudat egyik lényegi összetevője is.

Bibó részletezően két elemre tér ki. Az első a nyelv problémaköre, amelynek csak viszonylag ritka, többnyelvű közösségek esetében nincs döntő jelentősége. Ezt feltehetően úgy érti, hogy a hivatalos nyelvek egyikét ugyan el kell sajátítani, de ezekben az esetekben a nemzeti nyelv nem hordoz olyan csoportlélektani (többlet)tartalmakat, mint az egynyelvű közösségek esetében. A másik elem a szolidaritás kérdésköre, amelynek egy lényeges vonatkozását emeli ki, és pedig azt, hogy nem a további asszimiláltak iránti szolidaritás megszűntének van jelentősége, hanem annak, hogy ez a továbbra is fennálló szolidaritás deformálja-e, céljaiból és értelméből kiforgatja-e a befogadó közösség azon szerkezetait, amelyeken belül érvényesül. Ez utóbbi végső soron a lojalitásformák rangsorolásának kérdésköre.

A zsidóság esetében a modernításra való átmenet előrehaladásával a hagyományos rítusközösségből való kilépés, valamint az erősen összefonódott vallási és nemzeti tudat közösségi szétlazulása tette lehetővé alternatív zsidó közösségi tudatok kialakulását. Ilyen lehetőség volt a neológ zsidóság álláspontja, de ilyen volt a később jelentőségre jutott, saját modern nemzeti tudat kialakítását szorgalmazó cionista álláspont is. Ahogy reális alternatíva volt a környező nemzetekhez való teljes asszimilálódás is.

Nos, Bibót természetesen a magyarországi zsidóság asszimilációjának a kérdésköre érdekli. Ennek vizsgálata során állítja fel azt a helytálló és a saját koncepciójába szervesen illeszkedő hipotézist, mely szerint minden asszimiláció sikere elsősorban azon múlik, hogy mennyire kiegyensúlyozott és egészséges maga az asszimilációs közeg. Mint mondja, a magyar politikai fejlődés megtörése és a társadalmi fejlődés megakadása 1848-ban, amit később a realitásokat tagadó módon (hamis realizmus) az 1867-es kiegyezéssel próbáltak kozmetikázni, reménytelenül torz pályára kényszerített minden olyan történet, amelynek társadalmi, politikai jelentősége volt. Az uralkodóház és a magyar nemzet közötti kiegyezés egy hamis konstrukcióra épült, amelyet Bécsből nézve úgy lehetett értelmezni, hogy a császárság megtartotta a Monarchia egységét, ugyanakkor innen nézve meg lehetett őrizni a magyar függetlenség látszatát. Természetesen egyik nézőpont sem kínált igaz látásmódot. A kiegyezés valójában félelemben fogant – a magyar nemzet oldaláról a kompromisszumot a Habsburg-monarchia megdönthetetlen valóságába való beletörődés és főként a más etnikumúak elszakadási törekvéseitől való félelem motiválta. Innen kezdve nem meglepő, hogy a liberális kurzus erőteljesen megpróbálja rábeszélteni a német és zsidó polgárságot, hogy asszimilálódjon. Ez a lázas törekvés lélektanilag érthető ugyan, de egyáltalán nem volt alkalmas arra, hogy kivédje az elszakadási törekvések oldaláról jelentkező veszélyt, hisz az a masszív, egy tömbben élő, idegen etnikumú paraszttömegekben konkretizálódott.

Ez a tévedés persze önmagában nem lett volna gátja a sikeres asszimilációnak, ám az már igen, hogy a magyar társadalom e miatt a tévedés miatt hamis asszimilációs feltételekhez kötötte a sikert, és ezek teljesülte esetén aránytalan kompenzációval ünnepelte az „áttérést”. Lényegében csak a magyar nyelv elsajátítása és főként a népszámláláskor magyarként való önvalótlomlás volt a kritérium. Ez persze – teszi hozzá Bibó – nem elégséges erőfeszítés az asszimilálódni vágyótól ahhoz, hogy asszimiláltként teljes értékű tagja legyen az új közösségnek.

A másik nagy hiányossága ennek az „asszimilációs képletnek” az asszimilációs közeg foghíjas társadalmi struktúrája volt. Az a tény ugyanis, hogy a magyar társadalmi fejlődés beleragadt egy félféudális-félarisztokratikus állapotba, oda vezetett, hogy ennek a társadalomnak a

reménytelen kettészakítoottsága folytán nem igazán volt nyugati értelemben vett középosztálya. Ezt az űrt töltötték be nagymértékben az asszimiláltak, akik egy semmiféle ellenállást nem tanúsító közegbe hatolhattak be, és ott nem kész norma- és szabályrendszereket, viselkedési szokásokat találtak, hanem gyakorlatilag ők alakították ki a társadalom e szegmensének mérvadó normáit. Voltaképpen arról volt szó, hogy amihez lehetett asszimilálódni, az kizárólag felszín volt és sallang – a lecsúszott nemesség megzavarodott normarendszerét és megromlott életstílusát közvetítette.

Az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem* című esszéjében Bibó ennek kapcsán azt fejtegeti, hogy minden egészséges közösség munka- és életmódjával, a maga közösségi lendületével, ép erkölcsi érzékével, jó realitásérzékével, ép reagálóképességével, hatékony problémamegoldó képességével asszimilál, nem pedig sallangjaival, járulékos közösségi tulajdonságaival. Komoly és őszintén megfogalmazott feltételek mellett egészséges közösség csak sikeresen asszimilálhat, ahogy fordítva is igaz: lényeges pontokon a gyenge asszimilációs képesség szükségképpen kudarcba fullaszt mindenféle asszimilálódási kísérletet. Ezzel nemcsak az asszimilálódni vágyókat csapja be, hanem önmaga számára is egy sor összhangtalanságot generál. Egyértelműnek mondható Bibó álláspontja a kérdésben: sokkal világosabb álláspont a külön nemzeti tudat felvállalása abban az esetben, ha a sikeres asszimiláció feltételei nem adóttak, mint egy felemás és tisztázatlan körülmények között végbemenő torz asszimilációs folyamat. Ezzel nem az asszimiláció mellett önként döntők útját kívánja visszamenőleges hatállyal elzárni, hiszen ez nem is volna lehetséges, hanem csak a folyamat buktatóit jelzi, és a későbbi feszültségek okait kutatja.

Nemzetfogalom és elitkoncepció

Ahhoz, hogy tisztábban láthassuk a bibói gondolatmenet összefüggéseit, vázolnunk kell a szerző nemzetkonceptióját. A nemzet politikai intencióval bíró társadalmi közösség, amely meghatározott területet, hazát és azon politikai szervezetet, államot tud a magáénak. Ebben a tudatban, a nemzeti tudatban a közösség jelentős hányada részes. Politikai intencióval bírni azt jelenti, hogy az adott közösség szervezett és ellenőrzött módon hatalmat gyakorol önmaga felett. Ezt a hatalomgyakorlást egy jól körülhatárolt területen az államszervezet eszközeivel valósítja meg. Ennek a megvalósításnak egyaránt vannak intézményi, eljárásbeli, személyi és közérzeti feltételei.

Ez utóbbival kezdve azt kell elmondanunk, hogy milyen szerepet tölt be ebben a koncepcióban a lojalitás fogalma. Azokat a nem kizárólag érzelmi jellegű kötődéseket nevezzük így, amelyek alapját képezik mindenféle közösségi szolidaritásnak. Ez utóbbi pedig elengedhetetlen valamennyi közösségi vállalkozáshoz. A nemzet mint problémamegoldó közösség rögzült szokások, eljárásmodok, munkastílus, közös célok és eszmények formájában, a szolidaritás gyűjtőfogalma alatt számon tartott dolgokban találja meg azt a kötőanyagot, amely gyakran informálissá halványodva ugyan, de a közös cselekvés lelki feltételeit biztosítja.

Ez persze önmagában nem elég a hatékony és összehangolt cselekvéshez. További feltételként szükséges tehát az állami intézményrendszer megléte, amely pontosan rögzített szabályok szerint működve szervezi ezt a közösségi cselekvést. Ha úgy tetszik, az így kialakított és formalizált szabályrendszer koordinálja, szabja meg a módját annak, ahogyan egy közösség kiválasztja önmagából azokat az embereket, akiket az irányítással és vezetéssel megbíz. A teljesítményelv alapján szervezett elit hivatott arra, hogy a közösségi szabályok tiszteletben tartásával ésszerűen felmérje és megoldja mindazokat a problémákat, amelyek az egész közösség sorsát döntően befolyásolják.

Tárgyi feltételekként világosan körvonalazhatók a modern nemzet mindazon kellékei, amelyek nélkül egy államszervezet nem töltheti be funkcióit – főváros, közös infrastruktúra, működőképes közigazgatás, egységes nevelési és közoktatási rendszer, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ahhoz, hogy ez a keret funkcionális legyen, elengedhetetlen, hogy azt, a társadalmi szerepek arányos elosztása mellett, a közösség tagjai kitöltsék.

Nekünk a vizsgálódásunkból adódóan az elit mibenlétére kell koncentrálnunk. Bibót munkássága alatt mindvégig foglalkoztatta az elitek modernitásbeli válsága. A középkori állapotokat némileg idealizálva, nosztalgiával beszél azokról a középkori rétegekről, amelyek a maguk korában sikeresen és hatékonyan töltötték be az elit szerepkörét. Ezzel szemben a kortárs viszonyok bírálataból rekonstruálni lehet egy kívánatos elitképet. Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy Bibó elsősorban nem a politikai elitre gondol, avagy pontosabban tágabb elitfogalommal operál. A következőket mondja: „Kétségtelen, hogy eddig még az emberiségnek semmilyen része nem csinált kultúrát és társadalmi szervezetet valamiféle elit nélkül. Hogy ennek az elitnek a feladata a társadalom vezetése, az szinte közhely. [...] Az elit feladata azonban több és szélesebb, mint a társadalom vállalkozásainak, akcióinak a vezetése. Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására, gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon. Erre a szerepre pedig már csak valamilyen elit, vagyis valamilyen értékelési rend szerint kiválasztott embercsoport alkalmas...”²⁸ Az elit itt közölt definíciójában szereplő két funkció a kultúrateremtés és a vezetés. Tulajdonképpen ez a két funkció egymástól elválaszthatatlan: egyrészt az előbbi jogosít fel az utóbbira, másrészt az utóbbi teszi lehetővé az előbbit. A kultúrateremtés funkciójára és ezzel összefüggésben a definíció harmadik kulcsfogalmára, az értékelési rendre a későbbiekben még kitérünk.

Vizsgálatunkat élezzük ki először arra, hogy milyen feltételei vannak a vezetési funkció hatékony betöltésének. Erre vonatkozólag érdekes és eligazító gondolatokat találunk az 1941-es MIKSZ-előadás vázlatában.²⁹ Bibó Arisztotelész nyomán lényegesnek tartja mind a monarchikus, mind az arisztokratikus, mind a demokratikus elem meglétét egy politikai közösségben. A kérdés tehát nem az, hogy van-e vezetőréteg, hanem az, hogy milyen kiválasztási elv szerint minősülhet valaki vezetőnek. Világos, hogy a képességei és teljesítményei kell hogy valakit alkalmassá tegyenek közfunkciók betöltésére. Természetesen e képesség nagyrészt a nevelés eredményeként szerezhető meg, és az is igaz, hogy részben a nevelési folyamat során derül ki az arra való alkalmasság is. Bibó dilemmaként érinti, hogy a család hagyományos nevelési funkciójának gyengülésével és részbeni megszűnésével tulajdonképpen a népoktatásra hárulna ennek a feladatnak az átvállalása, ám ez a rendszer még egy sor összhangtalansággal terhelt. Mint mondja, a képesség megállapításához módszer szükségeltetik. Ezzel visszakanyarodtunk az intézmények és eljárások fontosságához úgy, hogy egyúttal az értékelési rend problémakörénél is találjuk magunkat.

Végző soron az elit az említett két funkcióját csak úgy töltheti be, ha az érvényes társadalmi értékrend igazolóereje és a valóságos társadalmi vezetői helyzetek megléte egyaránt fennáll. Ez a biztosítéka ti. annak, hogy az értékek és a valóság termékenyen hathassanak egymásra; az egymásra hatás pedig meglévő társadalmi eljárások, módszerek, a problémák megoldására kialakult konvenciók keretében illeszkedve történik. Mindezek nélkül nem lehetséges valóság

²⁸ Bibó István: *Elit és szociális érzék*. = Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. Bp. 1986. 226.

²⁹ *Vezetés–Követés*. MIKSZ-előadás vázlata. 1941. = Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*. 180–189.

helyzetértékelés és ép reagálóképességgel kialakított problémamegoldás. Ez utóbbiról pedig láttuk, hogy minden nemzeti lét végső próbaköve.

Nyilvánvalóvá vált tehát számunkra az, hogy a problémamegoldás és kultúrateremtés egymással szervesen összekapcsolódó folyamatok a bibói nemzetkonceptióban. Ez viszont azt is jelenti, hogy végső soron a politikai nemzet fogalma nem lehet kulturálisan semleges. Minden nemzeti vállalkozás szükségképpen kultúrafüggő tehát. Az persze ugyanakkor világos, hogy Bibó egy teljesen általános, noha hagyományfüggő kultúrafogalommal operál.

Értelmezések

Nos, a fentebb vázolt nemzetkonceptió és az ezzel összefüggésben bemutatott elitelmélet fényében újra kell értelmeznünk mindazt, amit tanulmányunk elején a zsidókérdéssel kapcsolatos bibói furcsaságokról mondtunk csakúgy, mint azokat a gondolatokat, amelyeket Bibó az asszimiláció kapcsán *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című esszéjében kifejt.

Emlékezzünk csak vissza, Bibó a zsidókérdésben elsősorban a kultúra területén jelentkező problémát lát. Ha megpróbáljuk értelmezni azokat a roppant meghökkentő szavakat, amelyeket a tanulmány elején idézett előadásvázlatból ismerünk, akkor csakis arra a következtetésre juthatunk, hogy azért nem tartotta elfogadhatónak a zsidóság térnyerését a kultúra területén, mert azt idegennek érezte, főként a parasztság emancipációjából kinövő, városiasodó, kispolgári rétegek kert-magyarországi víziója szempontjából. Valószínűsíthető, hogy Bibó az egészséges társadalomfejlődés szempontjából az emancipálódó parasztság és munkásság közösségi problémamegoldásaiban sajátossá váló népi kultúra létrejöttét és megerősödését tartotta volna kívánatosnak. Véleményünk szerint ez az álláspont húzódik meg mind a Reitzer Bélával közösen írt programtervezet, mind az Erdei Ferencnek írt levelek idevonatkozó részei mögött is.

Világos, hogy Bibónak abból a két tételéből, miszerint Európa elsősorban és még sokáig a nemzetállamok Európája lesz, illetve az a következtetés, hogy a politikai nemzetfogalom nem lehet kultúrasemleges, csak az következhet, hogy az asszimiláció kérdéskörében nem foglalható el más álláspontot, mint amit elfoglalt. Beolvadás csak úgy képzelhető el, ha egyrészt adott a beolvadás közege, másrészt adóttak az új közösséghez való hasonulás lényegi ismérvei. Ha pedig nem adóttak, akkor ezt lehet és kell is tragikusnak nevezni, ám az így kialakult helyzet szükségképpen felszámolandó, mert abban a torz formájában, ahogy rögzült, gáttá válik/válik mindenfajta további fejlődésnek és problémamegoldásnak, többek között azzal, hogy a termékeny energiákat álproblémák irányába tereli el.

A német kitelepítés kapcsán idézett „elszólás” némileg szintén azt dokumentálja, hogy a korrekt és civilizált módon, közös egyetértéssel végrehajtott lakosság-kitelepítés végső soron az átláthatóság irányába tereli a közállapotokat. Itt persze az a későbbi vélemény előlegeztetik meg, mely szerint a nemzetközi konfliktusok megoldásában, szigorú feltételek mellett és elsősorban az érintett lakosság érdekeit szem előtt tartva, ezt az eljárást sem lehet és kell kizárni.

Következtetések

Összegzően elmondható, hogy Bibónak a magyar holokauszt kapcsán kifejtett álláspontja egyértelmű, világos és erkölcsileg magasrendű.

Az is bizonyítható, hogy Bibó a zsidókérdésben is markáns fordulatot hajtott végre az 1938-as álláspontjához viszonyítva, ám ez a fordulat nem volt sem radikális, sem száznolyovan

fokos, hanem egy fokozatos és a következményekkel messzemenően számolni kívánó álláspontváltozást eredményezett.³⁰ Ugyanakkor a tárgyalt időszakban a bibói politikaelmélet gondolati összefüggései nem tették maradéktalanul lehetővé pl. az asszimiláció fogalmának egy integrációfogalommal történő felváltását. Ennek a szemléleti fordulatnak az 1956-os forradalom tapasztalatai adhatták és adták meg a háttérét, ahogy észlelhető az is, hogy *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságaiban* a hangsúly az elitek közösségi szerepéről elég markánsan áthelyeződik az eljárások és szabályrendszerek intézményes garanciájával megerősített problémakezelésre.

³⁰ Gondoljunk arra, hogy a szóban forgó időszakra visszaemlékezve még arról vall, hogy a Németh László-i nézetekhez való viszonyában fokozatos változás következik be. Feltételezhetjük, hogy a némethi kert-Magyarország kispolgári víziója még intenzíven foglalkoztatja. Ugyancsak fontos támpontokat nyújthat mindaz, amit személyes visszaemlékezéseiben ennek kapcsán elmond. Vö. még *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 242–248.

Az pedig egy külön tanulmány tárgyát képezhetné, hogy ez a kérdés hogyan függ össze a hagyomány modernitásbeli problematikájával.

Almási István

Időbeli és táji eltérések az új stílusú népdalok erdélyi térhódítása során

Mint ismeretes, a *stílus* fogalmát Bartók Béla honosította meg a magyar népzene kutatásában. *A magyar népdal* című, 1924-ben megjelent alapvető műve bevezetőjében a népzene, illetőleg (az ő kedvelt és jól megokolt szóhasználatával) a parasztzene szigorúan szabatos definícióját a következőképpen foglalta szavakba: „Szűkebb értelemben vett parasztzene *mindazoknak a parasztdallamoknak az összessége*, amelyek egy vagy több *egységes stílushoz* tartoznak.”¹ Azóta a magyar népdalkutatók a stílusok meghatározását és részletes jellemzését tartják a dallamok osztályozása és rendszerezése legfontosabb céljának. Egyszersmind általában úgy vélik, hogy a morfológiai elemzések alapján megállapított stílusok történeti képződményekként értelmezhetők, melyek a népzene fejlődésének más-más fokozatait jelentik.²

Amikor Bartók régi és új stílusú dallamokat különböztetett meg a magyar zenei hagyományban, tulajdonképpen időbeli sorrendbe állította a vizsgált anyagot. E két stílus létezésére legelőször *A magyar katonadalok dallamai* című, 1918-ban német nyelven közölt tanulmányában mutatott rá.³ A csoportosítással azonban nem volt megelégedve, s ezért az 1930-as években hozzálátott annak tökéletesítéséhez. Így a régi stíluson belül két alosztályt különített el: az úgynevezett A1 osztályba a négy izometrikus sorból álló, nem architektonikus szerkezetű, változatlan ritmusú dallamokat sorolta, míg az A2 osztályba a négy izometrikus sorból álló, nem architektonikus szerkezetű, de alkalmazkodó pontozott ritmusú dallamokat. Bartók felfogása szerint az utóbbi ritmus kétségtelenül a magyar zenefolklor sajátossága, azonban újabb időben alakult ki. Az evolucionizmus híveként Bartók ebben az esetben is arra törekedett, hogy az osztályozási eljárások révén a stílusok fejlődésének elképzelhető időrendjét érzékeltesse.⁴

Kodály Zoltán *A magyar népzene* című, 1937-ben kiadott szintézisében „a népzene ősrétegének” nevezte a régi stílusú, ötfokú dalokat. Ugyanott felhívta a figyelmet arra a körülményre, hogy „a stílusok egész sora bontakozik ki a vizsgálódó előtt”.⁵ Ez az észrevétel az etnomuzikológusok következő nemzedékeit határozottan ösztönözte, hogy igyekezzenek a népdalkincs belső rétegződésének minden részletét feltárni. Amint az imént említettem, már maga Bartók megkísérelte, hogy az eladdig egységesnek tartott régi stílus keretén belül finomabb különbségeket domborítson ki.

Megfigyelhető volt, hogy a történeti és a strukturális vizsgálati módszer egyidejű érvényesülése folytán a *stílus*, a *réteg* és az *osztály* szavak igen gyakran rokon értelmű kifejezéseként fordultak elő. Ezek mellett az olyan szókapcsolatok, mint *stílusréteg*, *stíluscsoport*, *stílustömb*, *dallamkör* és *dallamcsalád* is többnyire hasonló értelemben voltak használatosak. Egyes esetekben a megjelölések sokfélesége voltaképpen csak az egyhangú szóismétlések elkerülését

¹ Bartók Béla: *A magyar népdal*. Bp. 1924. VII. (A továbbiakban Bartók 1924.)

² Vö. Janka Szendrei: *Auf dem Wege zu einer neuen Stilordnung der ungarischen Volksmusik*. Studia Musicologica XX(1978). 377.

³ Béla Bartók: *Die Melodien der magyarischen Soldatenlieder*. K.u.K. Kriegsministerium Musikhistorische Zentrale, Historisches Konzert am 12. Jänner 1918. Universal Edition A. G. Wien 36–42.

⁴ Vö. Bartók Béla: *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény*. Sajtó alá rendezte Kovács Sándor és Sebő Ferenc. Bp. 1991. 25–30.

⁵ Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. Bp. 1937. 15.

célzó szándéknak, a választékosabb kifejezésmód igényének tulajdonítható. Kétségtelen, hogy valamennyi közül a *stílusréteg* szókapcsolat volt a legjelentősebb. Ez olykor helyettesítette a *stílus* fogalmát, máskor pedig ugyanazon stílus bizonyos részére vonatkozott.

A népzene-kutatók érdeklődése sokáig főképpen a régi stílusok tanulmányozására irányult. Ennek egyfelől az volt az oka, hogy a régi dalok történeti és művészi értékét mindig kimagaslónak tartották, másfelől már kezdettől fogva megnyilvánult az a nem is indokolatlan aggodalom, hogy ezeket a dalokat a feledésbe merülés kikerülhetetlen veszélye fenyegeti. A kutatás-történet egyik paradoxona, hogy az óhatatlan pusztulástól való félelem sűrű és rendkívül nyomtatékos hangoztatása közepette még fél évszázaddal később is – az új stílus teljes virágzása idején – bámulatos mennyiségben jutottak felszínre archaikus jellegű dallamok és szövegek (természetesen nem mindenütt és nem egyforma bőségben).

A régi dallamok – például az ereszkedő vonalú, ötfokú kvintváltók, a diatonikus recitatív sirató stílusúak és a pszalmódizáló dallamok – valódi korának megállapítására nem álltak forrásként a távoli múltból származó följegyzések a folkloristák rendelkezésére. Írásos dokumentumok hiányában érvekként a saját és a keleti rokon népek körében ugyancsak a 20. század folyamán gyűjtött anyag közötti hasonlóságok szolgáltak. A történészek és a nyelvtudósok példamutató kutatási eredményei serkentően hatottak az összehasonlító módszernek a népzene-kutatásban való alkalmazására. A más tudományterületeken nyert tapasztalatok az etnomuzikológusok hipotéziseinek támpontjaivá válhattak.

A régi stílussal ellentétben az új stílus vizsgálatának előfeltételei sokkal kedvezőbbek, ugyanis ennek fejlődési folyamata a 19. század közepe óta napjainkig számos kiadott, illetőleg kéziratos gyűjtemény alapján követhető. Minthogy az új stílusú dallamok a nagyszabású, tudományos igényű gyűjtések megindulásakor a föllendülés, a diadalmas térhódítás szakaszában voltak, és már úgyszólván uralták a fálvak nagy többségének zenei életét, úgy tűnt, hogy stíluskritikai elemzésük nem égetően sürgős, még várhat. Ezenkívül a szakemberek az új stílust – Bartók véleményével egyetértve – szinte máig homogén tömbnek tekintették,⁶ és inkább csak keletkezésének idejéről vitatkoztak. Egyes zenetörténészek szerint az új stílus a 18. század folyamán alakult ki, bár gyökerei már régebben megjelentek.⁷ Folkloristák viszont azt vallották, hogy a stílusváltás a 19. század második felében ment végbe.⁸ A legutóbbi években végzett kutatások Bartók álláspontját erősítették meg, aki előbb már említett (1921-ben lezárt és három évvel később napvilágot látott) könyvében így nyilatkozott: „Az új stílussal elsősorban, jobban mondva szinte kizárólag a fiatalabb nemzedék él, amely a régi stílus dallamaitól lassanként teljesen elidegenedett. A zenei érzésnek ez az átalakulása, mely legjobban az utolsó évtizedekben volt észlelhető, szinte forradalminak mondható, melynek a régi dallamok idővel teljesen áldozatul fognak esni. Ennek a zenei forradalomnak hatása nem szorítkozott kizárólag magyarlakta földre.”⁹ Bartók ugyanott arra is rámutatott, hogy az új dalokban előforduló alkalmazkodó tempo giusto ritmus, az izometrikus versszak szerkezet, valamint a gyakori pentaton dallamfordulatok „a régi magyar parasztnépzene stílusából származó örökségnek tekinthetők”.¹⁰ Kodály Zoltán megállapítása szerint pedig, melyet követőinek újabb vizsgálatai is igazoltak, „az új

⁶ Vö. Bartók 1924. LXX.

⁷ Vö. Szabolcsi Bence: *Adatok az új magyar népdalstílus történetéhez.* = Sz. B.: *Népzene és történelem.* Tanulmányok. Bp. 1954. 26–58.

⁸ Vö. Vargyas Lajos: *A magyarság népzeneje.* Bp. 1981. 340–341.

⁹ Bartók 1924. XLV.

¹⁰ Bartók 1924. XLVI.

magyar dallamstílus szerves folytatása a réginek”,¹¹ jóllehet fölismerhetők rajta a népies műdal és az európai zene hatásának bizonyos nyomai.

Az új stílusú dallamok legfeltűnőbb sajátosságai a visszatérő szerkezet (vagyis az első és a negyedik sor azonossága), valamint a boltíves dallamrajz. Vargyas Lajostól tudjuk azonban, hogy több ismertetőjegyet szükséges szem előtt tartanunk, ha a stílust kifogástalanul akarjuk meghatározni: a szerkezeten és a dallamvonalon kívül a hangnemet, a ritmust, a hangterjedelmet, a szótagszámot, a tempót, az előadásmódot, a sorzáró ritmusformulákat és a funkciót is figyelembe kell venni.¹²

Bereczky János, Vargyas felfogásához igazodva, nemrég hozzájárult az új stílus jellemző vonásainak mélyreható tanulmányozásához. Hatalmas anyag tüzetes elemzése nyomán bebizonyította, hogy egy korai és egy kifejlett új stílusról lehet beszélni, melyek a stílus két fejlődési fokát képviselik. Bereczky azt is megállapította, hogy a korai új stílusú dallamok az 1850-es években tűntek fel, és a következő két évtizedben terjedtek el, a második réteg pedig az 1870-es években formálódott ki, és a 19. század végén terjedt el.¹³ Állításai a kifejlett új stílus elterjedésének idejéről megegyeznek Bartók véleményével. Ebben a vonatkozásban kivételes figyelmet érdemel Vargyas Lajos következtetése: „az új stílus még a múlt század második felében sem volt divatos, csak a századforduló táján és azóta lett azzá, amint a nagy gyűjtők tapasztalata is igazolta.”¹⁴

Nem fér hozzá kétség, hogy az új stílusú dallamok a magyar nyelvterület középső vidékéről hihetetlen gyorsasággal jutottak el csaknem mindenhova. Néhány táj azonban még az első világháborút közvetlenül megelőző években is érintetlen maradt e stílus expanziójától. Ezt a tényt látszik igazolni két, 20. század eleji, kéziratos népdalgyűjtemény. Mindkettő azoknak a népdalgyűjtési pályázatoknak az eredményeként jött létre, amelyeket Seprődi János, a magyar népzene kutatás jeles úttörője, a Kolozsvári Református Kollégium diákjai számára írt ki.

Az utókor figyelmére különösen érdemesek azok a dallamok, amelyeket Kocsis Lajos jegyzett le 1911-ben a Szamos menti dombság két falujában: Alsó- és Felsőtőkön. Ez a kézirat kiváló munka „mind a gyűjtött anyag jellege és hitelessége, mind a dallamlejegyzések megbízhatósága és a leírt néprajzi megfigyelések tudományos értéke tekintetében”.¹⁵ Kocsis Lajos volt az első, aki az említett vidéken magyar és román népi dallamokat gyűjtött. Szembetűnő és nem lehet a véletlen műve, hogy ebben a gyűjteményben egyetlen olyan dallam sem fordul elő, amelyen föl lehetne fedezni az új stílus ismertetőjegyeit. A fiatal gyűjtő Felsőtőkön született. A vidék zenei hagyományaiban tehát otthonosan mozgott. Kétségtől lejegyzett volna új dalokat is, ha ilyenek akkoriban ott használatban vannak. Továbbá a dallamok legnagyobb részét a környék leghíresebb magyar primása, az 1920-ban elhunyt Szalontai János hegedűjátéka alapján írta le. Tudvalevő, hogy a falusi zenészek rendszerint elsőként jutottak hozzá az újdonságokhoz, s azokat hamarosan tovább is adták. Szalontaitól azonban Kocsis nem gyűjtött új stílusú dallamokat, mert az föltehetően nem találkozott még velük.¹⁶

¹¹ Kodály Zoltán: *i. m.* 34. Lásd továbbá Jagamas János: *A magyar népdal régi és új stílusának kapcsolatairól.* = Zenetudományi írások. Szerk. Szabó Csaba. Buk. 1977. 52–72.

¹² Vö. Vargyas Lajos: *i. m.* 335–337.

¹³ Lásd Bereczky János: *A korai és a kifejlett új stílus.* = Zenetudományi dolgozatok 1992, 1994. Bp. 1994. 217–242.

¹⁴ Vargyas Lajos: *i. m.* 340.

¹⁵ Almási István: *Kocsis Lajos század eleji népzene gyűjtése.* Zenetudományi írások. Szerk. Benkő András. Buk. 1980. 272.

¹⁶ Vö.: *i. m.* 275.

A másik térség, ahova az új dallamok valószínűleg tetemes késéssel érkeztek meg, Aranyosszék, egészen pontosan az Aranyos folyó alsó mentén fekvő falvak. Egy 1883-ban történt gyilkosság nyomán keletkezett ún. ponyvaballada első szövegváltozatát Jankó János jegyezte le 1892-ben Szentmihályfalván.¹⁷ A következő variáns, immár dallamával együtt, Sep-rődi egyik névtelenségben maradt tanítványának pályázati munkájában bukkant fel 1905-ben.¹⁸ 1963 és 1966 között, azaz közel háromnegyed századdal Jankó közlése után, hat aranyosszéki faluban újabb 15 adatot sikerült gyűjteni a balladához. Összesen „16 változathoz 14 eltérő dal-lam társult. E dallamok fele a régi stílusú népzenehez tartozik, fele pedig a népies mūdalog közül, illetve a népdalok és mūdalog határterületéről való [...] új stílusú dallammal egyik falu-ban sem énekelték a balladát.”¹⁹ Versszakai négy izometrikus 11 szótagú sorból álltak. Ez a versszaképlet egyáltalán nem ismeretlen az új stílusú dalok között. Az énekesek ennek ellené-re két emberöltő múltán sem fogták a szöveget új stílusú dallamra, hanem emlékezetükben azokat a dallamokat őrizték, amelyekkel közvetlenül keletkezése után volt hallható. Ilyenfor-mán ez az eset is arra enged következtetni, hogy a 20. század elején a Torda környéki helysé-gekbe még nem hatolt be az új stílusú dallamáradat.

Milyen módon terjedhettek dalok egy olyan korban, amikor nem léteztek rádió- és tévéké-szülékek, a falvak lakói pedig zeneileg írástudatlanok voltak? Kizárólag a személyes kapcsola-tok útján. Mivel azonban a közlekedési viszonyok sok helyütt elképesztően gyatrák voltak, nem egy község hosszú ideig teljesen el volt szigetelve a külvilágtól. Csupán a legények köte-lező katonai szolgálata, különösképp az első világháború idején, valamint a lányok városi cse-lédkedése létesített valamelyes kapcsolatot más vidékek lakosaival.

Végeredményben tehát az új stílus térhódításának folyamán észlelhető késés az említett tá-jakon a gazdasági elmaradottság következménye volt. Megjegyzendő egyszersmind, hogy a Székelyföld gazdasági és társadalmi szempontból fejlettebb vidékein, valamint az Alföldhöz közelebb fekvő és nyitottabb Kalotaszegen már a 20. század első éveiben lehetett új stílusú dallamokat gyűjteni. Egyébként is megállapítható, hogy a régi hagyományokhoz való ragasz-kodás természetes ösztöne nem volt okvetlenül akadálya a dalkincs megújítását eredményező hatások érvényre jutásának.

¹⁷ Lásd Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe*. Bp. 1893. 261.

¹⁸ *Népköltési gyűjtemény Aranyosszékéből*. Kézirat. Kvár 1905. 14–15.

¹⁹ Almási István: *Bajka Sándor balladája*. = Zenetudományi írások. Szerk. Szabó Csaba. Buk. 1977. 106.

Tamás Dénes

Az „ember” sorsa Szondi Lipót elméletében

Szondi Lipót a nemzetközi pszichoanalitikai irodalomban mind a freudi, mind a jungi analitikus gyakorlattól független sorsanalízis kimunkálójaként ismert. Bár terápiás gyakorlata lényeges pontokon különbözik elődeiétől, a tudattalan fogalmának használata hozzákapcsolja a pszichoanalízis elméleti eredményeihez. Ez a kapcsolat Szondi elméletében is megfogalmazódik, amikor a freudi személyes tudattalantól, illetve a jungi kollektív tudattalantól független családi tudattalan felfedezőjeként nevezi meg magát. Noha elmélete egy önigazolási proceszusz révén önmagától kínálja az elődeihez való viszonyítás feladatát, az alábbiakban egy más irányt választunk avégett, hogy az elméleti tételeken kívül is megközelíthetővé tegyük gondolkodási rendszerét.

Amint már jeleztük, Szondi sorsanalízisnek nevezi pszichoanalitikai eljárását. Ez a kifejezés több szempontból is botrányosnak tekinthető. Hisz alig kezdtünk Freudon keresztül megbarátkozni az analízis kifejezésével, amivel Freud tudományosságot, rendszerességet próbált bevezetni az addig csak az irodalmi fejtegetésekben létező,¹ a „lelket” vizsgáló próbálkozásokba, amikor ennek a megkérdőjelezhető eljárásnak az átvitelét kell tapasztalnunk arra a mitológiai gondolkodásból eredeztethető területre, ami az *emberi sors*. Szondi megpróbálja redukálni ezt a mitikus dimenziót azáltal, hogy egy bonyolult eljáráson keresztül (amelyet a Szondi-teszt mér) kimutatja szerveződését, az ember választási képességétől való függőségét. De ezzel nem mechanizálja a lelket – amit Rorty Freudnak tulajdonít –, hanem sokkal inkább dialektizálja, azaz ellentétes princípiumok színtereként mutatja be. Arra még kitérünk, hogy ez a fordulat hogyan módosítja az embert a test és a lélek kettősségében érzékelő pszichológiai és filozófiai elméleteket, most csak jeleznénk azt a két aspektust, amelyek által megragadhatóvá tehetők ezek a már részlegesen bevezetett következtetések. A két aspektus a következő:

1. A „mi az ember?” kérdésének mind a hagyományos, mind a heideggeri kérdésfeltevéstől független újrafogalmazása.

2. Az emberi létezés megragadása a sors fogalmának Szondi Lipót által kidolgozott újanankológiai értelmében.

A két részprobléma valójában egy összefüggést takar, ugyanis a sors fogalmában csapódnak le azok a jelentések, amelyek aktualizálják a „mi az ember?” kérdést. Talán elméletének felületes bemutatásán keresztül is lehet szemléltetni azt, hogy pszichológiája a humánumnak egy a filozófiai hagyománnyal közös előfeltevés-rendszeréhez igazodik. Persze egy ilyen vizsgálódás nem egy pszichológiai értékelést jelent, amit terápiás hatásukban a Freudtól származtatható elméletek nagyfokú eltéréseikkel szemben is felmutatnak (mintha – és ez nem csak egy ironikus következtetés lehet – a terápiás ülések az elméleti interpretációktól és a terapeutikai eljárásoktól függetlenül már eleve magukban hordoznák a gyógyulás lehetőségét), hanem egy pszichológiai elmélet számára sokszor szükségtelennek mutakozó kontextualizálást. Ez a kontextualizálási igény Szondi esetében azonban többszörösen igazolt, ugyanis elmélete és terápiás gyakorlata még napjainkig is csak részlegesen alátámasztott biológiai előfeltevéseken nyugszik. Tesztelhetőség, amely nélkülözi a tudományos verifikációt – Szondi munkásságának

¹ Noha a filozófia is tematikus kérdés tárgyává teszi a lélek doméniumát, de sohasem a maga teljességében, hanem legtöbbször elvszerűen, a filozófiai bizonyítás sajátos szükségszerűségeinek engedelmeskedve.

paradoxona igazán megnehezíti az elmélet tudományos státusának megállapítását. Ugyanakkor ez a problematikusság Szondit Freud elméleti hozzáállásához közelíti, aki megpróbál különbséget tenni a klinikai gyakorlat és az általa metapszichológiainak nevezett elméleti konstrukció között egy alap–felépítmény viszonyrendszeren belül. Ezen a megkülönböztetésen belül a pszichoanalitikai elméletek egy olyan tudományos mítoszhoz hasonlítanak, amelyek nem levezetők, hanem „megjelenítik” a tapasztalati világ bizonyos összefüggéseit. Ez a művészetekhez hasonlítható „teremtő” jelleg teszi lehetővé, hogy rákérdezzünk a kísérleti ellenőrizhetőségtől függetlenedő fogalmiságra, illetve sajátos problematizálásra.

Talán nem túlzás Szondi gondolatait annak az általános megrendülésnek a peremén elhelyezni, amely a 20. század filozófiájában a „mi az ember?” kérdésre adott válaszokkal kapcsolatos, ahol nem csupán a kérdésre adott válaszok tartalmi vonatkozásai kérdőjeleződtek meg, hanem magának a kérdésnek a formája is. Ez a megrendülés nagymértékben összefügg az addig a tudomány árnyékában élősködő filozófia válságával vagy talán – lehetne kérdezni – egy új önkifejezési forma keresésével. Az ember történelmi, társadalmi feltételezettsége oda vezetett, hogy már nem lehetett az emberre úgy gondolni mint olyan időtlen lényegiségek hordozójára, amelyek majd a nevelés, a szociális élet hatására kibontakoznak, a humánus fogalmának egy olyan tág értelmében, amely magában foglalja a test és a lélek egységeként felfogott ember már az antik *gümnaszionok*ban lefektetett harmonizálási projektjeit és technikáit. Egy ilyen átalakuló időszak azt a feladatot rója az ember rendeltetésére féltve gondoló egyénekre, hogy ne egyfajta monstrozitásra előtekintve gondolkodjanak (lásd Nietzsche), hanem noha bizonyos irányból meghaladva, de azért eredendőbb értelemben sajátítsák el a humánus szó jelentését. Azt hiszem, ezt a feladatot nemcsak Szondinak, hanem Heideggernek is tulajdoníthatjuk.

A filozófiatörténetre vetett elnagyolt pillantás is igazolhatja, hogy a humánus, az emberi szó jelentése általában a *szabadság* és a *szellem* kifejezések vonzáskörében jelenik meg. Persze ezek a kifejezések jelentésüket mindig egy meghatározott viszonyrendszerből merítik (szükségesség–szabadság, természet–szellem stb.), a *humánus* pedig nem egyszerűen az egyik oldal preferálását jelenti a másik ellenében, hanem az uralom kialakításának módozatait, stratégiáit is magában foglalja. Az ember rendeltetéséről nem hagyományos módon gondolkodni azt jelenti, hogy megpróbáljuk elvetni azokat a viszonyrendszereket, amelyek alapjául szolgáltak a *humánus* szó addigi jelentésének, oly módon érvelve, hogy azok a viszonyrendszerek elzárták az utat az *emberi* kifejezés tulajdonképpeni jelentése előtt. Ez a stratégia azonban sohasem jelenti az *emberi* kifejezés jelentésének az eltörlését, hanem csupán a *visszavételét*² vagy pontosabban – hogy a kortárs gondolkodásmódhoz hasonlóan fogalmazzunk – a rekontextualizálását. A következőkben ezt az útvonalat próbáljuk nyomon követni Szondi gondolkodásában.

Szondi elsősorban azzal ismeri el a pszichoanalitikus iskolához való tartozását, hogy a tudattalan tudományos felfedezésében látja az emberkép eltolódásának kiindulási pontját. És valójában kérdés, hogy a tudattalanról, az elfojtásról, a libidóról, az ismétlési kényszerről való beszédet csupán az ember leírása pusztán kuriózumának kell-e tekintenünk, vagy az emberi cselekedeteknek ez az értelmezése átalakítja azt az interpretációs mezőt, amelyben gondolatainkat, cselekedeteinket vagy – miért ne? – sorsunkat érzékeljük. A filozófia még napjainkban is megpróbál utánanyúlni ezeknek a következtetéseknek, és ha mi eldöntetlennek nyilvánítjuk is ezt a

² Derrida mutatja ki – *A szellemről* című könyvében – egy körmönfont érvelés keretén belül, hogy a „világ mint szellemi világ” kijelentésben hogyan tér vissza a hagyományos metafizika Heidegger gondolkodásába.

kérdést, azért nem tudjuk letagadni, hogy például a szexuális forradalom ténye, ha nem is direkt módon, de azért közvetetten Freud munkásságára utal. Szondi összetett álláspontot képvisel a pszichoanalízis értelmezési stratégiáival kapcsolatosan. Noha elismeri a tudattalan felől való magyarázat jogosultságát, amely Freudnál kauzálisan, Jungnál pedig a finalitástól történik, de ugyanakkor szűknek érzi azt, mivel ő az emberi létezés esetében a valamiből valamivé válás rejtélyének nem az okok kérdését, hanem a *választást* tekinti.

A választás problémája a filozófia történetében a szabad akarat kérdéskörére utal, amely kérdéskör azonban a szabadság azon általánosabb apóriáin fut zátonyra, amelyeket már Kant kifejtett *A tiszta ész kritikájának* oldalain. Nem véletlen ez esetben Kant nevének említése, mivel Szondi megoldása, amennyiben a választásnak egy dialektikus felfogását képviseli, több aspektusában is Hegel álláspontjára emlékeztet. Túlzás lenne Szondi nézeteit egy filozófiatörténeti, jelen esetben Kant és Hegel közti elkülönbezés megismétlésének tekinteni. Ezek a filozófiatörténeti adalékok csupán azt szolgálják, hogy jobban felerősítsék a Szondi elméletében nyomokban jelen levő filozófiai mozzanatok. Ennek a puzzle-szerű stratégiának maga Szondi is sokszor alányúl, amikor csak külsődleges módon olyan szerzőket idéz, mint Husserl vagy Heidegger. Valójában itt rejtőzik ennek a tanulmánynak a tulajdonképpeni kockázata is. Ugyanis nem lehet szem elől téveszteni, hogy Szondi a pszichoanalízis belső történetében, tehát a filozófia erős áramlatától függetlenül kifejezésre kerülő problematikusság következtében vezeti be sorsanalízisének filozofikusnak tűnő következtetéseit. Ugyanakkor az általa érzékelt problematikusságból származik egy olyan feszültség, amely túlfeszíti a pszichoanalízisnek a tudomány és a filozófia szorításában vergődő nyelvezetét. Ezért érezzük gondolatait egyszerű avítottak és újszerűnek, filozófiailag pongyolának, de ugyanakkor erőteljesnek, kifejezőnek. Amit itt nyitott kérdésnek kell nyilvánítanunk, az nem más, mint magának az interpretációknak a problémája. Pontosabban, nem kellene szem elől téveszteni, hogy mit jelent egy elméleti konstrukcióban jelen levő implicit filozófiát explicit filozófiává változtatni.

Itt visszatérhetünk Szondinak a pszichoanalízissel kapcsolatos kritikájára. A kritika lényege – amely a pszichoanalitikus magyarázat jellegét érinti – valójában annak a területnek a létezési dinamikája felől érthető meg, amire ez a magyarázat irányul. Nevezhetjük ezt az emberi ének vagy – ahogyan Szondi is folytatja a sort – Istennek, világteremtőnek, belső vezérnek, állapotnak, testnek, a világban történő dolgok lelkének, elhárító mechanizmusnak, a hatalom akarásának, szellemnek, tulajdonnévnek. Ezek azok a jelentések, amelyeket az én a gondolkodás története során magára öltött. Szondi énfelfogása nem áll szemben ezekkel a megnevezésekkel, hanem megpróbálja integrálni őket egy olyan struktúra irányából, amely meghatározza, illetve kijelöli értelmüket. Ami azt is jelenti, hogy elsősorban nem ezt a jelentésszóródást nehéz megérteni, hanem magát a struktúrát, amely mind szinkronikusan, mind diakronikusan irányítja ezeket a jelentésváltozásokat. Szondi az énfogalom szubsztanciális meghatározottságaival szemben ezt az ellentétstruktúrát emeli ki. Íme a struktúra ellenpólus rendszere:

1. mindenhatóság – tehetetlenség;
2. szellem – természet;
3. tudatos – tudattalan;
4. objektív világ – szubjektív világ;
5. férfiasság – nőiesség.

Mindazt, ami az én fogalmában az én tárgyaként, funkciójaként, ismertetőjeleként az idők során megjelent, a tudattalan folyamatok realizációjaként és objektívalódásaként kell felfognunk, egy olyan projekcióként, amely a fenti viszonyrendszer törvényszerűségeit követi. Az ember élete ezen az ellentétstruktúrán alapul, amely két kapcsolódási módot von maga után: az

ellentétességet és az integrációt. A pszichében az ellentétes megmozdulások, törekvések folyamatosan mozgásban vannak. Egyidejűleg törekszünk a tudatosságra és arra, hogy a tudatost tudattalanná változtassuk, tárgyiasítsuk, de ugyanakkor szubjektivizáljuk is a belső lelki folyamatokat stb. Amikor a személy a komplementer ellentétességeket egyik igény választásával és a másik elfojtásával oldja meg, noha az emberi közösség számára kedvező pozícióba kerül, veszélyt hordozó maradhat. Az igazi megoldás az integráció, az ellentétességek kiegészítése egy egésszé. Ezen a ponton válhat világossá az emberi én tulajdonképpeni jelentősége, amely egyfajta áthidaló instanciát fog jelenteni az ellenpárok viszonylatában. Az énnak, mivel belső kapcsolata van Istennel, a világtéremtővel, a belső vezérrel, a testi ösztönnel, az emlékezettel, lehetőségében áll, hogy ezeket a funkciókat összekapcsolja. Ebben az összefüggésben pedig az én hagyományos meghatározottságai feloldódnak azoknak a funkcióknak a sokaságában, amelyek között közvetít.

Az ezekben az alig interpretált fejtegetésekben körvonalazódó én-koncepció azonban nem érthető meg a gondolkör tágabb vonatkozásainak vázolása nélkül. Az énnak az ilyenszerű definíciója mentén alapozódik meg a vizsgálódás tulajdonképpeni tétje: az ember individualitásának és autonómiájának vagy hogy egy patinásabb kifejezést használjunk, méltóságának a bebiztosítása. Valójában a *humánus*nak azon meghatározottságairól van szó, amelyek noha külsődleges kifejeződést kaptak a különféle filozófiai elméletekben, kimotozhatók voltak értelmükből azáltal, hogy az előfeltevésüket képező ellentétstruktúrának az ellentétességen alapuló kapcsolódásán alapultak. Maga a freudi koncepció is – amely megtartja a tudományos gondolkodás metafizikai előfeltevéseit a létezés és a bizonyíthatóság összefüggésének tekintetében – egyszerre bizonyul hídnak és korlátnak a modern szubjektumkritikák szemszögéből. Szondi álláspontja felől nézve úgy tűnik, Freud csak azért mozdította ki a metafizika lendkerékét, hogy egy újabb pozícióban megállíthassa. Ahhoz, hogy az irányító struktúrába belekódolt „rossz” ismétlést felfüggeszthessük, a választó énnak a gondolatát kell érvényre juttatni és megfelelő elméleti szinten rögzíteni. Az én választásaival nem azt a metafizikai individuumot teremti újra, amely mint egy abszolút fundamentum uralja és totalizálja származási területét, hanem azt a felsőbb hatalmat, amelyben összekapcsolódhatnak az emberi lét ellentétes pólusai: a *sorsot*. Ami azt is jelenti, hogy elsősorban a sorssal kapcsolatos elméleti következtetéseket kell artikulálnunk ahhoz, hogy világossá válhassanak az emberi én természetéről kifejtett gondolatok.

„Sorsnak nevezzük a jelenvalólétnek a tulajdonképpeni elhatározottságban rejlő eredendő történést, amelyben a jelenvalólét – nyitottan a halálra – egy öröklött, de egyszersmind választott lehetőségben önmagára hagyatkozik.”³ Ezek Heidegger szavai. Vajon csodálkozni kell-e azon, hogy a heideggeri filozófia mélyén a *sors* kifejezésre bukkanunk? Az nyilvánvaló, hogy minden strukturális hasonlóság ellenére ez nem *ugyanaz* a fogalom, mint ami Szondi fejtegetéseiben visszatér. A komparatiztika azzal a naiv előfeltevessel él, hogy birtokolja azt a semleges területet, ahol az összehasonlítottak tulajdonképpeni jelentőségükben mérlegre állíthatók. Szondi maga nem a sors fogalmának használatában látja a Heideggerrel való rokonság igazi lényegét, hanem a *psziché* kikapcsolásának általánosabb tervezetében. A filozófiában már régóta jelen levő antipszichológiai irányultság magának a pszichológiának a belsejében tér vissza egy egészen különleges formában. Mindez azért, hogy az a tévelygés, ami a testet a lé-

³ Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Bp. 1989. 616.

lektől megkülönböztető alapállás következtében a pszichológia keretén belül létrejött, az emberi létezés egészére vonatkozó kérdés alapján számolódjék fel.

Azzal tisztában van Szondi, hogy a kérdés formája már eleve megszabja a válasz lehetséges bekövetkezését. Amikor az egzisztencialista filozófiai „*ki az ember?*” kérdés helyett a „*hogyan válik az individuum emberré?*” kérdésfeltevést helyezi az előtérbe, akkor – ahogyan ő is fogalmaz – nem a létezés, hanem a valamivé válás alapján próbálja az embert meghatározni. Ebben az irányban haladva feladatként jelentkezik, hogy a valamivé válást a választás, majd pedig a sors függvényében gondoljuk tovább. Bele kellene gondolni abba, hogyan vezethet ki minket a sors fogalma a valamivé válás paradoxonjából. Valójában rá kellene hagyni erre a paradoxonra a maga legcsupaszabb elméleti formájában.

A valamivé válás az ugyanaz és mégis más rejtélyét foglalja magában. Az ember esetében ez többszörösen bonyolult áttételeken nyugszik, ugyanis itt a kezdeti azonosság sem rögzíthető egyértelműen (az öröklődés hatalmas kérdése máig feloldhatatlan korlátként feszül a vizsgálódás útjába), míg a változás rögzítése a narrativitás retrospektív jellegén túl könnyen a szubsztancia-metafizikák útvesztőjébe torkollik. Szondi megoldása különös módon vezet keresztül ezen a feszültségen. Az öröklődés kérdését a családi tudattalan feltételezése hivatott megoldani, míg a választás gondolata a változás jellegére próbál magyarázatot adni. Az öröklődés és a választás feszültségében határozódnak meg az emberi sors különféle jelentései.

Az ember transzcendenciája a sors – állítja Szondi. A *sors* azonban nem a görög *ananké* szó jelentésében értendő, mint végzet, morális, fizikai, természeti szükségszerűség, hanem dialektikus fogalomként, amely feltételezi a választást. Az *ananké* szónak létezik egy második, viszonylag meglepő jelentése is a görög nyelvben, ez a *vérokonóság*. Szondi sorselmélete egyszerre próbálja kamatoztatni a kifejezés mindkét értelmét.

Íme a *sors* kifejezés elsődleges jelentése:

„...*a sors a bennünk meglévő ősoktól, vérokonoktól származó választási kényszer a szerelemben, a barátságban, a foglalkozásban, a betegségben és a halálban.*”⁴

A kijelentésben tetten érhető a Szondi gondolkodásmódja és Freud pszichoanalízise közti különbség egyik markáns formája. Ugyanis míg Freud az emberi tettek, cselekedetek generatív formájáról (ösztönelfojtás) beszél, addig Szondi az alakulási formát (sors) vizsgálja. Szondi nem a *miért* keresztmetszetében, hanem a *hogyan* hosszmeteszében vizsgálja az emberi létezést. Nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy miért leszünk szerelmesek, de keresi a szerelem megélésének a lehetőségét, míg adekvát formáját a sorsszerűségbe helyezi.

A *sors* kifejezést Szondi elsősorban biológiai értelemben használja, ugyanis a megnyilvánulási formák (szerelem, barátság, foglalkozás, betegség, halál) esetében létrejövő meghatározottságot a géneknek tulajdonítja. Nemcsak képességeket, diszpozíciókat, hanem megélési mintákat is tudunk örökölni. A családi tudattalan olyan örökölt ösztönfaktorokat tartalmaz, amelyek meghatározzák választásainkat. Szondi elfogadja Freudnak az ösztön természetéről vallott felfogását, miszerint az ösztön értelme az ismétlés, egy adott állapot, a status quo fenntartása. Minden gén arra törekszik, hogy egy korábbi állapotot visszahozzon az új generációba. A családi tudattalan azoknak az ősöknek a székhelye, akik vissza akarnak térni a mi sorsunkba.

Sorsunkká akarnak válni – fogalmazzunk így, ahhoz, hogy megelőlegezzük a sorsnak egy teljesebb felfogását. Ugyanis az öröklött családi egzisztencialehetőségek mint az ősök törekvései ebből a feltételezett családi tudattalamból a tudatba kerülhetnek. A tudatosodás nélkül maga

⁴ Szondi Lipót: *Ember és sors*. Bp. 1996. 10.

a választás bizonyul pusztá illúzióknak, az ember a *kényszersors* áldozataként a múltban már egyszer megvalósult élet pusztá megismétlésére kényszerül. Felvetődik a kérdés: az ismétlés miért az én betegségeként realizálódik? Nem képzelhető-e el olyan élet, amely oly módon egészséges, hogy nem viseli a választás terhét? Szondi válasza ebben az esetben egyértelmű. Számára a személyesség bizonyul az emberi létezés valóságos kifejezési formájának. A személy fogalma tartalmazza az élet különféle vonatkozásainak, a szellemnek és a természetnek, a szabadságnak és a szükségszerűségnek a folyamatos szintézisét, amely szintézis a választó én gondolata nélkül elképzelhetetlen. Ezek a jelentések a sors teljesebb definícióját igénylik:

„A sors az elődök kényszereinek és a választó én szabadságának dinamikusán működő, dialektikus koegzisztenciája.”⁵

Az összekapcsoló funkció az énre hárul, az én *pontifex oppositorum*, az ellentétségek hidépítője. Az én választásával nem kerülhet családi tudattalanja mögé, az abszolút választást valósítván meg. Minden ős családi tudattalanunkban bizonyos sorslehetőséget képvisel, és ezek a lehetőségek képezik tulajdonképpen választásaink tárgyait. Az én pedig csak az integráció eszköze, egy olyan instancia, amely a sorsfigurák családi albumából egy mintát, egy figurát képes kiválasztani. Ez a *választott sors* azonban csak a *kényszersorssal* való koegzisztencia felől érthető meg, amelynek eredője tulajdonképpen a *személyes sors*.

A személyes sors gondolata hivatott lezárni az öröklődésnek és a választásnak az emberi létezés keretében adódó feszültségét. Lezárás, amely azonban épp a problémák nyitottsága révén aktualizálható Szondi gondolataitól távolabbi vonatkozások esetében is. Azáltal, hogy a sors fogalma kikerül a biológiai következtetések meghatározottsága alól, a tulajdonképpeni filozófiai értelmezés válik lehetővé. Ezért tudja Szondi sorsanalízise újszerű mélységben megjeleníteni a hagyomány, a hagyományozódás problémáját. A *hagyomány* jelentése ebben a kontextusban a az örökség jelentésével esik egybe. Az *örökség* mindig egy olyan lehetőséggégyűttest jelent, amelyhez az emberi egzisztencia létezése során igazodik. Az *örökséget* azonban nem csupán ajándékként, hanem visszafizethetetlen teherként is lehet értelmezni, adóssággként, amely mint levethetetlen teher eleve megszabja egzisztencia-lehetőségeinket. De hogyan válhat az örökség teherre? Szondi az én betegségét úgy írja le, mint aminek legfontosabb funkciója, a *hitfunkció* megbénult. A hitfunkció olyan cselekedetekre vonatkozik, melyeknek végcélja nem jelenbeli, hanem a jövőben található. Szondi sorsfogalma rendelkezik azzal a mélyértelműséggel, miáltal azt, ami örökölt, hagyományozott, az eljövendő vonatkozásában tünteti fel. Választásaink noha a múlt által meghatározottak, mégis a jövő függvényében kell alakulniuk. Ez a *kell* egy visszafogott imperatívuszot rejt magában, az időre való vonatkozás helyreállításának igényét, amin tulajdonképpen az emberibb létezés lehetősége alapszik. „A jelent és a voltat annak fényében látom, hogy miként szólítom meg a hozzám eljövőt...”⁶ – ezek Heidegger szavai. Talán nem erőltetett Szondi sorsfogalmát ebből az irányból szemlélni, hiszen jelentése megtartja vonatkozását az idő egészére. Innen nézve az a kijelentés, hogy „az embernek sorsa van”, talán nem kényszerű választások általi meghatározottságot fog jelenteni, hisz: *a választás tárgyát a múlt, de irányát a jövő hordozza*.

Szondi elméletében nincs meg az az apokaliptikus hangoltság, amely a történelem, a művészet, az ember végéről érkező diskurzusokban megtalálható, mintegy fátylat terítve maguk köré. A tudományos diskurzus visszafogottságában azonban a kérdés radikalitása mindennél

⁵ Uo. 13.

⁶ Idézi Vajda Mihály: *A zoolikoni szemináriumok*. Bp. 1993. 1.

fontosabb belátásokat eredményezhet. Szondinak a pszichológiai alapállás következtében sikerült megszereznie a *humánus* szó alakulásának a történetét, ennyiben felmutatva a történet végét. De ez nem vezetett a *humánus* szó elvetéséhez, csupán újabb elsajátításához. Elméletének bemutatása ugyanakkor arra kényszerített, hogy folyamatosan érzékeltesük a filozófiai és a pszichológiai diskurzus határainak rögzíthetlenségét. Ez számos elvarratlan szál keletkezését vonta maga után, amit azonban nem eltüntetni, hanem kihangsúlyozni akartunk. A tudományos diskurzusokban is felfedezhetjük azoknak a fogalmaknak a nyomvonalait, melyek – transzcendentális vonatkozásokat téve lehetővé – világtelmező fogalmakká tágíthatók. Az értelmezésben létrejövő kényes egyensúly számtalanszor termékenyebb tud lenni, mint a filozófiai mámor vagy a tudományos szigor.

Contents

József Venczel: On Miklós Wesselényi Sr.'s Private Archive (With an Introduction by Zsigmond Jakó)	1
Veronka Dáné: The School Founded by the Kendeffys in Óraljaboldogfalva (Sântămăria Orlea).....	46
Terézia Kerny: The Research-History of the Museum of Stonework Remains of Kolozsvár (Klausenburg)	70
Emese Egyed: Funeral Pomp	84
Andrea-Laura Kiss: Ferenczi: the Most Hermeneutical Psychoanalyst?	99

Workshop

Attila Zsigmond: Following a 17th century Churchbell from the Szilágyság	106
Anikó Deé Nagy: József Koncz (1829–1906)	113
Eszter Kovács: Miscellanies of the Theaters from Szeben (Hermannstadt)	121
Szilárd-Zoltán Ilyés: István Bibó's Political Views Regarding the Hungarian Holocaust	134
István Almási: Temporal and Regional Differences of the New Style Folk-songs during its Transylvanian Expansion.....	152
Dénes Tamás: The „Destiny” of Man in Lipót Szondi's Theory	156

Review

Vilmos Tánczos: Archaic Popular Prayers and Incantations from the Mountains of Csík	163
Andrea Gazda: Habits of Winter Holidays' Season in the Publications of the János Kriza Ethnographical Society	164
István Angi: Essays on the Horizon of Philosophy of Art.....	166
Erzsébet Kerekes: The Timeliness of Philosophical Methodology Problems	168
Ferenc Pap: On a Book of Reference it's Never Too Late	169

Society Communications

The Report of the Transylvanian Museum Society's General Asembly, March 2 th , 2002	171
The Agreement between the Hungarian Academy of Sciences and the Transylvanian Museum Society	182
Our Authors	185

Cuprins

Venczel József: Despre arhivele lui Wesselényi Miklós (tânărul) (cu o introducere de Jakó Zsigmond)	1
Dáné Veronka: Școala din Sântămăria Orlea, fondată de familia Kendeffy (1805–1809; 1825–1848)	46
Kerny Terézia: Lapidariul medieval al muzeului clujean	70
Egyed Emese: Cărțile de doliu ca părți complementare ale biografiei	84
Kiss Andrea-Laura: Ferenczi Sándor: cel mai ermeneutic psihanalist?	99

Atelier

Zsigmond Attila: Pe urmele unui clopot sălăjan din sec. 17.	106
Deé Nagy Anikó: Koncz József (1829–1906)	113
Kovács Eszter: Varia des Hermannstädter Theaters	121
Ilyés Szilárd-Zoltán: Opiniile de teoria politicii ale lui Bibó István expuse în legătură cu holocaustul din Ungaria	134
Almási István: Deosebirile specifice legate de epocă și de teritoriu în răspândirea cântecului popular de stil nou în Transilvania	152
Tamás Dénes: Soarta „omului” în teoria lui Szondi Lipót.	156

Recenzii

Tánczos Vilmos: Rugăciuni și descântece arhaice adunate în localități din Munții Ciucului	163
Gazda Andrea: Prezentarea unor obiceiuri legate de sărbătorile de iarnă în recentele publicații ale Societății Etnografice „Krizsa János”	164
Angi István: Eseuri pe orizontul filozofiei artei.	166
Kerekes Erzsébet: Actualitatea problemei metodei în filozofie	168
Pap Ferenc: O carte de referință despre toponimiile din Transilvania	169

Comunicări ale Societății

Procesul verbal al adunării generale din data de 2 martie 2002	171
Convenția dintre Academia de Științe a Ungariei și Societatea Muzeului Ardelean	182
Colaboratorii numărului prezent	185
Contents	186

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tisztújító közgyűlésének jegyzőkönyve. 2002. március 2.

Benkő Samu üdvözli az egybegyűlteket. Köszönti a vendégeket, akik megtisztelték jelenlétükkel a közgyűlést: Meskó Attila professzor urat, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárhelyettesét, aki az Akadémiát képviseli, Bálint Pataki József főosztályvezetőt (HTMH), Egyed Albertet, a Magyar Művelődési Intézet munkatársát, Tarnóczy Mariann asszonyt, a Magyar Tudományos Akadémia Külföldi Tudományosság Bizottságának titkárát, Szász Zoltán urat, az MTA Kisebbségtudományi Intézet igazgatóját, Szász Zoltánt, az MTA Történelmi Intézetének igazgatóját, Straub Éva asszonyt, a Magyar Országos Levéltár munkatársát, Kötő Józsefet, az EMKE elnökét, Somai József urat, a Közgazdasági Társulat elnökét, Kerekes Sándor urat, a Kolozs megyei tanács alelnökét, Wanek Ferencet, a Bolyai Társaság elnökét. Megállapítja, hogy a Közgyűlés az alapszabálynak megfelelően ült össze, a tárgysorozatot tartalmazó meghívót szétküldték azoknak a tagoknak, akiknek nem volt három évnél régebbi tagdíjmaradásuk. Felszólítást küldtek szét minden tagnak, akik tagdíjukkal el voltak maradva, hogy tisztázzák tagságukat. Megállapítja, hogy a Közgyűlés határozatképes, és megnyitja a 2002. évi tisztújító Közgyűlést.

Tudomásul szolgál.

Benkő Samu javasolja, hogy a napirenden módosítás történjen oly módon, hogy az ellenőri jelentés után tiszteleti tagok megválasztása s az új alapító tagok megerősítése következzen, majd szünet után a jelentések megvitatása, illetve a javaslatok kerüljenek napirendre. Kéri a Közgyűlés beleegyezését a napirendi pontok módosításához.

Egyhangúlag elfogadva.

Benkő Samu megemlékezik az Egyesület múlt évben elhunyt tagjairól: Bethlen Miklós pártoló tag (Bécs), Mátéffiné Bakk Emese alapító tag (Kolozsvár), Csortán Márton, Gagy Balla István (Kolozsvár), Fekete József, Kardos János, Szárai István, Tóth István (Marosvásárhely), Vernes András.

A közgyűlés egyperces néma felállással tiszteleg elhunyt tagjaink emlékének.

Benkő Samu átadja a szót Meskó Attilának, az MTA főtítkárhelyettesének.

Meskó Attila átadja a Magyar Tudományos Akadémia elnökének üdvözlését. Beszédében megemlékezik arról, hogy az elmúlt években az Akadémia hogyan és milyen módon segítette a határon túli magyar kutatók munkáját. 1996-ban jött létre a Magyar Tudományosság Külföldön elnöki bizottság, amelynek kitűzött célja volt, hogy az MTA külső tagjai számára biztosítsa a Magyarországon folytatott kutatásokhoz az anyagi háttérrel s az Akadémia Közgyűlésein való részvételt. 1997-ben létrejött a Domus Hungarica, az Akadémia és az Oktatási Minisztérium közös ösztöndíjrendszere, amelyben az Akadémia az ösztöndíjat, a Minisztérium a szállást biztosítja a határon túli kutatóknak. Szintén ebben az évben Debrecenben műhelytalálkozóra

kerül sor, sorrendben a harmadikra, amelyben az utánpótlásképzés a magyar tudományos műhelyekben volt a téma. A következő évben az Akadémiai Kisebbségkutató Műhely megkezdte működését, mely a határon túli magyarság mellett foglalkozik a magyarországi kisebbségekkel is. 1999-től a határon túli magyar tudományos kutatások külön költségvetési tételként szerepelnek az Akadémia költségvetésében, amelynek összege reményei szerint csak nőni fog a jövőben. Jelentős lépés, hogy a 2000. évtől a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjai mellett gyarapodott a köztestületi tagok száma is, amely mára megközelíti a hétszázat. A köztestületi tagság feltétele az, hogy az illető rendelkezzen doktori fokozattal. Még egy jelentős eredménye az elmúlt éveknek az Akadémiához tartozó határon túli Nyelvi Irodák létrehozása. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Akadémia kapcsolata egyre inkább megerősödött, s az MTA célkitűzései között szerepel, hogy ezt tovább fejlessze, illetve elősegítse, hogy a határon túli kutatók saját országukban magyarul végezhesék kutatásaikat. A két szervezet között eddig is testvéri, illetve partneri kapcsolat állt fent. Az Akadémia az Arany János Alapítványon keresztül igyekszik biztosítani a csoportos vagy egyéni kutatások finanszírozását, 2002-ben 90 millió forintot osztott szét erre a célra az Alapítvány. Célja, hogy a szakember-utánpótlást intézményes keretek között biztosítsa. Ebben a célkitűzésben nagy szerepe van az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, amely a Babeş–Bolyai Tudományegyetemmel, valamint a Sapientia Tudományegyetemmel együttműködve, fiatalok bevonásával eleget tehet e kihívásnak. Zárószavaiban ismételtelen kihangsúlyozza, hogy ha a két szervezet kapcsolataiban változás fog történni, az csakis a kapcsolatok bővítésében s a szorosabb együttműködésben fog megnyilvánulni.

Benkő Samu megköszöni a főtítkárhelyettes úr szavait, amelyek megerősítették, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesületet nemhiába támasztották fel 12 évvel ezelőtt, s azóta eredményes munkát végzett. Ez elsősorban az írásbeliségben megnyilvánult eredményekben tükröződik. Átadja a szót Sipos Gábor főtítkárnak, hogy a főtítkári jelentést szóban egészítse ki.

Sipos Gábor: az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2001. évi munkájáról szóló jelentést a meghívóhoz csatolták. Az írott főtítkári jelentés kiegészítésében említést tesz arról, hogy elkészült a könyvtár adatbázisa, s folyamatban van ennek a feltöltése, a könyvtár anyagának számítógépes feldolgozása. Szintén a könyvtár fejlesztéséhez járult hozzá a Határon Túli Magyarok Hivatalának adománya: a Britannica Hungarica 15 kötete. A fiókegyesületek tevékenységét kiegészítve megjegyzi, hogy a marosvásárhelyi fiókegyesületnél nemcsak helytörténeti, hanem művelődéstörténeti kutatásokat is végeztek, és folytatódott a székely öngazgatási erdélyi okmánytárak kutatása. Szatmáron Bura László tagtársunk könyvet jelentetett meg kutatási eredményeiről. Tájékoztat arról, hogy az MTA által támogatott Szabó T. Attila Nyelvi Intézet kolozsvári központjának az Egyesület adott otthont a Jókai utcai székházban.

Benkő Samu megköszöni Sipos Gábornak a szóbeli kiegészítést, s felkéri Soó Tamás gazdasági tanácsost, hogy terjessze elő a 2001. évről szóló jelentést, s ismertesse a 2002. évi költségvetési előirányzatot.

Soó Tamás beszéde elején az elmúlt 12 év gazdasági és pénzügyi tevékenységére tér ki, s méltatja az eddig megtett utat. Elemezve a 2001. évi költségvetés végrehajtását, megállapítja, hogy az 1 818 329 000 lejre tervezett bevételt 2 772 013 000 lejre teljesítette az Egyesület. Ez kizárólag a megpályázott és elnyert támogatásoknak az eredménye. A tervezett bevételeket elemezve sajnálattal állapítja meg a tagdíjfizetéseknek a tervezettől való lemaradását, 100 mil-

lió lej helyett csupán 71 730 000 lejt értünk el. Ez okból ez év elején valamennyi 3 évnél régebről tartozó tagot levélben értesítettek. Egy másik hiányosság a kiadványok terjesztésének szervezetlensége, ennek következménye, hogy a 240 millió lejre tervezett eladás helyett csupán közel 70 milliót teljesítettek. A tervezésnél számítottak az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XI.* kötetére és más kiadványok megjelenésére, ami több mint egy évet csúszott, nem csupán az EME hibájából. Kiadásaink magasan a tervezett felett haladták meg az előirányzottat: 1 938 328 ezer lejjel szemben 2 878 981 ezer lejt költöttünk. Hozzájárult ehhez a 40–45 százalékos pénzhígulás, a szolgáltatások, anyagok árának, munkadíjaknak a jelentős növekedése is. A dologi kiadások túllépésében benne van a marosvásárhelyi V. számú Belgyógyászati Klinika használatára, oktatási célokra szánt legmodernebb műszereknek az Orvostudományi Szakosztály által való beszerzése 2001-ben, mintegy 203 millió lej értékben; ez a 2000-ben költött összeggel együtt meghaladta az 546 millió lejt. Ezt a fontos befektetést az Apáczai Közalapítványtól elnyert támogatás tette lehetővé. Az értékes műszereket írásos megállapodás értelmében Brassai Zoltán professzorra bízta. A további dologi kiadásokat elemezve megemlíti, hogy 248 millió lejt az Egyesület számítástechnikai bázisunk fejlesztésére költött el, az Apáczai Közalapítványtól elnyert támogatás segítségével. Ennek eredménye, hogy megvalósították az EME honlapjának világhálóra való feltevést, e-mail- és internetkapcsolat létrehozását, valamennyi számítógéprendszerbe való kapcsolását. Ugyancsak a dologi kiadások részeként említi a 85 millió lej értékű könyvtárbútorzat beszerzését a Moll-házban kialakítandó természettudományi könyvtár és a Rhédey-házbeli kézikönyvtár berendezésére. Ezt is az Apáczai Közalapítvány támogatta. A személyi kiadások növekedése az év folyamán foganatosított fizetésemelések eredménye. Itt megemlíti, hogy fenntartási és személyi kiadásaink 90 százalékát az Illyés Közalapítvány több mint évi 800 millió lejes támogatása biztosította. Az Egyesület keretében folyó tudományos kutatások anyagi háttérének biztosításában fordulatot jelentett, hogy 2001 szeptemberétől az Arany János Közalapítvány támogatásával 8 kutatói program indult el. Ebben 6 az EME által alkalmazott kutató és 9 ösztöndíjas munkatárs vesz részt. A kiadványok megjelentetésére 2000 és 2001-ben jelentős támogatást, több mint 300 millió lejt a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumától, valamint folyóiratok kiadására a Magyar Kulturális Alapprogram Igazgatóságától, az Illyés Közalapítványtól, a Communitas Alapítványtól kapott az Egyesület. A rendezvényekre fordított kiadások alatta maradtak a tervezetteknek mintegy 57 millió lejjel, amely összegből 53,5 millió lej folyó évben került elszámolásra a jubileumi könyvkiállítás költségeként. Az állami hatóságnak bemutatandó pénzügyi mérleg jelenleg van a véglegesítés fázisában, jelentéstevő kéri a Közgyűlést, hogy hatalmazza fel az új választmányt a pénzügyi mérleg jóváhagyására. A 2001. november 17-én megtartott választmányi gyűlés javasolja a Közgyűlésnek, hagyja jóvá a mellékelt kimutatásban szereplő alapeszközök nyilvántartásból való törlését. Olyan tárgyakról van szó, melyek az évek során elhasználódtak, elavultak, technikailag túlhaladottá váltak. Leltári összértékük 9 063 500 lej. Az évek során kiadványainkból egyes társintézményeknek, alapítványoknak adtunk értékesítés céljából. A Székelykeresztúri Múzeum 4 év alatt 2 240 000 lej értékű, a Haáz Rezső Székelyudvarhelyi Múzeum 5 éven át 6 060 150 lej értékű kiadványt kapott. Fenti intézmények adományként kezelték kiadványainkat. Javasoljuk az adósságok nyilvántartásból való törlését. A 2002. évre az Egyesület bevételeit 3 829 800 ezer lejre tervezték, szemben a 2001. évi 2 772 000 ezerrel. Megemlíti az Egyesület könyvtárgondjait, és a tárolást, valamint az olvasók elhelyezését nevezi a legfőbb gondnak. Azt a lehetőséget, hogy egy megvételre felajánlott ingatlant a meglévő épületbővítési lehetőséggel és építkezésre alkalmas területtel az EME megvásárolhasson, két évvel ezelőtt elgáncsolták. Ezért is szorgalmazza az előadóterem áttelepítését a Moll-házból a

Rhédey-házba, s helyébe javasolja a természettudományi könyvtár elhelyezését, ezzel is enyhítve a könyvtári problémákat. Az inflációra való tekintettel kéri a Közgyűlést, hogy az új tagdíjakat a 2002. évre a következőkben állapítsa meg: aktív tagoknak évi 120 000 lej, nyugdíjasoknak 60 000 lej, diákoknak 20 000 lej, valamint az alapító tagság díja 700 000 lej legyen. Köszönetet mond a tagságnak, hogy 12 éven át megtisztelték bizalmukkal, továbbá valamennyi alapítványnak és mindazoknak, akik anyagi és erkölcsi támogatásukkal lehetővé tették az EME gyarapodását, fejlődését, tevékenységének kiteljesedését és ennek anyagi feltételeit biztosították. Kéri, hogy támogatásukat az elkövetkező években se vonják meg, mert az EME munkájára az erdélyi magyar tudomány művelése terén akkor is szükség lesz, ha az állami magyar egyetem létrejön. Felkéri a Közgyűlést, hogy az előterjesztett gazdasági-pénzügyi beszámolót fogadja el, s adja meg a leköszönő vezetőségnek a felmentést; fogadja el a 2002. évi költségvetést, a tagdíjak javasolt összegét, valamint járuljon hozzá a használatra már nem alkalmas, a mellékelt jegyzékben feltüntetett alapeszközök leírásához, ugyanakkor a társintézményeknek, múzeumoknak, alapítványoknak értékesítésre átadott, de el nem számolt kiadványok értékének a törlését. Javaslatot tesz, hogy az operatív gazdasági-pénzügyi tevékenységhez az EME egész normás fizetett közigazdást, valamint függetlenített főtitkárt alkalmazzon, aki az elnök közvetlen munkatársaként végrehajtója legyen a munkaterveknek. Az EME-nek jelen fejlettségi fokán olyan személyekre van szüksége, akiknek nincs más vezető funkciójuk, társadalmi elfoglaltságuk, de rálátásuk van a tudományok minden ágára, idejük, akaratuk és képességük van arra, hogy tervezzenek, szervezzenek, vezessenek. Ha nem az EME ügyéért ténylegesen tevékenykedő vezetők kerülnek az Egyesület élére, az a munka elsorvadásához vezet.

Benkő Samu megköszöni Soó Tamásnak a gazdasági jelentést, és felkéri Kerekes Jenő ellenőrt, hogy ismertesse az ellenőri jelentést.

Kerekes Jenő bejelenti a Közgyűlésnek, hogy mint az Egyesület megbízott ellenőre 2002. február 26-án megvizsgálta a pénzügyi-gazdasági tevékenységet, az erre vonatkozó különböző nyilvántartásokat, a 2001. naptári évre vonatkozó költségvetés teljesítését, valamint a 2002-re kidolgozott költségvetési tervezetet. Megállapításait, észrevételeit, valamint javaslatait a közgyűlés elé terjeszti megvitatás és tudomásulvétel, illetve jóváhagyás végett. 2001. december 31-én az Egyesület pénztárkönyvének egyenlege 22 600 000 lej volt, a Román Kereskedelmi Banknál levő bankszámla egyenlege pedig 61 000 000 lej. Az Állami Takarékpénztár (CEC) kolozsvári fiókjánál vezetett számlán egyenlegként 9 000 000 lej szerepelt. A valutában levő készpénzt 2001-ben is a Román Kereskedelmi Banknál tartották. 2001. december 31-én a valutaszámlán 675 000 000 lejnek megfelelő valutaösszeg szerepelt. E pénzösszegek mindegyike azonos az Egyesület főkönyvi számláján, valamint év végi mérlegén feltüntetett összegekkel. Az elmúlt évi közgyűlés által 2001-re jóváhagyott költségvetésből előirányzott 1,818 milliárd lej bevétel 52 százalékkal teljesítették túl. A beszámolási évben ugyanis az Egyesület összbevétele 2,772 milliárd lejt tett ki. A túllépés nem az év folyamán befolyt tagsági, illetve hátralékos tagsági díjakból adódott, hanem ez évben az Egyesületnek nyújtott támogatásokból, adományokból, amelyekért ez alkalommal is köszönetét fejezi ki az adományozóknak. A költségvetésben szereplő 1,938 milliárd lej kiadást 49 százalékkal lépte túl az Egyesület, kiadásainak összértéke 2001-ben 2,879 milliárd lejjel volt egyenlő. Ezt a túllépést nemcsak az év során jelentkező különböző bevételek tették lehetővé, hanem a 2000-tól a beszámolási évre áthozott pozitív egyenleg is. A kiadások túllépése egyes tételeknél tulajdonképpen a 2001. naptári évben bekövetkezett pénzhígulásnak is a következménye. A kiadások részletezése során a jelen-

tésben csak a jelentősebbekre tér ki. Az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály kiadásainál belgyógyászati klinikai oktatási célokra szánt legmodernebb műszerek beszerzésére 203 millió lej szerepel, mely a 2000. évben ugyancsak erre a célra fordított összeggel együtt a két naptári esztendőben összesen 546 millió lejt tesz ki. Az ennek fedezésére szükséges pénzüsszeget Egyesületünk céladományként az Apáczai Közalapítványtól kapta. A számítástechnikai bázis fejlesztésére 2001-ben 248 000 000 lejt fordítottak. Ezt a kiadást ugyancsak az Apáczai Közalapítványtól kapott adományból fedezték. A dologi kiadások között megemlíti a könyvtár bútorzatának elengedhetetlen bővítésére fordított 85 000 000 lejt. A személyi kiadásoknál szereplő túllépést kizárólag az alkalmazottak munkabérének a törvényben előírt, kötelező emelése magyarázza, amely a munkabéreket terhelő különböző adókra, illetékekre fordított egyéb kiadások növekedését is maga után vonta. Az adósok és hitelezők számláinak egyenlege megfelel a szokásosnak. Az adósoknál szereplő kintlévőségek fizikai és jogi személyeknek terjesztés céljára átadott különböző publikációk értékéből adódnak. Az ismételt fizetési felszólítások sajnos mindmáig válasz nélkül maradtak. Mivel ezek az adósok, egy kivételével, erdélyi nonprofit magyar civil szervezetek, s adósságaik alapján véve jelentéktelen összegekre rúgnak, javasolja ezeknek a pénzüsszegeknek a leírását (elengedését). Egyetért a gazdasági tanácsos ama javaslatával is, hogy az Egyesület törölje leltárából a különböző elavult, használaton kívül levő, nem értékesíthető, annak idején ajándékba kapott tárgyakat, amelyek a leírásra javasolt kimutatásban szerepelnek. Az ellenőrzés során megállapították, hogy az Egyesületnél a különböző nyilvántartások vezetése az érvényben levő törvényes rendelkezéseknek mindenben megfelel, az adatok bevezetése a könyvelési szabályok által előírt bizonylatok alapján történt. A könyvelési tételek átvizsgálásánál hiányosságokat, téves bejegyzéseket nem talált, ugyancsak nem talált pazarlásra utaló kiadásokat. A költségvetés teljesítésével kapcsolatosan megjegyzi, hogy akárcsak a megelőző esztendőben, 2001-ben sem sikerült teljesíteni a tagsági díjak befizetésénél a költségvetésben előirányzott pénzüsszeget. Hasonlóképpen, kívül álló okokból, nem sikerült teljesíteni a kiadványainknál tervezett 240 000 000 lejt bevételt sem. Ennél a tételnél a bevétel csak 70 000 000 lejt volt. A gazdasági tanácsos által előterjesztett 2002. évi költségvetési tervezetet reálisnak tartja, és véleménye szerint megfelel az Egyesület által kitűzött feladatoknak és lehetőségeknek. Javasolja elfogadását. Végző konklúzióként úgy értékeli, hogy az Egyesület pénzügyi-gazdasági tevékenysége az elmúlt esztendőben is hatékony és korrekt volt, következésképpen javasolja a Közgyűlésnek, hogy fogadja el az Egyesület 2001. évi pénzügyi-gazdasági tevékenységét tartalmazó beszámolót, és szavazza meg a 2002-re szóló költségvetési tervezetet.

Benkő Samu megköszöni Kerekes Jenő ellenőr jelentését. Javasolja, hogy a jelentéssel kapcsolatos megjegyzéseket a hozzászólások után tegyék meg. Bejelenti, hogy a napirend módosításának megfelelően most a tiszteleti tagok megerősítésére kerül sor. A szakosztályok egy földrajztudóst és egy történészt javasoltak tiszteleti tagságra. Felkéri Tövissi József professzort, hogy Molnár Jenő professzor tiszteleti tagságára tegyen javaslatot, és olvassa fel rövidített laudációját.

Tövissi József ismerteti dr. Molnár Jenő egyetemi professzor rövid életrajzát, oktatói és kutatói tevékenységét, érdemeit. Az EME Természettudományi és Matematikai Szakosztálya nevében javasolja a Közgyűlésnek Molnár Jenő tiszteleti taggá való választását.

Benkő Samu megköszöni Tövissi József laudációját, és felkéri a Közgyűlést, hogy kézfel-emeléssel szavazzon.

Egyhangú szavazattal elfogadva.

Molnár Jenő megköszöni a kitüntetést az EME vezetőségének, a Természettudományi Szakosztálynak, s további jó munkát kíván.

Benkő Samu felkéri Magyar András professzort, hogy Csetri Elek professzor tiszteleti tagságára tegyen javaslatot, s ismertesse rövidített laudációját.

Magyar András a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály nevében javasolja Csetri Elek professzor megválasztását tiszteleti taggá. Ismerteti rövid életrajzát, kutatói és oktatói munkásságát, tudományos érdemeit.

Benkő Samu megköszöni Magyar András laudációját, s felkéri a közgyűlést, hogy kézfel-emeléssel szavazzon.

Egyhangú szavazattal elfogadva.

Csetri Elek megköszöni a Közgyűlésnek a megtiszteltetést, további támogatásáról biztosítja a Múzeum-Egyesület vezetőségét.

Benkő Samu felhívja a figyelmet arra, mennyire fontos az Egyesület életében az alapító tagok által nyújtott támogatás. Bemutatja azt a három személyt, akik befizették az alapító tagsági díjat: Gyenge Csabát, Müller Ádámot és Péntek Jánost, és kéri a közgyűlést, hogy szavazza meg tagságukat.

Egyhangú szavazattal megerősítve mindhárom személy alapító tagsága.

Benkő Samu ismerteti, hogy az előző évi közgyűlésen megbízták a tisztújító közgyűlést előkészítő bizottságot, hogy tegyen javaslatot a leköszönő vezetőség helyébe megválasztandó új vezetőség összetételére. Felkéri a Közgyűlést, hogy ezt a kiküldött bizottságot minősítse jelölőbizottsággá, az pedig Uray Zoltán elnöklete alatt tegyen javaslatot az új vezetőség személyi összetételére.

A javaslat egyhangúlag elfogadva.

SZÜNET

Benkő Samu a hozzászólásoknak ad helyet.

Gyenge Csaba felveti azt a problémát, hogy a hasonló profilú rendezvényeket lehetőleg ne egy időben szervezzék, s adott esetben a szervezők konzultáljanak egymással a konferenciák tematikáját, időpontját s helyszínét illetően. Például hozza fel a RHODOSZ által szervezett konferenciát, amely keresztezte az EME Műszaki Szakosztályának a rendezvényét. Az effajta konkurenciát nem tartja helyénvalónak.

Fleisz János ismerteti a nagyváradi fiókszervezet által szervezett rendezvényeket. A fiók-szervezet az MTA Magyar Tudományosság Külföldön kihelyezett konferenciájának társszervezője volt, a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály nagyváradi vándorgyűlésének helyi adminisztrációját intézte, valamint második alkalommal rendezték meg Nagyváradon a Magyar Tudomány Napját. Intézményesített tudományos kutatásról sajnos nem lehet beszélni a fiókegyesület keretei között, minden tag egyénileg dolgozik. A legnagyobb gondot a tagokkal való kapcsolattartás jelenti.

Nédáné Salló Ágnes megköszöni az EME vezetőségének a Matematikai Lapoknak nyújtott segítséget. Ismerteti, hogy amióta az ötezres példányszámú egyetlen magyar ifjúsági matematikai havilap szerkesztősége elvesztette székházát, a Múzeum-Egyesület önzetlenül felajánlotta a szerkesztőség számára a Jókai utcai bérlemény egyik helyiségét.

Benkő Samu értékeli a szerkesztőség egyedülálló tevékenységét. Nagy Mihálynak adja át a szót.

Nagy Mihály felszólalásában az EME tudományos kapcsolatainak kiépítését szorgalmazza az erdélyi civil szervezetekkel, valamint a Sapientia Tudományegyetemmel. Szorgalmazza az EME-n belüli kutatások hosszabb távú finanszírozását, újabb fiatal kutatók bevonását a kutatói programokba. A szakosztályi autonómiát ki kell terjeszteni a kutatásokra is, egyetemi tanárokat és hallgatókat kell minél nagyobb számban bevonni ezekbe a tevékenységekbe.

Kovács Dezső, az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály elnöke ismerteti a szakosztály tevékenységét. Egyedülállóan a szakosztályok között megpróbálja összefogni az erdélyi magyar anyanyelvű orvosokat és gyógyszerészeket s biztosítani szakmai továbbképzésüket. Kiemeli annak fontosságát, hogy erősíteni kell a Szakosztály tevékenységét. Ismerteti a szakosztályi folyóirat problémáját: ahhoz, hogy az Orvosi Kamara akkreditálja, évente kétszer 750 példányban kell megjelennie. Az új vezetőség megpróbálja ezt a kérdést megoldani, lévén egyetlen fórum, ahol magyar nyelven orvosi- és gyógyszerészeti szócikket lehet közölni. Egy közös orvosi könyvtárt szeretnének megvalósítani Marosvásárhelyen. Szerepet kell vállalni a fiatal kollégák felkarolásában. Terveik között szerepel nagyobb pénzügyi függetlenség elérése, önálló bankszámla és bélyegző, hogy adminisztratív ügyekben hatékonyabban járhasanak el. Kéri a Közgyűlést, hagyja jóvá, hogy a Szakosztály külön tagdíjakat állapítson meg. Kevesli a javasolt tagsági díjat, példának hozza fel az Orvosi Kamarát, ahol havi 100 000 lej a tagdíj. Ismerteti azt a tervet, hogy a tagdíjba beleszámolnák az Orvostudományi Értesítő értékét, ily módon biztosítva lenne a folyóirat megfelelő példányszámú nyomtatása. A Szakosztály sikeres működéséhez elengedhetetlennek tartja ezeket a változtatásokat.

Benkő Samu átadja a szót az alelnököknek, hogy reflektáljanak az elhangzott javaslatokra, hozzászólásokra.

Kiss András – nincs mondanivalója, megköszöni az eddigi támogatást.

Tonk Sándor elmondja, hogy a könyvtárkérdés nemcsak a Múzeum-Egyesület ügye, hanem az egész erdélyi civil társadalomé. Az együttműködés kiépítésének kiemelt fontosságára

hívja fel a soron következő vezetőség figyelmét, mindenkit bevonva a munkába van reális esélye 10 év után, hogy létrejőjön írásos örökségünk gyűjtése, tárolása, feldolgozása s a közösség számára elérhetővé tétele.

Sipos Gábor reagál a felvetődött szakosztályi önállóságra, amely megoldható az EME alapszabályai szerint. A titkárság mindennemű adminisztrációs problémában segítséget nyújt a szakosztályoknak és fiókszervezeteknek.

Benkő Samu személy szerint nem tartja lehetségesnek a külön szakosztályi tagdíjat, az Egyesületnek egységes tagdíja kell hogy legyen. Ezenfelül fel lehet kérni a tagokat, hogy adomány formájában segítsék az orvosi folyóiratot. Felkéri Soó Tamást, ismételje meg a javasolt tagdíjakat.

Soó Tamás: a tagdíj megállapításakor figyelembe vettük az inflációt, de azt is, hogy nem mindenki orvosi fizetésből él. Elismétli a javasolt tagdíjakat.

Benkő Samu felkéri a Közgyűlést, szavazzon arról, hogy egységes legyen a tagdíj.

Hét ellenszavazat ellenében elfogadva az egységes tagdíj.

Benkő Samu felkéri a Közgyűlést, hogy a gazdasági tanácsos által javasolt tagdíjakat hagyják jóvá.

Egyhangú szavazattal elfogadva.

Benkő Samu a gazdasági tanácsos által javasolt tárgyak leltárból való leírásához kéri a Közgyűlés beleegyezését.

Egyhangú szavazattal elfogadva.

Benkő Samu a gazdasági tanácsos által tett javaslat, a különböző nonprofit szervezetek számára eljuttatott kiadványok leltárból való leírásának megszavazására kéri a Közgyűlést. A kiadványokat értékesítés céljából juttatták el az egyesületekhez, amelyek azokat adományként kezelték.

Kerekes Jenő módosítja a javaslatot: kivételt képezzen egy szegedi fizikai személy tartozása.

Egy szavazat ellenében elfogadva.

Benkő Samu javasolja, hogy a szakosztályok önálló számlavezetésének és saját pecsétjének kérdését az új vezetőség feladata legyen eldönteni.

Benkő Samu záróbeszédében mint leköszönő elnök a nevelés fontosságáról szól, a neveléssel mint tudománnyal való foglalkozást a Múzeum-Egyesület egyik központi célkitűzéseként határozza meg a jövőre nézve. Ígéretet tesz, hogy az új vezetőséget semmiben nem fogja hátráltatni. Kéri a közgyűlést, hogy fogadja el a vezetőség felmentését.

Egyhangú szavazattal elfogadva.

Antal Árpád javaslatot tesz a szavazatszámoló bizottság összetételére: Farkasné Imreh Mária, Molnár Lehel, Pap Ferenc, Ilyés Szilárd, Matekovics György.

Benkő Samu javasolja, hogy Matekovics György vezesse a szavazatszámoló bizottságot.

Egyhangú szavazattal elfogadva.

Benkő Samu átadja a szót Kerekes Sándornak, a megyei tanács alelnökének.

Kerekes Sándor ismerteti a küszöbön álló népszámlálás kiemelkedő fontosságát, önkéntesek segítségét és támogatását kéri a népszámlálási bizottságokban való részvételben.

Benkő Samu megköszöni a hozzászólást, megköszöni a Közgyűlésnek az eddigi vezetőség támogatását, s javasolja, hogy korelnökként Antal Árpád professzort válasszák meg a további munkálatok levezetésére.

Egyhangú szavazattal elfogadva.

Antal Árpád megköszöni a bizalmat, s felkéri a javaslattevő bizottság elnökét, Uray Zoltánt, hogy ismertesse az új vezetőség összetételére vonatkozó javaslatokat.

Uray Zoltán ismerteti a bizottság összetételét, amely a szakosztályi elnökökből s titkárokból áll. Ismerteti a bizottság decemberi gyűlésének az eredményét: elnöknek Egyed Ákost, alelnököknek Péter Mihályt és Gyenge Csabát, főtitkárnak Sipos Gábort, titkárnak Nagy Zoltánt, jogtanácsosnak Veress Andrást, gazdasági tanácsosnak Soó Tamást, ellenőrnek Kerekes Jenőt javasolják. Ismerteti a választmányban történt változásokat: az I. Szakosztályban Wolf Rudolf és Tonk Sándor; a II. szakosztályban Silye Loránd; a III. Szakosztályban Feszt György; a IV. Szakosztályban Mócsy László; az V. Szakosztályban Kiss Mihály János, Prezenszky István, Talpas János lettek az új választmányi tagok. Ismerteti a szavazás menetét, és kéri a szavazócédulák kiosztását.

Matekovics György ismerteti a szavazás eredményét. A leadott 135 szavazatból 4 érvénytelen. Elnök egyhangú 131 szavazattal Egyed Ákos; alelnök Péter Mihály 129 szavazattal, Gyenge Csaba 129 szavazattal, javasolták még Péntek Jánost 1 szavazattal, Antal Árpádot 2 szavazattal, Jung Jánost és Barcsai Zoltánt 1–1 szavazattal; főtitkár Sipos Gábor 131 szavazattal; titkár Nagy Zoltán 131 szavazattal; gazdasági tanácsos Soó Tamás 130 szavazattal, javasolták még Farkas Ágnest 1 szavazattal; ellenőr Kerekes Jenő 131 szavazattal. Választmányi tagok: I. Szakosztály Wolf Rudolf 130 szavazat, Tonk Sándor 131; II. Szakosztály Silye Loránd 131 szavazat; III. Szakosztály Feszt György 130 szavazat; IV. Szakosztály Mócsy László 131 szavazat; V. Szakosztály Kiss Mihály János 131 szavazat, Prezenszky István 131 szavazat, Talpas János 131 szavazat.

Antal Árpád megköszöni Benkő Samunak és Kiss Andrásnak, hogy tizenkét évén keresztül hozzáértéssel munkálkodtak az Egyesület keretében. Átadja a szót Egyed Ákosnak.

Egyed Ákos megköszöni a bizalmat, és elfogadja a megbízatást az elnökség nevében is. Beszédében ismerteti: tudatában van annak, hogy a megbízatás elfogadása, a feladatvállalás egyben felelősségvállalás mindazért, amit az EME jelent. Az intézményt 143 évvel ezelőtt, 1859-ben gróf Mikó Imre, Erdély Széchenyije alapította. Ő jelölte ki a követendő utat és célt: állítsanak Erdély számára a kor szükségleteinek megfelelő múzeumot, amely a begyűjtött és begyűjtendő muzeális anyagot rendezze, dolgozza és dolgoztassa fel, és legyen a tudomány művelője és terjesztője. Az Egyesület hű maradt az alapítók elgondolásaihoz: nagy értékű történeti emlékanyagot, természettudományi tárgyat gyűjtött össze s mentett meg a jövő számára, miközben magas szintű tudományos munkát is végzett. Fejlődését azonban mintegy kilenc évtizedes fennállása után a kommunista hatalom erőszakkal megtörte, működését betiltotta, vagyonától megfosztotta. De az erőszakos intézkedés nem törölte ki az erdélyi magyarság tudatából korábbi intézményeinek emlékét, s amikor 1989 után lehetőség nyílt rá, az EME is gyorsan újjáalakult számos más társával együtt. Az újrakezdőknek nem volt könnyű dolguk, a semmiből kellett elindulniuk, s hogy mégis sikerült újra elindítani Erdélyben a magyar tudományos életnek ezt a régi műhelyét, abban kiemelkedő szerepe volt az első elnöki tisztebet betöltő Jakó Zsigmondnak, majd az őt követő Benkő Samunak. Köszönet illeti őket azért, hogy sikerült az EME köré felsorakoztatni az erdélyi magyar tudományosság nagyobb részét.

Az új vezetőségnek nem kell mindent előlről kezdenie, de a továbblépést elkerülhetetlennek tartja. Vázolja a munkatervet s az Egyesület tudománypolitikáját. Az azonnali feladatok közé tartozik a folyamatos munka feltételeinek biztosítása. Elsősorban az öt szakosztály működésére gondol, melyek vezetése most már a megválasztott középkorú elnökökre és fiatal titkárokra hárul, valamint az alkalmazott tudományos munkatársak tevékenységére, a könyvtárak és könyvtárosok feladataira. Továbbra is nagy figyelmet fordít az Egyesület a könyvkiadásra: jelen évben 10 új könyvet, köztük az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XI.* és a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon IV.* kötetét tervezik kiadni. A folyamatos munka alapfeltételei közé tartozik a székház-ügy megoldása. Csak a székház felújításának befejezése és jogi helyzetének rendezése biztosíthatja azt a nyugodt légkört, amely minden tudományos munka alapvető követelménye. Hosszabb távú cél egy olyan könyvtári épület megszerzése vagy felépítése, amely egyesíthetné a most három helyen működő könyvtárakat. Ez lehetővé tenné a felajánlott és felajánlandó családi gyűjtemények befogadását és szakszerű tárolását, majd feldolgozását. Elgondolása szerint laboratóriumokkal is fel kell szerelni a tervezett nagy és új egyetemi könyvtárat, amelynek megvalósítása a Sapientia Alapítvánnyal közös feladat lehetne. Stratégiai jellegű tervei közé tartozik az Erdélyi Múzeum-Egyesület bekapcsolása egy olyan tudományos programba, amely azt fogja kutatni, hogy a globalizáció, beleértve az Európai Unió bővítését is, milyen hatással lesz a nemzeti kisebbségek, főként a romániai magyarság helyzetére. El szeretné érni azt is, hogy az egyes szakosztályok jobban figyeljenek egymásra, használják ki a multidiszciplinaritás lehetőségeit, s tartsanak lépést a legújabb tudományos eredményekkel, maximálisan éljenek az MTA által felkínált lehetőségekkel, kövessék nyomon a román tudományos kiadványokat, vegyenek részt a hazai tudományos életben. Kihangsúlyozza a távlati együttműködési politika kialakításának fontosságát. Romániában örvendetesen megszaporodott a magyar tudományos műhelyek száma, azonban ezek nagyjából elszigetelten működnek Bukaresttől Szatmárnémetiig. Bármennyire helyesnek tartja a tudományos munka arányos területi megosztását a különböző régiók között, számolni kell a szétforgácsolódásból adódható kellemetlen következményekkel is. A legidősebb testvér szerepében az EME képes összekötő kapocs lenni az erdélyi tudományos műhelyek között, s azért is, mert tagjai közt 10 akadémikus külső tag, mintegy 300 doktori fokozattal rendelkező tagtárs, 40 doktorandusz, több száz

képzett pedagógus működik. Az EME könyvtárait több mint 2000 magyar egyetemi hallgató látogatja, akik legalábbis az egyetemi évek alatt tagjai az EME-nek. Az együttműködés gyakorlati módszereinek kialakítása érdekében már a folyó évben megszervezik a Magyar Tudomány Napja Erdélyben című konferenciát, amelyet közös rendezvényként képzelnek el a Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar tudományos műhelyeivel s természetesen a Sapientia megfelelő szerveivel, részlegeivel. Az említett közös konferencia lehetőséget nyújt majd a tervek és programok egyeztetésére, a párhuzamosságok felderítésére, és talán kiküszöbölésükre is mód nyílik. A konferenciára meghívást kapnak majd az EME marosvásárhelyi és nagyváradai fiókjai, a különböző nevek alatt működő tudományos jellegű szerveződések a Partiumból és a Székelyföldről. Hangsúlyozza, hogy az EME nem törekszik semmiféle tudományos monopóliumra. Elsősorban a saját területeit műveli ezután is, de keresni fogja a mai szükségleteknek megfelelő új tudományok felkarolását, új feladatokat is fog vállalni. Tudománypolitikájában törekedni fog arra, hogy a szó nemes értelmében vett hagyományörzésből is kivegye a részét, szoros együttműködésben az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettel. Minden bizonnyal elkerülhetetlen lesz a belső szervezeti újítás is. Közismert, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a köztisztületiség elve alapján szervezte át struktúráját. Tanulmányozni fogják, hogy a köztisztületiség mennyiben alkalmazható az EME hatósugarának, működési körének növelésére úgy, hogy abban a kolozsvári központ, a többi erdélyi város, a fiókegyesületek, a csatlakozott egyesületek, az MTA külső és tiszteleti tagjai, a tudományok doktorai, a doktorandusok, tudománypártolók, a pedagógiai munka elkötelezettjei mind részt vehessenek. Minden tudománypolitika alapkérdése a finanszírozás forrásainak biztosítása. Újjászerveződése óta az intézmény részesült az anyaországi határon túli magyar tudományosságot támogató alapítványi és kormányzati alapokból. Ezért köszönetet mond, s bízik abban, hogy a támogatás az előírt formák betartása mellett továbbra is fennmarad, és segíteni fog a tervek teljesítésében. Természetesen megpróbálnak hazai és nyugati forrásokat is igénybe venni. Zárómondatában felkéri a Közgyűlést, hogy vállaljon részt a közös munkában, mert cselekvő támogatása a remélt sikerek legfőbb biztosítója.

Sipos Gábor ismerteti a tisztújító közgyűlés nyomán a szakosztályok élén történt változásokat: a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály új elnöke Keszeg Vilmos, titkár Nagy Mihály Zoltán; a Természettudományi és Matematikai Szakosztály új elnöke Markó Bálint, titkár Veress Erzsébet; az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály elnöke Kovács Dezső, titkár Sipos S. Emese; a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály új elnöke Szász Alpár, titkár Veress Enikő; a Műszaki Tudományok Szakosztályának elnöke Bitay Enikő, titkár Varga András.

Tudomásul szolgál.

Egyed Ákos megköszöni a részvételt, és bezárja a gyűlést.

Megállapodás a Magyar Tudományos Akadémia és az Erdélyi Múzeum-Egyesület között

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) és az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) a két intézmény közötti kapcsolatok történeti tradícióira alapozva, az egyetemes magyar és a nemzetközi tudományosság érdekeit szem előtt tartva, az EME eddigi és jövőbeli szerepvállalását a romániai magyar tudományos életben kölcsönösen előnyösnek tekintve szükségesnek tartja az együttműködés elmélyítését.

Az MTA és az EME az 1990 óta megújult és szervezetté vált kapcsolattartás eredményeinek továbbfejlesztése érdekében az alábbi keretjellegű együttműködési megállapodást köti.

1. Tudományos utánpótlás biztosítása

Az MTA támogatja az EME kutatóintézetében és a többi romániai magyar felsőoktatási és tudományos intézményben folyó utánpótlásnevelést. Az ehhez szükséges forrásokat a jelenlegi pénzügyi szinten az Arany János Közalapítványon keresztül, valamint a többi magyarországi és erdélyi ösztöndíj-pályázati rendszereken keresztül biztosítja.

2. Intézményfejlesztés, strukturális támogatás

Azon cél eléréséhez, hogy az EME az erdélyi magyar tudományos szervezés központi intézménye maradjon, az Akadémia a jövőben is projektalapú finanszírozással kíván hozzájárulni. Az akadémiai támogatás célja az EME intézményfejlesztő és hálózatépítő törekvéseinek támogatása, tudományterületi és regionális szervezetek kiépítése és működtetése, a szakosztályok megerősítése. Ezt az akadémiai közalapítványi támogatást a jelenleg működő többszoros finanszírozási modell keretében össze kell hangolni a többi támogatási alap működésével (pl. az Illyés és az Apáczai Közalapítványokkal, további nagyobb magyarországi támogatási forrásokkal, a kolozsvári székhelyű Sapientia Alapítvány működésével, illetve az OM és a NKÖM támogatásaival).

Az Akadémia segítséget nyújt az EME részére az egyéb, Akadémián kívüli magyarországi források, a nemzetközi pályázati kiírások és a rendkívüli finanszírozási lehetőségek elérésében. A két fél továbbra is fontosnak tartja, hogy a jelenlegi kereteken belül az akadémiai támogatási rendszerek évente pályázati alapon meghatározott összegekkel támogassák az EME kutatóintézetét, illetve fiókszervezetei által megpályázott rövidebb-hosszabb távú projekteket, konferencia- és kiadványi tevékenységet.

3. Külső tagság, határon túli köztestület megerősítése

Az MTA kiemelt figyelemben részesíti külső tagjainak tevékenységét, közreműködésüket a magyarországi tudományos életben, a magyar tudományosság egységének helyreállításában. Részükre a továbbiakban is lehetőségeket kíván biztosítani a magyarországi tudományos életbe történő bekapcsolódásra, kutatómunkájuk folytatására. A külső taggá válás követelményei megegyeznek a hazai taggá válás kritériumaival.

Az MTA üdvözli és támogatja a határon túli köztestület bővülését. Kéri az EME hálózatépítő, kutatásszervezési támogatását abban, hogy minél több tudományos fokozattal rendelkező, akadémiai színvonalon dolgozó, magát magyarnak is valló kutató váljék az akadémiai köz-

testület tagjává. A köztestületi taggá válás követelményei megegyeznek a magyarországi kritériumokkal. A határon túli köztestület tagjainak tevékenységét az MTA pályázati úton segíteni kívánja.

4. Regionális kutatások elősegítése

Az MTA fontosnak tartja az EME regionális kutatási programjait, megvalósításukat az Arany János Közalapítvány segítségével tartja finanszírozhatónak. Ugyanígy figyelemmel kíséri az akadémiai területi központok és a határon túli régiók, jelen esetben elsősorban az MTA Debreceni és Szegedi Akadémiai Bizottsága és az Erdélyi Múzeum-Egyesület, illetve más, régióbeli magyar tudományos műhelyek együttműködését, bátorítva a közös projektek kidolgozását az MTA tudományos osztályainak segítségével.

5. Könyvtár és infrastruktúra fejlesztése

Az Akadémia ösztönzi az internetes könyvtár- és adatbázis-kapcsolatokat, a magyarországi könyvtárhálózaton keresztül. Ezen belül lehetőségeihez mérten támogatja internetes portálok kialakítását, a meglévő romániai magyar fiókkönyvtárak internetes kapcsolódásának megvalósítását. Fontosnak tartja, hogy a romániai magyar felsőoktatási és tudományos intézmények mielőbb létező nemzeti könyvtár és informatikai központ, illetve fokozatosan kiépülő könyvtári szolgáltatás élvezői lehessenek. Az Országos Széchényi Könyvtárral együttműködést ösztönöz e cél gyakorlati megvalósítása érdekében.

6. Könyvkiadás, folyóirat-megjelentetés támogatása

Az MTA Arany János Közalapítványa a beérkezett pályázatok minősége alapján és pénzügyi lehetőségeihez képest évente elbírálja az EME könyv- és folyóiratkiadási tevékenységének támogatására beérkező pályázatokat, és ilyenformán hozzájárul azok költségeihez.

7. Együttműködés ösztönzése az erdélyi tudományosság különböző fórumaival

Az MTA szorgalmazza az erdélyi magyar tudományosság belső integrációját, így különösen fontosnak tartja és lehetőségeihez mérten ösztönzi a tényleges együttműködések megvalósulását az EME és szakosztályai, a romániai magyar felsőoktatási intézmények és más tudományos műhelyek kutatói között. Ez a feltétele annak, hogy egyeztetett vélemények alapján hosszú távú projektek szülessenek a romániai magyar tudományosság megerősítése érdekében. Szükséges a magyarországi határon túli kutatástámogatások koncentrációja: a kiemelt projektek meghatározásában az EME szerepe jelentős.

8. Akadémiai kutatóállomás-hálózat

2001-ben a Magyarországgal szomszédos országok közül négyben – Romániában Kolozsvárott és Sepsiszentgyörgyön – létrejött az akadémiai kutatóállomás-hálózat. Ennek szerepét Erdélyben az EME és az Erdélyi Magyar Anyanyelvpolók Szövetsége keretében megalakult Szabó T. Attila Nyelvi Intézet látja el, amelynek működését teljes egészében az Arany János Közalapítvány biztosítja.

9. Érvényesség

Jelen megállapodás a következő három évre szól, és amennyiben a két fél 2005. március 31-ig nem kéri írásban a megállapodás módosítását vagy érvénytelenítését, úgy további három évre automatikusan érvényben marad.

E keretjellegű együttműködési megállapodás évente konkretizálódik részletes együttműködési megállapodás formájában; első ízben 2002. dec. 15-ig a 2003. évi konkrét program megfogalmazásával.

Budapest, 2002. november 23.

Egyed Ákos
az Erdélyi Múzeum-Egyesület
elnöke

Vizi E. Szilveszter
a Magyar Tudományos Akadémia
elnöke

LXIV. KÖTET

2002. 3–4. FÜZET

Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára

*

Az óraljaboldogfalvi Kendeffy alapítású iskola

*

A kolozsvári múzeum középkori kőtára

*

A gyászkönyv mint az életrajz kiegészítése

*

Ferenczi: a leghermeneutikusabb pszichoanalitikus?

*

Műhely

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 2002
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András, Szász Alpár Zoltán,
Tánczos Vilmos, Veress Károly

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264–195 176
Postacím: 3400 Cluj–1. C.P. 191 România

Megjelent az Illyés Közalapítvány
és az Arany János Közalapítvány a Tudományért támogatásával

Felelős kiadó Sipos Gábor

ISSN 1453-0961



Készült a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István

SZEMLE

Archaikus népi imádságok és ráolvasások a Csíki-havasokból

Takács György: *Aranykertbe' aranyfa. Gyimesi, hárompataki, Úz-völgyi csángó imák és ráolvasók. Bp. 2001. 570 lap*

Az új évezred küszöbét átlépve nemcsak a néprajzkutatók, hanem a „szakmától” távolabb állók számára is nyilvánvalóvá lett, hogy a modern világ a legeldugottabb települések hagyományos kultúráját is kikezdi, és hogy a hagyomány „tisztá forrásai” nemsokára mindenütt kiapadnak. Olyan gyors kultúraváltásnak vagyunk tanúi és alanyai, amilyenre az emberiség történetében eddig még nem volt példa.

A kutatás tárgyának lassú megszűnése lehet az egyik oka annak a jelenségnek, hogy az utóbbi évtizedekben, némiképp ellentmondásosnak mondható módon, maga a „szakma” is szemlátomást elfordulni látszik a pusztulásra ítélt hagyományos kultúrjelenségek kutatásától. Vannak olyanok is, akik a hagyományos népi kultúra megsemmisülésének, történeti-válásának tényét sem ismerik el, és azt hangsúlyozzák, hogy a kultúra elemeinek állandó lebomlása, az új elemek beépülése az élő, működő kultúrába mindig is természetes folyamat volt, következőképpen a mindenkor néprajzosoknak nem annyira a pusztuló elemek felleltározásával, hanem az élő jelenségek magyarázatával kell foglalkozniuk, és ez alól a mi korunk sem lehet kivétel.

Egy ilyen történetietlen szemlélet veszélyes voltát, amennyiben belátjuk a korunkat jellemző kultúraváltás (akkulturáció) egyediségét, aligha szükséges ecsetelni. A jelenséget értékelve annyit jegyzünk meg csupán, hogy ez a látványos és erősen ideológiai indítatású elfordulás csak akkor volna tudományelméletileg, -módszertanilag is igazolható, ha a megsemmisülés határára jutott hagyományt a néprajzkutatók már megnyugtató módon feltárták, leírták és időtálló technikai hordozókkal rögzítették volna. Erről azonban nincs szó: éppen az „élő kultúrák” megismerésének hívei érzik és hangoztatják leginkább, hogy az eltűnőfélben lévő, már nem működő vagy csak survival-jelenségként (kultúrscökevényként) megfigyelhető népi világ hajdani valódi életéről igen keveset sikerült megtudnunk. A lassan történelemmé váló népi kultúránkkal azért is foglalkoznunk kellene még, mert az *élő hagyományos világ* megsemmisülése után lassan eltűnőfélben van már a néprajztudomány másik fontos forrása is, ami még hozzásegíthet egy történeti-váló kultúra megértéséhez: a *népi emlékezet*.

Ezek a gondolatok a Szent István Társulatnál megjelent *Aranykertbe' aranyfa* című gyűjteményes folklórkivadvány lapozgatása közben is óhatatlanul felötlenek a népi kultúra iránt érdeklődő olvasóban. A könyv szerzőjének, Takács György Magyarországon élő néprajzkutatónak, aki 1992–1999 között összesen két évet töltött a Csíki-havasok csángó telepein, nevezetesen az általa „Hárompatak” nevezett Kostelek, Gyepece és Magyarcsügés falvakban, valamint az Úz-völgye további kisebb csángó telepein, bejárva egyszermind a Gyimesek vidékét is, sikerült megértenie, majd leírnia azt a vallásos-mágikus-szimbolikus világképet, ami a gyűjtő-

utak során feltárt és most közzétett rendkívül értékes néprajzi anyagot működteti.

Takács György neve a könyv megjelenése előtt sem volt ismeretlen az erdélyi folkloristák körében. A szerző néhány már korábban közzétett tanulmánya, melyek közül kettő a Kriza János Néprajzi Társaság kiadványaiban jelent meg („*Mennyországba' csendítének...*” Hárompataki csángó imák = Pozsony Ferenc (szerk.): *KJNT Évkönyve* 6. 1998. 219–258; „*Hirdesd a számból eredett szent ígét...*” Csángó archaikus népi imák = Czégényi Dóra-Keszeg Vilmos (szerk.): *KJNT Évkönyve* 8. 2000. 195–232), már jelezte azt, hogy a néprajztudomány a Csíki-havasokat járó fiatal kutatótól előbb-utóbb nagyobb szintézisre is számíthat.

Az *Aranykertbe' aranyfa* kétségkívül az utóbbi évek egyik legjelentősebb magyar folklórkivadványa. A kötet az *archaikus népi imádság* és a *ráolvasás* folklórműfajait mutatja be erről a tájegységről a műfajokra vonatkozó egyéb népi tudással együtt. A szöveggözléseket megfelelő filológiai apparátus kíséretében közreadott szakszerű magyarázatok, könyvészeti hivatkozások és fényképek egészítik ki.

A kötet terjedelmes, ugyanakkor rendkívül alapos, mindenre kiterjedő bevezetővel kezdődik, amiben a szerző összefoglalja a Csíki-havasok csángó telepeinek történetét, egyenként igyekezőn rekonstruálni még az ide telepedő nagycsaládok történetét is. A levéltári-szakirodalmi források mellett felhasználja a madéfalvi veszedelem koráig (1764) visszanyúló népi emlékezetet, és így sikerül hiteles és egyszermind rendkívül szuggesztív képet nyújtania a hegyi telepek idemenekült népének gazdasági, társadalmi, etnikai-vallási, nyelvi és mentális viszonyairól. Ez a történeti jellegű fejezet jóval több, mint egy imákat és ráolvasásokat tartalmazó kötet bevezetője, voltaképpen a tájegység hagyományos népi kultúráját feltáró, most újjára indított könyvsorozat bevezetőjeként kell felfognunk. Amint a szerző maga is megjegyzi, a jövőben a terepmunka során rögzített mondák és hiedelmek kiadását is tervezi.

Az utóbbi évtizedben a saját gyűjtésű archaikus népi imádságokat kötetekben közreadó magyar folkloristák kivétel nélkül követték Erdélyi Zsuzsanna *Hegyet hágék, lőtől lépék* című kötetének szöveggözlési elveit. Ez a monumentális gyűjtemény – az előbb 1974-ben Kaposvárott megjelent ún. „kis Hegyet hágék...”-ot az 1976-ban véglegesített ún. „nagy Hegyet hágék...” követte, ami 1978-ban változatlan utánnomásban, míg végül 1999-ben további bővítésekkel jelent meg – valóban iskolát teremtett az archaikus népi imádság műfajának kutatásában: nemcsak a magyar folkloristák gyűjteményeire – Besenczi Sándor, Polner Zoltán, Silling István, Ráduly János, Harangozó Imre, Tánzos Vilmos munkáira – hatott meghatározólag, hanem a Kotula Franciszek által szerkesztett lengyel (*Znaki przeszkosci*. Warszawa 1976) és a Vilko Novak által szerkesztett szlovén (*Slovenske*

Ljudske molitve. Ljubljana 1983) archaikus imagyűjtemények szerkezetét is meghatározta. A folklórtudomány az elmúlt évtizedekben megállapította az újonnan felfedezett középkori eredetű folklórműfaj főbb műfaji jegyeit, körvonalazta a műfaji határokat, felleltározta az archaikus népi ima és a „rokon műfajok” (pl. kántálóénekek, himnuszfordítások, ráolvasások) kontaminációs jelenségeit stb.

Az Erdélyi Zsuzsanna-féle „iskolához” most felsorakozó Takács György kötetének megszerkesztése során követi az előtte járók szövegközlési eljárását: az előadás ritmusa szerint tördelve, értelemszerű központozással, a tájnyelvi ejtést hűen jelölve adja közre előbb az imaszövegeket, majd – „elődeihez” hasonlóan – az imadarabokra vonatkozó adatközlői „háttérinformációkat” is közlésteszti. A közreadott verses és prózai népi szövegeket magyarázatokkal egészíti ki, amelyek feltárják egy-egy hasonló imadarabokból álló szövegcsoporthoz főbb motívumainak szimbolikus jelentését, utalnak a történeti irodalomban és a korábbi gyűjtésekben fellelhető hasonló imaszövegekre, illetve motívumokra, tájékoztatnak az imahasználat körülményeiről, a hagyományozódás lehetőségei újairól és törvényszerűségeiről, a műfaji kontaminációk eseteiről stb. Ezek a kommentárok a legigényesebb szakembert is meggyőzhetik arról, hogy Takács György személyében nemcsak szorgalmas, lelkiismeretes és megbízható gyűjtőt köszönhet a szakma, hanem olyan tudóst is, aki teljes mértékben ismeri a vizsgált tárgyra vonatkozó szakirodalmat, és ezt elemzése során fölényes biztonsággal használni is tudja. A kiadvány egészét szak- és tárgyszerűség, tudományos alaposág jellemzi.

A nagy előd, Erdélyi Zsuzsanna munkássága meghatározó volt a népi archaikus imaműfajhoz tartozó vagy a műfajjal szoros kapcsolatban álló egyéb folklórszövegek (például az *Aranykerthe' aranya* kötet második felében közzétett ráolvasó imádságok) belső tipologizálása tekintetében is. A gyűjtők az elmúlt három évtized folyamán a

felgyűjtött népi imaszövegeket újra meg újra megpróbálták típusokba sorolni, noha már az archaikus apokrif népi ima műfajának 1968-ban történt felfedezése óta nyilvánvaló – ezt maga a felfedező Erdélyi Zsuzsanna is újra meg újra megállapította –, hogy olyan egymásba folyó *egységes szöveg-hagyományról* van itt szó, amelyből rendkívül nehéz az ún. „típusokat” kiszakítani és valamennyire is megbízható tudományossággal körülírni. A folklorisztika – talán a tudományterület mintegy egy évszázados pozitivistá hagyományát követve – mégsem akar lemondani a „klasszikus” tipologizálás igényéről, így az egymásután megjelenő gyűjtemények újra meg újra egyfajta „laza”, egzakt módon meg nem határozható belső tipológiát valósítanak meg. Ez a törekvés Takács Györgyöt is jellemzi, amikor az imaszövegeket szimbolikus központi jelentőségűnek tekintett motívumok köré igyekszik csoportosítani. Szemléletének érdeme ugyanakkor, hogy az imaszövegeket kísérő kommentárokból ismételen rávilágít nemcsak az imamotívumok szimbolikus jelentéseire, hanem e motívumok egymással való összefüggéseire is. Kötetét olvasva meggyőződhetünk arról, hogy az egész archaikus imaanyagot egyetlen összefüggő rendszernek kell tekintenünk. Noha a hatalmas szövegtömegben való rendteremtés során a gyűjtő-szerkesztő látszólag a „lazán dobozoló” tipologizálás elvét követi, mégis állandóan figyel a nagy korpuszon belül jól kitalálható és körülírható képi egységek (motívumok) kapcsolódási törvényszerűségeinek feltárására. Alapos tehermunkája és széles körű olvasottsága révén eljutott arra a felismerésre, hogy mivel a vizsgált műfaj szövegkapcsolódási elvei, törvényszerűségei egy szimbolikus vallásos-mágikus logika (világkép) működésének eredményeként alakultak ki, így csak egy erre alapuló rendszerzés tarthatja tiszteletben a műfaj belső szimbolikus logikáját, ami az imaműfaj máig tartó fennmaradásának is az alapja.

Tánczos Vilmos

A téli ünnepkör szokásai a Kriza János Néprajzi Társaság újabb kiadványaiban

Borbély Éva: Cenzúrázott bolondünnep. Farsangolás Bázalben. Kolozsvár 2001. 104 lap;

Nagy István: Hopp Istók, jó estét... Szatmári betlehemesek. Kolozsvár 2001. 146 lap

2001-ben a Kriza János Néprajzi Társaság két téli szokásjelenséggel kapcsolatos művet jelentetett meg: Borbély Éva *Cenzúrázott bolondünnep* és Nagy István *Hopp Istók, jó estét... című munkáját.*

Az erdélyi hagyományos paraszti társadalmakban a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó, többszereplős vallásos-dramatikus népszokásnak két formája ismeretes: a betlehemes és a bábtáncoltató. A hajdani Szatmár vármegye romániai részén mindkét szokás megtalálható. Nagy István ezeket szánta bemutatásra. A *Hopp Istók, jó estét... forráskiadványként* íródott, a szövegtömeg gerincét az 1992–1994 között Szatmárnémetiben tartott Betlehemes Találkozó anyaga képezi. Ehhez csatolja a szerző egyéni gyűjtéseit. A gyűjteményes kötet inkább a szövegek közreadására törekszik, és csak olyan mértékben vállalkozik a szokás elméleti kérdéseinek fejtegeté-

sére, amennyiben a betlehemes etnikai, vallási formáinak leírása megkívánja. A szerzői szándék folklorizmustól ihletett. Nagy István munkájával a drámapedagógiai, iskolai, vallásos, hittani mozgalmakat kívánta segíteni.

Szerkezetileg a kiadvány két nagy részre osztható. Az első inkább elméleti, tartalmazza a szatmári betlehemes történeti áttekintését, ezt követi a háromnyelvű és numerikus fotóanyagot felsorakoztató adattár. A szerző röviden, tömören válaszolja a szokás kialakulásának és terjedésének történetét. Megtudjuk, hogy a téli napforduló a római szaturnáliákig és a perzsa pogány ünnepekig vezethető vissza. A keresztény egyház beépítette a szertartásba a pogány elemeket, így a középkorban a betlehemes a liturgia részeként szerepelt. A 13. századtól a misztériumjáték különvált az egyháztól, önálló életre kelt, és profán népies elemekkel telítődött. A magyarság-

nál a 16–17. században jelent meg, terjesztésében az iskolai színjátszásnak és a legényszervezeteknek volt nagy szerepük.

A szerző a rövid történeti áttekintés után oly módon tér rá a szatmári szokásanyag tárgyalására, hogy külön-külön fejezetet szán a betlehemes játéknak és a báltáncoltató betlehemesnek, valamint ezek variánsának. Mivel Nagy István egy folklorizmusjelenség (a szatmári találkozó) szövegekörpuzsát közli, ezért a kötet csak homogén, azaz műfaj, tartalom, előadásmód szempontjából jól elkülöníthető szövegváltozatokkal foglalkozik. A betlehemes játékokat tematikájuk és motívumkincsük alapján kategorizálja, minden játéktípust hozzárendel egy etnikumhoz, majd egyenként mutatja be őket. A szerző szerint a szokáselemeket fejlődésük során rengeteg kölcsönhatás érte, motívumkincsük változott, színesebbé vált.

Nagy István érdemének tekinthető, hogy összehasonlító vizsgálata által az etnikus érintkezéseket, a kölcsönhatásokat keresi. A motívumvándorlásokat, az analógiákat, átvételeket mindig a megfelelő magyar, román és sváb szövegrészek közlésével támasztja alá. Megállapítja, hogy a magyar folklórban az Öreg, a románban Heródes áll a játék középpontjában, és a román szokásemény tárgyi kellékei között nem szerepel a betlehemes. A szerző különös érdeklődéssel vizsgálja a szokáselemek rétegzettségét, a bibliai születéstörténet népi rétegeit is, amelyek a humor fő forrásaiként szolgálnak. A betlehemezés másik vonása a teatralitás, ezért az előadás tere, szövege, szereplői, a mozgás, az öltözet pontosan kodifikált.

A könyv nemcsak szövegeket közöl, hanem tájékoztat arról is, hogy hol a helye a betlehemezésnek az adventi várakozásban, milyen előkészületeket igényel, milyen tényezők határozzák meg a betlehemes csoportok alakulását. Az utolsó fejezet a szokás funkcióváltóságát, a komponensek átminősülését árnyalja. A kiadvány a hagyományosnak tartott elemek felmutatásával a megőrzés folyamatát tünteti fel értékesnek. „Egy betlehemes játékot ebből a környezetből kiragadni és mint egy irodalmi alkotást vizsgálni lehetetlen és célszerűtlen, hiszen számtalan helyi tényező, közösségi elvárás határozza meg a játékok sikerét.” (25.) A *Hopp Istók, jó estét...* szerzője munkájában önmagát cáfolja meg. Nagy István eredetiségre törekszik, viszont a kijelölt értékörzési irány ellenére a betlehemeset idegen kontextusban, színpadra vitt formájában közli. A karácsonyi szokást elszakítja keletkezési helyétől, idejétől, körülményeitől, ezáltal a folklóralkotás lényegi sajátosságait (a közösségi jelleget, alkalmosságát, anonimitást) szünteti meg. Többször is hivatkozik saját gyűjtésére, de egyéni kutatási eredményei a kiadvány latens adatainak bizonyulnak, és hiányérzettel hagyják az olvasót.

Borbély Éva munkája tematikusan érintkezik Nagy István könyvével, de a *Cenzúrázott boldondünnep* teljesen más közegbe helyezi a hagyományos ünnepet. Hogyan épül be egy archaikus szokás a modern társadalomba, és hogyan válhat egy közösség életének, kultúrájának legfontosabb identitásjelzőjévé? A szerző ezekre az elméleti kérdésekre keresi a választ.

Az erdélyi néprajzi szakirodalomban kevés a nyugat-európai szokáseményekről készült leírás, feldolgozás, ezért Borbély Éva kérdésfelvetése, kutatási területe újszerű törekvést képvisel. A könyv a világ egyetlen nagyméretű protestáns farsangjával foglalkozik, a szokásemény teljességre törekvő bemutatásával, értelmezésével próbálkozik. A svájci farsang is, mint minden szokásvariáns, meghatározott közösségi igényre adott válaszreakció, amelyet a bázeli társadalom megfelelő alkalomkor hív életre. Nem választható el éltető közegétől, mert a svájci város keresztmetszetét, kapcsolathálózatát, értékrendjét, intézményrendszerét tükrözi. A szerző ezt a módszertani elvet tartja szem előtt az ünnep strukturális rendszerének bemutatásánál.

Bázel földrajzi helyzetéből fakadó multikulturális jellege a farsangot az idegenség iránti tolerancia és a hagyományba való zárkózás kettőssége alapján szervezi. A kettősség egyik lényeges sajátossága, hogy a farsangot a bázeli civil önszerveződés formái, „a klikkek” szervezik. Az ünnep konfliktusmentes lefolyását a szereprendszer árnyalása, a szerepek határának, tartalmának precíz meghatározása biztosítja. Borbély Éva hatékonyan felismeri az egyletekként működő szervezetek funkcióját, a szokásrendszer alakításában játszott szerepét. Ezért taglalja részletesen a „klikkek”, a Farsangi Bizottság társadalmi jellemzőit, a szervezőknek a látvány megteremtése érdekében végzett munkáját. Az ünnep szimbolikus kezdetét a farsangi bizottság jelzi azáltal, hogy megjeleníti a város kereskedelmi egységeiben a farsang identitását meghatározó tárgyi kellékeket: jelvényeket, maszkokat, jelmezeket, műsorfüzeteket. Ugyancsak a bizottság hatáskörébe tartozik az ünnepi időszak törvényeinek megfogalmazása, a finanszírozás, a rendfenntartás és a produkciók értékelése. A farsang szinkretikus esemény: viseletből, zenéből, dalokból, gasztronómiai elemekből, nyelvi kódokból épül fel. A szerző egyenként taglalja a fenti szokásösszetevőket, és ezeket igyekszik változásokban a mögöttük húzódó gondolati tartalmakkal bemutatni. Példaként: a bázeli maszk abban különbözik a hagyományos álarctól, hogy specialista készíti, készítése művészetnek számít, és kereskedelmi forgalma meghatározott úton halad. A zenei elemek a svájci farsangi felvonulás elmaradhatatlan, egyedülálló kellékei. Az esemény túlszervezettségére vall az is, hogy a zenei ismereteket az aktív résztvevők speciális iskolákban sajátítják el. Borbély Éva színes fotóanyaggal dokumentálja az ünnep tárgyi kódjait, így a különleges jelmezek, dobok, lámpák élményközelivé teszik az eseményt. A szokást a megszokottól, köznapitól eltérő, parodisztikus iratok, gúnyversek jellemzik. A szerző néhány gúnyirat magyarra fordított változatával kívánja példázni az ünnep köznapitól eltérő verbális kódját.

A szokásösszetevők ábrázolása után újabb strukturális egység következik: az 1996-os bázeli farsang forgatókönyvének ismertetése. A farsang lineáris jellegű népszokás, ezért a legreprezentatívabb szokáscelemekénei közé tartozik a zárt körű, látványos, demonstratív felvonulás és az éjszakai paródiák előadása. Másik fontos jellegzetessége, hogy a farsang nemre, társadalmi pozícióra, generációs különbségre való tekintettel meghatáro-

zott szerepeket, cselekvési teret ír elő. A bázeli nők csaknem egyenrangú résztvevői a farsangnak, megkülönböztetés nélkül dobolhatnak, pikolózhatnak, viszont a szerző rávilágít arra is, hogy régen kizárólag maskulin jellegű volt az ünneplés, és ma is vannak olyan „klikkek”, amelyek nem tűrik a női tagokat.

A rendezvényen a teljes lokális közösség minden generációja részt vesz, így a gyerekek is. A könyv a bázeli gyerekfarsangról is tartalmaz adatokat: a formai keretek itt is megmaradnak, viszont az aktív szereplők kicserélődnek. Az utolsó rész képezi a bázeli farsangi szokások jellegzetességének sűrített, informatív összefoglalását. Ez a rész olyan különálló, tömör egész, hogy akár önmagában is megállná a helyét.

A könyv végén az olvasóban felvetődik az a módszertani kérdés, hogy a bázeli farsang lokális esemény-e vagy kívülállóknak szánt reprezentáció. A farsang a város legfontosabb összetársadalmi ünnepe, idegen elemeknek nincs helye benne. A turisták számára attrakció a szokáscselekmények alakulása, kimenetele, de a néző szerepéből soha nem kerülhetnek aktív funkcióba. A *Cenzúrázott bolondünnep* szerzője egyértelműen ráérez a bázeli farsang lényegi sajátosságára: a kettősségek teremtettségére.

A történeti változások, az esemény közel hétszáz éves kontinuitása eredményezte a farsangi és karneváli elemek sajátos ötvöződését, ezért Borbély Éva szükség-szerűnek tartja a könyv végén a fogalomtisztázást. A szokásemény farsangi időponthoz kötődik, böjti ételek

fogyasztása jellemzi, de mégsem beszélhetünk farsangi szokáskörörről, mert csupán három nap cselekménysorát foglalja magában. A hétköznapi élettől eltérő viselkedésmód karneváli hangulatra vall, viszont a szexualitás, testiség terén alkalmazott cenzúra összeegyeztethetetlen a karneváli világszemlélettel. Borbély Éva több helyen is a farsangi maskarázás központi irányítását hangsúlyozza, néhol humorosan említi, hogy a svájciaknak éppen csak az időjárást kellene megrendelniük. Pozsony Ferenc szerint (*Az erdélyi szászok jelesnapi szokásai*. 1997. 249) minden szokás meghatározott szerepeket, funkciókat és cselekvési stratégiákat alakít ki. Vajon a farsang szervezi-e a résztvevők mozgásterét, viselkedési normáit, vagy a bázelieliek organizálási képessége metafolyamatként írja elő a farsangi szokást?

A *Cenzúrázott bolondünnep* figyelemre méltó kiadvány, viszont érdemes lett volna részletesen kifejteni a szokás megélését, befogadását, hogy milyen élményt nyújt a résztvevők számára. A farsang történetét vázoló rész is elég szűkszavú, listajellegű. A hiányosságok talán abból fakadnak, amit egy svájci újságíró frappánsan így fogalmazott meg: „A legrosszabb, ami egy farsangolóval történhet a bázeli farsangban, az, hogy nem bázeli.”

A Kriza János Néprajzi Társaság ismertetett két kiadványa a folklorizmus jelenségek irodalmához csatlakozik, ezt a témakört gazdagítja.

Gazda Andrea

Esszék a művészetfilozófia horizontján

Gregus Zoltán: Közéltésben (Művészetfilozófiai esszék). Komp-Press Baráti Társaság. Ariadne könyvek. Kolozsvár 2002. 268 lap

Gregus Zoltán esszékötete nemcsak az, ami, hanem vállalásából fakadóan ennek homlokegyenest ellentéte is, távolodás. Sikeres közéltés a műalkotások és művészetfilozófiai kérdések alkotó-elemző megértése felé, és távolodás a hagyományos esztétika végvidékeitől értékítéletekben, az elemzés gyakorlatában és a megértésre kiválasztott műalkotások milétében egyaránt. Ebben a filozófiai-esztétikai ingajaratban régi és új között Heidegger kérdésfeltevéseihez igazodik, akkor is, amikor a művészetfilozófia mai alkalmazási lehetőségeit vizsgálja, és akkor is, amikor ő maga végez ilyen irányú vizsgálatokat a jelenkori művészet példaképein. Bár mesteréről megállapítja, hogy „Heidegger esetében már nem beszélhetünk »esztétikáról« vagy »művészetfilozófiáról«, hanem csak egy sajátos gondolkodásról, amely a lét (el)gondolásának perspektívájából gondolkodik a művészetéről” (122), mégsem mond le arról, hogy ő maga ne gyakorolná a művészet bölcséleti tudományát, hanem éppen ellenkezőleg, e tudomány mai igényeit tekintetbe véve igenis esztétikát ír, mégpedig termékeny gondolatokkal feltöltött esztétikát.

Címül választott mozgékony jelképe – *közéltésben* – egyaránt jelentéskörébe illeszti a heideggeri *Lét és idő*, valamint a *Bevezetés a metafizikába* alapkategóriáit, mint a *jelenvalólét*, az *elfedettséget*, a *látható* a *láthatatlanban*,

a *létfeledés* vagy a *kitüntettség*, a *gond*, illetve a *fecsegés mint a gyökértelenített jelenvalólét-megértés létmódja*. Kiderül, hogy eme fogalmak ismerete szerzőnknél több befogadott ismeretnél: reflektált ismeret, amely bizonyít. Azt bizonyítja, hogy egy összefüggő filozófiai rendszer továbbgondolása nem kötelez szatelitszóródásra mai gondolkodó világegyetemünkben, még e világegyetem fenyegető tágulása ellenére sem, hanem igencsak megelégszik e filozófiai rendszer oly módú transzcendálásaival, amelyek nem tarkítják el az eredeti kérdésfeltevéseket, hanem ezek megőrzött fényében bíznak egy továbblátás tisztaságában.

Ilyen továbblátás igénye teszi, hogy a tanulmányok mindenike paradox módon viszonyul a benne rejlő gazdag és sokoldalú dokumentáció tartalmához. A *Közéltésben* létmódbeli paradoxonát egy rétegzett tagadás rejti, ami a megidézett könyvészet *értésének megértése* és a heideggeri *mintához való vonzódás ellenőrzése* között neszeve leplezi le önmagát szerzőnknek végül is ez utóbbi forrás gondolatok melletti döntésében.

Saját gondolkodási rendszerének viszonylagos önállósága a már említett *gond*-fogalom reflexiójából fakad, és e reflexió során kialakított dacos ellenkezésből. Így a *gond* heideggeri gondolása, ez „az önmagát-előző lét, mely szerint a jelenvalólét létében már mindenkor meg-

előzi önmagát” (Martin Heidegger: *Lét és idő*. Bp. 2001. 225), Gregust szembenállásokra készíti az elméletekkel, de magával a mintával is. A megelőzöttséget kutató ellenkezés jelenik meg például „a jelenlét és logocentrizmus metafizikáját illető heideggeri szituáció kétértelműségé”-nek, a nagy német gondolkodó 1934–35-ös „fordulatának” *előtte és utána* megítélésében, valamint ezeknek az ambivalenciáknak a művészetek világára vezetett egységes értelmezésében (156).

Önmagát felülbírlva írja: „mint ismeretes, a képeknek két története van, egy, amely a művészetben rajzolódik ki, folyton fölülírva önmagát a műalkotások egymással történő feleselése által, és egy másik, amely az előbbi tematizálандó, az elméleti szövegekben adódik. A kettő közti viszony, amely végső soron visszavezethető a kép és fogalom szembenállóságára, termékeny feszültséget rejt magában, ha felismerjük, hogy mindkettő rá van szorulva a másik közbeszólására. Néhány próbálkozásomtól eltekintve, én ezen utóbbihoz tudok hozzászólni, annak tudatában persze, hogy minden kísérletezés csak közelítés marad, hogy a művészet mindig egy olyan túlhatalmat képvisel, amely ellenáll a »végső« megalapozásnak vagy fogalmi tematizációnak” (5). Jóllehet az elmélet és a gyakorlat reflexív összetevéseiben *kép és képiség története* fölött elemzései sikerességét elsősorban az elméleti oldal vizsgálatában véli elérni, Gregus esszéi tanulmányokká minősülnek akkor is, amikor elméleti továbbgondolásait konkrét műelemzésekre vetíti ki. Filmstúdiumai, *Az áttételek játéka avagy a tisztánlátás melankóliája a Werckmeister-harmóniakról* (Krasznahorkai László *Az ellenállás melankóliája* c. regénye alapján rendezte Krasznahorkai László és Tarr Béla. 1997–2000), és *Az eszkatologikus képiség Tarkovszkij filmjeiben* (*Stalker, Áldozathozatal, Tükör*) a kifejezőeszközök – kamerák állászegei, képi alapformák – vizsgálatától el egészen a rejtőzködő üzenetek kutatásáig meggyőzően igazolják a szerző gyakorlati esztétikai érzékét a műalkotások megértésében.

Elemzései során gondolatrendszerét új fogalmak, kifejezések bevezetésével gazdagítja, például a *kép megakasztása* metaforájával. „A *kép megakasztása* kifejezéssel egy mozgóképes közegben látszólag a kép megállítása történik utalás, de nem a statikusság, hanem a megjelenőnek (és leánykoltjának) az elidőzésben történő teret és időt hagyás/adás értelmében” (8). „Ennek sajátos filmbeli megoldásait járja körül az elemzés, rámutatva a kameraállások és fényképezések által adódó sajátos képi szerkesztéseknek sokszor a cselekmény »ellenében« működő szerepére, amikor a képiség ellenáll a dramatikus cselekményben való feloldásnak, miközben természetesen felvállalja a narrációt is, továbbblendítve az eseményeket” (9).

Máskor a heideggeri filozófia fogalmaköréből merít a konkrét analízis lefolytatására. Így Tarkovszkij üzenetét a *pillanat és a halálhoz viszonyuló tulajdonképpeni lét* jelentésköreinek ütköztetéseivel magyarázza: „...a végső dolgokról (eszkaton) való beszéd nem más, mint egy végső párbeszéd a vég-telenségről [...] az örökkévalóság és pillanatnyiség ütköztetése az immanencia és transzcendencia két teljesen elütő horizontján” (30–31). Úgy-

szintén a kép és a képiség *versus* kép és fogalom kereszt-tüzeiben hasonlítja össze és különíti el a reklámképet a művészi képtől, illetve a divatosat a festőtől. Amikor a képek, jelképek, fogalmak, zenei expressziók világában elidőz, néha úgy tűnik, mintha a kép jelentéskörét kizárólag a *láthatóság* szintjén érné tetten. Például Szentkuthy regényével kapcsolatosan írja: „a fikcionálás aktusát – mint metamorfózist és határszegést – a *metafora* és *ekphraszisz* alakzataiban vizsgáljuk, eljutva az imaginárius *szöveg-kép* fenomenéjéig”, majd alább hozzáteszi, „a *Prae*-ben egy olyan határátlépésnek is ki van téve a nyelv, amelyben a *képiséghez* közelít” (*A fikcionálás önreflexiói. Közelítés Szentkuthy Miklós Prae című művéhez*. 166–167. Kiemelés tőlem – A. I.). De hát, kérdezzük, el lehet-e választani a nyelvi metaforát vagy általában a retorikai alakzatokat a képiségtől? Mindezek vajon nem az érzékileg letapogatható, hallható vagy éppen szinesztéziás jelentést konkretizáló *audiovizuális-taktilis képiség* vonalán jutnak el mihozzánk? Ezekhez a ritka lehatároláshoz tartozik a zene képiségének a felejtése is: „Bár a zene is a megjelenítés formája, *atematikus formájában* a folytonos létesülésből, kibomlásból eredeztethető egy analógiás viszonyban, anélkül hogy eredetét képes lenne megjeleníteni. Amit a zene megjelenít (*mint a saját tárgyát képező »akarata«-ot*), az már képzetek által rögzített: a »kedv- és viszolygásérzetek« alaphangoltsága, ami mentén világunk körvonalazódik” (114–115. Kiemelések tőlem – A. I.). Az *atematikusnak* schopenhaueri áthallása helyett inkább a *maradandó tárgyiség hiányának* hegeli rezonanciáját véljük itt hitelesebben csengőnek, hiszen a zene éppen tűnékenysége által válik azzá, ami, a *kedély művészetévé*. Am Gregus Zoltán elemzéseinek varázsát egyáltalán nem csökkenti e fenti kérdőjelek felvetődése, pusztán a *kérdés* és a *talán más* nyüzsgését hozta magával. Mert a már említett forrásművek beható ismerete és alkotó továbbgondolása meg a következetes kutatói magatartás, amely a források forrásának a felkeresésére irányul, kellően bizonyítja a bemutatott esszék hitelességét.

Találkozása Nietzschével, a *dionüszosi* és az *apollóni* episztemék bemutatása kétszeresen is ilyen felkeresésnek bizonyult: egyfelől a heideggeri megidőzés jegyében, másfelől a kétféle olvasatot elváró *Tragédia születésének* megértésében, a publikált szöveg és a közlésből kihagyott jegyzetanyag termékeny összetevésében. „A dionüszosi igazság más értelemben az, mint az apollóni hazugság/ámítás. Nincs egy semleges köztes terület, ahol e két erő szembeállítható egymással az igazság tekintetében [...] inkább a nem rögzíthető létesülés (dionüszosi) és annak megjelenítése/rögzítése (apollóni) mentén kell elgondolni az apollóni és dionüszosi viszonyt” (*A „megváltó” képe. Wagner méltatása a Tragédia születésében* 114–115).

Ezek a konfrontációk a művészetfilozófiai kérdések mai feltevéseiben, valamint a heideggeri szövegek esztétikai közelítéseinek megvilágításában érik el csúcspontjukat: a láthatatlan tetten éréséről a láthatóvá tétel művészi közegében, az idő horizontjának kitüntettségéről a képiség önfelejtő *versus* önértékelő felfejtésében. Például a *reklámkép–művészi kép* viszonyrendjének feszültségét

így foglalja össze: „a média képei az élvezet azon formáit szolgálják, amelyekben az önfelettség (tehát világleletesség) és a szórakoztató időtöltés (üres idő) dominál, szemben a művészetnek minősülő képekkel, ahol a gyönyör a teher alá helyezésből (világunkkal és a sajátjal szembekeverülő önértelmezésből) és az időt adó odafordulásból (betöltött idő) adódik” (47).

A *divatos* és a *posztmodern* kérdéskörét szervesen kapcsolja a fenti összevetések logikai rendjeivel. „Problémáságukra” kétszer is kitér, gyakorlati és elméleti síkon egyaránt. Kiemeli a posztmodern-fogalom alaptalanságát és feneketlenségét a divatos irányzatokra vonatkoztatott meghatározás-kísérletekben (67). Hegel megjegyzése az összetett fogalmak ellentmondásosságáról sejlik fel a *poszt* és a *modern* szembeállításában is. „A lineáris fejlődéseszményen belül helyezkedve, a »modern« már mindig is *kint* érzi magát, egy folytonos *poszt*-ba lépve, amit akár egy *modern-poszt-modern*-nek is nevezhetnénk, hogy Cl. Karmouch kifejezésével éljek: posztmodern nincs, mivel már minden modern poszt – hozzáténném: amennyiben az *előttiség* és *utániség* horizontján belül tekintjük” (77). Ugyanakkor a posztmodernnek minősülő fragmentumtudat mai jelenlétét emeli ki a hermeneutikai közelítések esztétikai gyakorlatában.

Orbán Gyöngyi a hermeneutikai dialógus poétikáját szorgalmazó *Igéret kertje* című munkáját éppen azért méltatja, mert „képes *felmutatni* egy olyan horizontot, amelyben ezek a különálló fragmentumok elnyerik együtvértartozásukat a műalkotás *önkitaljesítő* létmódjában” (256). A példák hitelességének és kitüntettségének vizsgálata során kötetzáró esszéjében kérdez rá a művészetfilozófia mai létmódjára: „Ha az alkalmazott filozófiát nem akképpen gondoljuk el, hogy annak vegytiszta formájától elütő területen próbál terjeszkedni és érvényt szerezni magának, hanem ezen végső dolgokat igyekszik tematizálni egy filozófiai diskurzusban, akkor a művészetfilozófia legsajátabb lehetősége sem lehet más, mint újrafelvétele (egy más diskurzusban történő tematizálása) a művészet által feladottaknak” (267–268).

A *Közelítésben* esszéi arról győznek meg, hogy írójuk a lehetséges elemző permutációk között a *modern* és *hagyományos* műalkotások együttlétében, valamint a *régi* és az *új* elemző eszközök mai alkalmazásában a *modern művészet jelenkori analitikája* mellett döntött. És sikerrel. Kívánjuk, hogy döntése időszerezését újabb és újabb eredményekkel gazdagítsa a műalkotás létmódjának esztétikai továbbvizsgálatában.

Angi István

A filozófiai módszerprobléma aktualitása

Szemponatok a filozófiai módszerprobléma vizsgálatához. Kolozsvár 2002. 112 lap

A Veress Károly szerkesztésében megjelent tanulmánykötet a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Filozófia Tanszékének magyar tagozatán szerveződött kutatócsoport írásait tartalmazza, egyetemi oktatók (Király V. István, Veress Károly, Gál László) és hallgatók (Kovács Barna, Tamás Dénes, Dávid István, Tigán Loránd, Bóné Ferenc, Parászka Boróka, Isán István Csongor, Nagy Erika) közös tudományos vállalkozásának első lépéseként.

A választott téma a módszerprobléma, kitűzött céljuk újból előtérbe állítani, régi és új szempontok alapján megvizsgálni „a módszer, a filozófia művelése és az alapvető emberi létproblémák közötti szerves összefüggéseket” (Veress Károly: *Előszó*). A különböző megközelítési módokat, beállítódásokat (alkalmazott filozófia, hermeneutikai, fenomenológiai, politikai filozófiai, logikai) tükröző tanulmányok változatos kérdésselvetéseikkel meggyőzhetik az olvasót arról, hogy a filozófiai módszerprobléma élő, aktuális.

Amint a filozófiai problémák tematizálásakor gyakran előfordul, a módszer problémájával kapcsolatos vizsgálódások esetében is, a kötet szerzői a filozófiatörténet kiemelkedő alakjait (Parmenidészről Derridáig) hívják meg/idezik fel közös beszélgetésekre, melyekben ezúttal mintegy a kötet szerzőinek kérdéseire válaszolnak. Leggyakrabban Gadamer, Heidegger és Descartes jut szóhoz.

Az első tanulmány, Király V. István (*Útkeresés és témákkal való találkozás. Az alkalmazott filozófiai tematizálás „módszerbeli” lehetőség-értelmeiről* című írása, mely bővelkedik etimológiai fejtegetésekben, né-

hány filozófiai alapfogalmat (pl. a módszer, a probléma, a téma, a kategória, a filozófiai kérdés fogalmát) jár körül. Mindeközben megtudhatjuk, hogy mi köze van a halászatnak, vadászatnak a filozófiához. Sok. Mindenikben fontos az útkeresés, úttörés (methodosz), a nyomok fürkészése, a becserkészség, az akadályok elhárítása. A tanulmánynak a filozófiai módszerproblémával kapcsolatos végkövetkeztetése: „Minden *módszertani* reflexió a filozofálás értelméről és mibenlétéről kérdez végül is újra, de a kérdés megtanulásának, illetve kérdéses meglátásának bizonyára ezután sem lesz/lehet *módszere*” (21).

Veress Károly *A módszerprobléma hermeneutikai megvilágításban* című tanulmánya felhívja a figyelmet a modern módszeresség belső ellentmondásosságára. „Miközben előtérbe állítja a módszer meghatározó szerepét, egyúttal el is rejti annak tulajdonképpeni lényegét; miközben egy előfeltételezett módszer nézőpontjából igyekszik feltárni a módszeresség s vele együtt a racionalitás és racionalizálhatóság lehetőségeit és megvonni ezek határait, nem látja be kellőképpen magának az előfeltételezett módszernek a lehetőségfeltételeit és határait. Ily módon a modernitás európai kultúrájára jellemző módszertani tudat legalább annyira, amennyire felmutatja, el is rejti a módszerproblémát” (22). Mi következhet hát? A továbblépés: a kritika és a módszerprobléma teljes felvállalása. Ezen az úton két filozófus válik fontossá: Hans-Georg Gadamer és Paul Feyerabend. Feyerabend megállapítása az, hogy a módszeres rend irracionális alapokon nyugszik. Az alternatív egyéni törekvésekben a

módszeres racionalitás korlátai lepleződnek le. A gadameri hermeneutika szerint az alapvető emberi helyzetek eleve rendezetteként tárulnak fel, és ezen alapul a módszeresen felépíthető rend. A tanulmány szerzője által is felvállalt hermeneutikai megközelítésben a módszer képesség: techné és phronészisz egyben.

Hermeneutikai kérdésfelvetésekkel találkozunk még Tamás Dénes (*A hermeneutika értelme a Lét és időben*), Dávid István (*Módszer és diszpozíció*), Rigán Loránd (*Hermeneutika és nyelv a technika korában*), Bóné Ferenc (*Értekezés a módszerről...*) tanulmányában. Egy recenzió nem vállalhatja fel mindezen tanulmányok érdemleges bemutatását, itt csupán hangsúlyozni szeretném a kérdések megfogalmazásának merészségét, fontosságát, továbbgondolhatóságát. Alkalmazható-e a hermeneutika? A megértés a szellemtudományok módszere-e? A filozófiai nyelv mennyiben mondja ki a létet? Csak annyiban, amennyiben költői? Milyen viszony van a lét kérdése és a hermeneutika értelme között? Maradnak kérdések, születnek új kérdések. Végül is ez a hermeneutika s végső soron a filozófia feladata: megfelelően feltenni a kérdést (Heidegger).

A fenomenológia irányából közelítő Kovács Barna tanulmány (*Az „eretnek” módszer*) egyik főszereplője nyilván Husserl, a másik meg Heidegger, a Husserlrel radikálisan szembeforduló tanítvány. „A fenomenológiai is út, mely elvezet valami elé és hagyja, hogy magát megmutassa az, amihez elvezetett” (Heidegger). A filozófiában csak utak vannak – Heidegger szerint –, a tudományban csak módszerek.

Isán István Csongor (*Két írás a módszerről*) két igazságfelfogást tekint át. Tanulmányának első részében a legjelentősebb ókori gondolkodókat osztja két csoportra aszerint, hogy konstruktív vagy dekonstruktív módszerűeknek tekinthetők (Parmenidész, Arisztotelész, Euklei-

dész, illetve Hérakleitosz, Platón). A tanulmány második része egy konstruktív módszer alapjait vizsgálja.

A kötet két tanulmánya különös figyelmet érdemel, főként témaválasztásuk aktualitása miatt. Egyik Parászka Boróka *A politikai filozófia arcai* című írása, melyben a szerző a politikai filozófia módszertani lehetőségeit, a gyakorlat filozófiai jelentőségét gondolja át. Vizsgálódásai során a liberális normatív politikai filozófia kritikájának lehetőségeire is kitér. A tanulmány kiemeli a politikai nyelv- és fogalomhasználat vizsgálatának fontosságát, és jelzi a politikai filozófiában beálló (hermeneutikai? és antropológiai) fordulatot. A másik tanulmány a Gál László és Nagy Erika szerzőpáros írása: *A kisebbségi nyelv közigazgatásban való használatával kapcsolatos előirásjavaslatok deontikus-logikai megközelítése*. A deontikus-logikai megközelítés lehetővé teszi erkölcsi és jogi kérdések kezelését. A tanulmányt a kisebbségi jogokkal kapcsolatos megfogalmazások érdeklik, pontosabban a közigazgatásban való kisebbségi nyelvhasználat jogát vizsgálják. A deontikus logika (megengedés)törvényei alapján a szerzők olyan konzisztenciát mutatnak ki, amely szerint a jogi kérdés megoldható a kisebbségek javára, anélkül hogy a többség veszítené. Ezzel a tanulmány szerzői bemutatják, hogy a deontikus logika sikeresen alkalmazható az érvelésben, akár a politikai térben is.

A *Szemponatok a filozófiai módszerprobléma vizsgálatához* című kötetet kitűnő német nyelvű összefoglalók zárják (Gáll Izabella fordításában). Meglátásunk szerint mindenképpen hasznos volna, ha a tanulmánykötet románul vagy valamilyen világnyelven is megjelenhetne. Gratulálunk a szerzőknek, várjuk a folytatást!

Kerekes Erzsébet

Forrásértékű műről sohasem túl késő

Dénes Wildner: Ortslexikon der ehemaligen Gebiete des historischen Ungarns.

Bearbeitet von Ralf Thomas Göllner. I–II. München 1996–1998. (= Studia Hungarica 44. – Schriften des Ungarischen Instituts München. Hrsg. Horst Glassl, Ekkehard Völkl, Edgar Hösch)

Mármint sohasem túl késő írni ilyesmiről. És nem felesleges.

De miről is van szó?

Az előbb ismertetett könyv már néhány éve megjelent, de tudtommal eddig nem írtak róla. Úgy látszik, néha ez a sorsa a legfontosabb és legszükségesebb forrásmunkáknak. Nekem is csak az alkalom adta a kezembe a könyvet – úgy tűnik, ilyen szerencsés alkalmak éltetik a legjobb „fogásokat” –, de így meggyőződhettem arról, mennyire elengedhetetlenül szükséges mindenkinek, aki helynév-, esetleg forráskutatásnál összehasonlító munkát kell hogy végezzen. Persze nem „mellbevágóan” értelmező, de annál inkább – és még értelmező jellegű dolgozatokhoz is szükséges – megkerülhetetlen, forrásértékű kiadványról van szó.

Szerzője (aki feltehetően hosszú ideig tartó nehéz munkával gyűjtötte össze az anyagot), valamint a helynévnyvtár igen hozzáértő, pragmatikus feldolgozója és

kiadója egy ma különös érzékenységgel észlelt hiányszámból indul ki, éspedig abból, hogy az első világháború utáni politikai-adminisztratív változások (mármint az ún. „utódállamok” létrehozása) következtében hovatovább feledésbe merülnek a régi magyar helységnevek, azaz főleg az újabb kutatónemzedékeknek nehéz lesz ezeket a mai, 1918 után kialakult „utódállamokba” iktatni, tehát azonosítani a kettőt. Márpedig enélkül kutatni ma nem lehet. Tudnunk kell, hol vannak a régebbi történelmi forrásokban magyar nevükön említett helységek, s vajon ezeket ma hogyan hívják. (Különösen fontos ez nekünk, romániaiaknak, itt ugyanis sajnos nem mindegyik helység őrzi meg két- vagy esetleg háromnyelvű nevét.) Márpedig ez is a mindenkori adatközlő és adatfeldolgozó szakember pontosságához, munkájának megbízhatóságához tartozik.

Wildner Dénes munkássága nemcsak a helységnevkutatás és -pontosítás terén időtálló; számos hasonló

jellegű (népszámszámítási) dolgozata és könyve főként a 19–20. század társadalom- és etnikumtörténetének élenjáró szakértőjeként rögzíti nevét. Kár, nagy veszteség, hogy e munkásságot nem ismerik kellőképpen.

A kísérőszövegében kétnyelvű (német, magyar) két kötet lényege: az első az 1918 előtti magyar megyék földrajzi rendjében ismerteti a régi magyar nyelvű helységneveket, s minden esetben utal arra, hol található ezek a második kötetben. Emez pedig ugyanazt a helységnévanyagot párhuzamosítja a mai névvel. Megtaláljuk itt a történeti német, a mai osztrák, lengyel, román, orosz, rutén, szlovák, délszláv, ukrán s a ma is magyarországinak maradt helységneveket. Térképek egészítik ki a szöveget, sajnos ezeken és a szövegben nem tüntetik fel a mai „utódállami” adminisztratív elnevezést (osztrák,

román, szlovák stb. megye- vagy járásneveket). Ennek ellenére (s a gazdag könyvtári felhozatalból válogatva) nagyon is használható a Wildner–Göllner-könyv. (Külön elismerés illeti meg Ralf Thomas Göllnert, aki Wildner gyűjtését sajtó alá rendezte.) Talán újabb kiadása(i) pótolja(ák) ezt a – tulajdonképpen csekély és könnyen jövätehető – hiányt, s betoldják a *nagyon kevés* hiányzó adatot (ilyen pl. a Pallas Lexikonban is szereplő Gesztely helység).

A munka hiánypótló, szükséges, nélkülözhetetlen. Valóban forrásértékű. Ezért is jeleztük, és csak üdvözölhetjük meglétét.

Pap Ferenc

Számunk szerzői

- Almási István (1934) – néprajzkutató, Kolozsvár
Angi István (1933) – esztéta, egyetemi tanár, Gh. Dima Zeneakadémia, Kolozsvár
Dáné Veronka – kutató, Kolozsvár
Deé Nagy Anikó (1939) – könyvtáros, könyvtörténész, Marosvásárhely
Egyed Emese (1957) – irodalomtörténész, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Gazda Andrea (1981) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Ilyés Szilárd-Zoltán (1970) – doktorandus, Kolozsvár
Jakó Zsigmond (1916) – történész, ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Kerekes Erzsébet (1977) – doktorandus, BBTE–ELTE, Kolozsvár–Budapest
Kerny Terézia (1957) – régész-művészettörténész, Budapest
Kiss Andrea-Laura (1975) – doktorandus, ELTE, Budapest
Kovács Eszter – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Pap Ferenc (1935) – történész, muzeológus, Kolozsvár
Tamás Dénes (1975) – doktorandus, ELTE, Budapest
Tánczos Vilmos (1959) – néprajzkutató, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
Venczel József (1913–1972) – szociológus, Kolozsvár
Zsigmond Attila (1971) – ref. lelkész, művészettörténész, Nagyvárad

Tartalom

Venczel József: Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára (Jakó Zsigmond bevezetőjével).....	1
Dáné Veronka: Az őraljaboldogfalvi Kendeffy alapítású iskola (1805–1809; 1824–1848).....	46
Kerny Terézia: A kolozsvári múzeum középkori kőtára.....	70
Egyed Emese: A gyászkönyv mint az életrajz kiegészítése	84
Kiss Andrea-Laura: Ferenczi: a leghermeneutikusabb pszichoanalitikus?	99

Műhely

Zsigmond Attila: Egy 17. századi szilágysági harang nyomában	106
Deé Nagy Anikó: Koncz József (1829–1906)	113
Kovács Eszter: Varia des Hermannstädter Theaters.....	121
Ilyés Szilárd-Zoltán: Bibó Istvánnak a magyar holokauszt kapcsán kifejtett politikaelméleti nézetei	134
Almási István: Időbeli és táji eltérések az új stílusú népdalok erdélyi térhódítása során	152
Tamás Dénes: Az „ember” sorsa Szondi Lipót elméletében	156

Szemle

Tánczos Vilmos: Archaikus népi imádságok és ráolvasások a Csíki-havasokból	163
Gazda Andrea: A téli ünnepkör szokásai a Kriza János Néprajzi Társaság újabb kiadványaiban.....	164
Angi István: Esszék a művészetfilozófia horizontján	166
Kerekes Erzsébet: A filozófiai módszerprobléma aktualitása	168
Pap Ferenc: Forrásértékű műről sohasem túl késő	169

Egyesületi közlemények

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tisztújító közgyűlésének jegyzőkönyve. 2002. március 2.....	171
Megállapodás a Magyar Tudományos Akadémia és az Erdélyi Múzeum-Egyesület között	182
Számunk szerzői.....	185
Contents.....	186
Cuprins	187